

INFORMATIKA

НÁМ INFORMACIYALÍQ TEXNOLOGIYALARÍ

6-KLASS

Ulýwma orta bilim beriw mektepleriniň
6-klası ushın sabaqlıq

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendirirw
ministrligi tárepinen usınıs etilgen

TASHKENT – 2021

UOK 004(075.3)

KBK 32.81ya72

I-75

Fayziyeva M. R., Sayfurov D. M., Xaytullaeva N. S., Tursunova F. R.

Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları (Tekst): 6-klass ushin sabaqlıq / – Tashkent: Respublikalıq bilimlendirirw orayı, 2021. – 160 b.
Professor F. M. Zakirovaniň ulıwma redaktorlawı astında

Pikir bildiriwshiler:

- S. S. Beknazarova** – Tashkent informaciyalıq texnologiyaları universiteti professorı, texnika ilimleriniň doktorı;
- B. O. Jalilov** – Tashkent informaciyalıq texnologiyaları universitetiniň Ferǵana filiali ilimiý jumıslar hám innovaciyalar boyinsha direktordırıň orınbasarı, texnika ilimleri boyinsha filosofiya doktorı;
- O. H. Norov** – Nawayı wálayatı Karmana rayonındağı 10-sanlı ulıwma orta bilim beriwy mektebineniň «Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları» páni muğallimi;
- M. A. Abdullaeva** – Tashkent qalası Sergeli rayonındağı 300 – qánigelestirilgen Mámlekетlik ulıwma bilim beriwy mektebineniň «Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları» páni muğallimi;
- U. B. Mamatqulov** – Qashqadárya wálayatı Kason rayoni 9-ulıwma orta bilim beriwy mektebineniň «Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları» páni muğallimi;
- M. M. Tilovova** – Tashkent qalası Sergeli rayonı 7-sanlı ulıwma orta bilim beriwy mektebineniň «Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları» páni muğallimi;

SHÁRTLI BELGILER

Eşlep qalırı!

Eskertiw

Bunu bilesiz be?

Úuge tapsırma

Soraw hám tapsırmalar

Ámeliy jumıs

SCAN ME
TO GET TO DIGITAL RESOURCES
<http://QORAQALPOQ.TILIDA>

DÍQQAT!

Sabaqlıqtı tolıqtırıwshı sanlı shólkemlestiriwshilerge ótiw ushin **QR Code** yaki **veb-sayttan** paydalanyń.

dr.rtm.uz

Respublika maqsetli kitap qorı qárjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-7521-0-8

© Respublikalıq bilimlendirirw orayı, 2021.

I BAP. PROGRAMMALAW TEXNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDI BASQARÍW

1-sabaq. Scratch ortalığında siziqli programmalar dúziw.....	5
2-sabaq. Scratch ortalığında tarmaqlanıwshı bloklar menen islew	9
3-sabaq. Ámeliy jumıs. Scratch ortalığında siziqli hám tarmaqlanıwshı programmalar dúziw	15
4-sabaq. Scratch ortalığında tákirrarlanıwshı bloklar menen islew	16
5-sabaq. Grafikalıq redaktor járdeminde jańa spraytlar payda etiw	24
6-sabaq. Ámeliy jumıs. Scratch ortalığında spraytlar jaratiw hám tákirrarlanıwshı proceslerdi programmalaw	30
7-sabaq. Quramalı animaciyalar jaratiw. Kóp saxnali multfilmler jaratiw	32
8-sabaq. Kompyuter oyınlarıń jaratiw....	37
9-sabaq. Baqlaw jumısı. Joybar jumısları kórgizbesi.....	47

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

10-sabaq. Tekst processorında hújjetler menen islew	50
11-sabaq. Kolontitul, snoska hám bet tátip cifrin ornatıw	57
12-sabaq. Hújjetlerde forma hám blok-sxemalar islew.....	63
13-sabaq. Matematikalıq formula hám belgilerdi jaylastırıw	67
14-sabaq. Hújjetke gipermúrájáát ornatıw.....	70
15-sabaq. Ámeliy jumıs. Joba jumısı	73
16-sabaq. Baqlaw jumısı	74

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARÍ HÁM ELEKTRON POCHTA

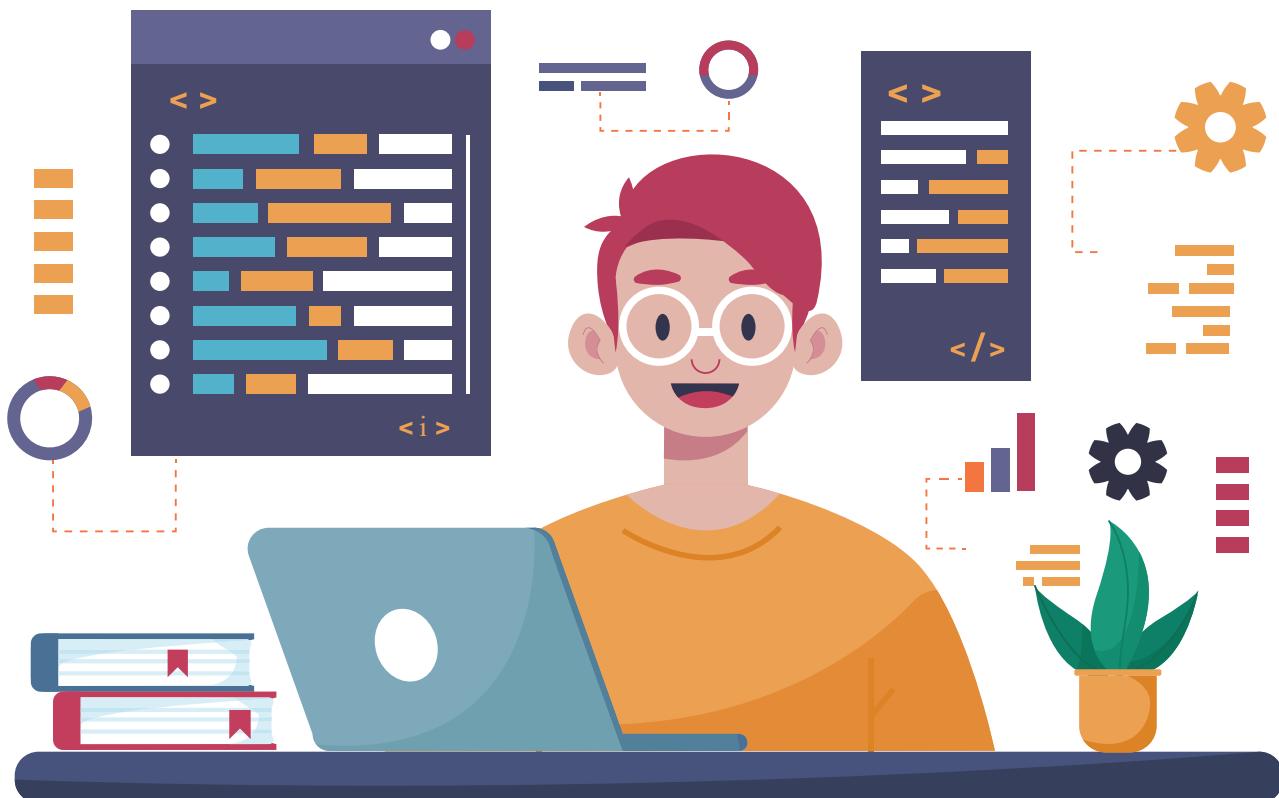
17-sabaq. Internette islew tiykarları	77
18-sabaq. Izlew sistemaları hám internette maǵlıwmat izlew	82
19-sabaq. Grafikalıq, audio hám videomaǵlıwmatlardı izlew	89
20-sabaq. Elektron pochta qutısın jaratiw.....	94
21-sabaq. Elektron pochtada xabar almasıw.....	98
22-sabaq. Informaciya menen islew mádeniyati hám avtorlıq huıqı	102
23-sabaq. Internet qáwip-qáterleri hám olardan saqlanıw	107

IV BAP. AUDIO HÁM VIDEOFAYLLAR MENEN ISLESIW

24-sabaq. Audio hám videfayllardı basqarıwshı programmalar	115
25-sabaq. Audio hám videofayllar formatın ózgertiw	121
26-sabaq. Baqlaw jumısı	126

V BAP. KÓRGIZBELER ISLEW TEXNOLOGIYASÍ

27-sabaq. Kompyuterde kórgizbeler islew programmaları imkaniyatları hám interfeysi.....	129
28-sabaq. Kórgizbe dizayni menen islew	134
29-sabaq. Slaydlarda forma, súwret, keste hám diagrammalar jaylastırıw imkaniyatları.....	139
30-sabaq. Slaydlarǵa muzika hám video jaylastırıw	144
31-sabaq. Kórgizbelerde gipertekst hám gipermúrájáát payda etiw	147
32-sabaq. Kórgizbege animaciya hám ótiw effektlerin ornatıw	151
33-sabaq. Ameliy jumıs. Joba jumısı.....	155
34-sabaq. Baqlaw jumısı	155
Paydalanylǵan ádebiyatlar	158

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARIW

OQIW MAQSETI

Bul bapta Siz:

Scratch programmasında sızıqlı, tarmaqlanıwshı hám tákirarlanıwshı algoritmlerге sýykes bloklar; turaqlılar hám turaqlı emesler; Scratch programmasınıň grafikalıq redaktori imkaniyatları; animaciya, multfilm hám oyin túsinikleri; multfilm hám oyin scenariysin islep shıgiw; kompyuter oyınları, olardı jaratiw basqışları bilip alasız.

KÓNLIKPE

Bap járdeminde Siz:

Scratch programmasında ózgeriwshilerdi daǵazalaw hám onnan programmada paydalaniw; Scratch ortalığında sızıqlı algoritm strukturasınan paydalanıp programma dúziw; Scratch ortalığında shártlı strukturaǵa iye bolǵan mäselelerdi programmalaw; Scratch ortalığında tákirarlanıwshı bloklardan paydalanıp programma dúziw; esaplaǵısh (schyotchik) járdeminde tákirarlanıwdı shólkemlestiriw; grafikalıq redaktor járdeminde jańa sprayt, kostyum, fon jaratiw hám olardı korrektorlaw, analizlew; multfilm hám oyınlar ushın saxna kórinisi hám spraytlar tayarlaw; kóp saxnalı multfilmler hám kompyuter oyınları joybarın islep shıgiw hám de olardı programmalawdı bilip alasız.

QURALLAR

Scratch

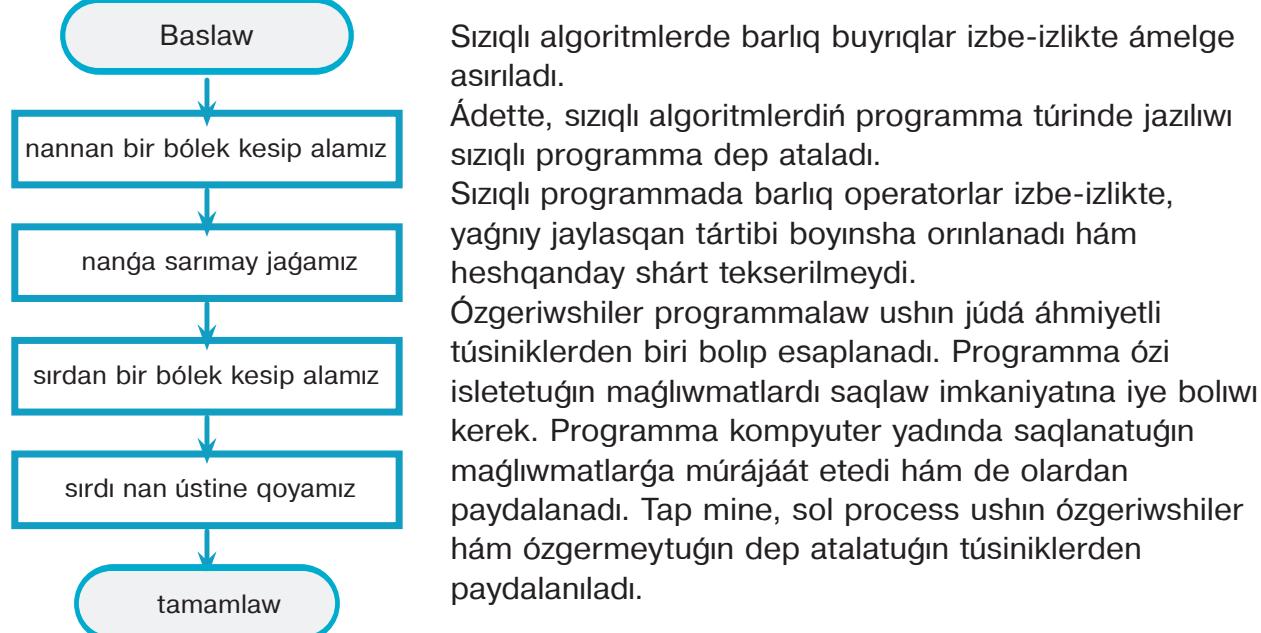
1-sabaq. SCRATCH ORTALÍĞÍNDA SÍZÍQLI PROGRAMMALAR DÚZIW

Áziz oqıwshılar! Sizler 5-klass «Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları» sabaqlığı járdeminde Scratch programmalaw ortalığında spraytlar menen islew, ápiwayı animaciya programmasın jaratıw, spraytlar lipasların almastırıw, dawıs hám tekst penen islew, forma hám ápiwayı multfilmler jaratıw boyınsha dáslepki kónlikpe hám tájiriybelerge iye bolǵan edińiz. Endi bolsa sízıqlı, tarmaqlanıwshı hám tákirarlanylıwshı algoritmlerge baylanıslı programmalar dúziw, grafikalıq redaktor járdeminde jańa spraytlar payda etiw, quramalı animaciyalar, kóp saxnalı multfilmler hám kompyuter oyınlarıń úyrenesiz.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Sízıqlı algoritm – heshqanday shártsız, tek izbe-iz orınlantuǵın process. Bunday algoritmlerge qosıw yaki kóbeytiw nátiyjelerin esaplaw, birneshe ózgeriwshiler mánislerin almastırıw sıyaqlılardı sáykes keltiriw múmkın. Programma orınlaniwi procesinde óz mánisin ózgerte alatuǵın shamaliqlarǵa ózgeriwshiler (ingl. variable) delinedi.

Programma orınlaniwi procesinde óz mánisin ózgertirmeytuǵın shamaliqlar bolsa ózgermeytuǵınlar (turaqlılar) yaki konstantalar dep ataladı.

Ápiwayıraq etip aytqanda, ózgeriwshı – bul maǵlıwmatlar toplamı. Ózgeriwshiler keyinnen programmada isletiliwi múmkın bolǵan maǵlıwmatlardı saqlaydı. Ózgeriwshiler tek maǵlıwmatlardı saqlaw ushın emes, al olar menen hár túrli ámeller (operaciyalar)ın orınlaw ushın da zárür.

Ózgeriwshilerden paydalaniw ushın programmashı onı jaratiwı, yaǵníj daǵazalawı kerek. Bunıń ushın ózgeriwshilerge at beriw kerek. Ózgeriwshiler atı hárip, sóz, hárip

hám sanlar aralaspasınan ibarat bolıwi mümkin, máselen, eni, uzınlığı, a, b, s, p, x₁, x₂. Eger berilgen at ózgeriwshini sıpatlay alsa, jáne de jaqsı. Deyik, ózgeriwshi toplar sanın saqlaw ushın arnalǵan, ol halda onı «toplar sanı» yaki «toplar» dep ataǵan maqul. Ózgeriwshiler at penen bir qatarda mániske iye boladı. Máselen, toplardıń sanı 12. Mısalda ózgeriwshi atı – toplar sanı, onıń mánisi bolsa 12 ge teń.

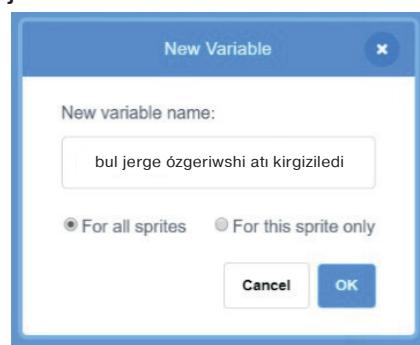
Scratch programmasında toyǵın sari (apelsin) reňli «Variables» dep atalǵan bólimde birneshe blok bar. Tómendegi kestede olardıń wazıypaları keltirilgen.

«Variables» bólimi blokları

Buyrıq	Wazıypası
	Ózgeriwshini jaratiw.
	Ózgeriwshiniń mánisin belgilew.
	Ózgeriwshi mánisin ózgertiw. Onı yaki teris sanlardan paydalanań halda ózgeriwshiler mánisin arttırw yaki azaytiw. <i>Eskertiw:</i> Siz «oń hám teris sanlar» túsinigi menen Matematika páninde (3-sherek) tanışip alasız. Házirshe blok wazıypasın bilip alsańız jetkilikli.
	Ózgeriwshiler mánisin kórsetiw yaki jasırıw.

Programmada kóplegen ózgeriwshiler bolıwi mümkin. Paydalaniwshılar tárepinen Scratch programmasında kirgizilgen maǵlıwmat kompyuter yadında saqlanıwı ushın (ózgeriwshi) bólimi bloklarınan paydalanyladi. Ózgeriwshini jaratiw ushın «Variables» bóliminen «Make a Variable» túymesi arqalı baylanıs aynası payda etiledi. Aynanıń «New Variable name:» bántine ózgeriwshi atı kirgiziledi. Ózgeriwshi barlıq spraytlarda qollanılıwı ushın «For all sprites» túri, tek mine usı spraytta ǵana qollanılıwı ushın bolsa «For this sprite only» túri tańlanadi.

«Variables» bóliminde jaratılǵan ózgeriwshiler bólim diziminen orın aladı. Spraytta qollanıw ushın ózgeriwshilerdi usı dizimnen tańlawǵa boladı.

Ózgeriwshini jaratiw aynası

ÁMELIY JUMÍS

1-shiniğıw. Kvadrat tárepleri berilgen. Onıń maydanın esaplaw scripti (programması)ń dúziń.

1. Programmanı iske túsıriń.

Jańa ózgeriwshi jaratiw «Variable» (ózgeriwshi) bólimenten «Make a Variable»

2. (ózgeriwshi jaratiw) buyrıǵın tańlań hám «New Variable name». (jańa ózgeriwshiniń atı:) bólimente «S»ti kirkiziń.

Paydalaniwshıdan kvadrat tárepine sáykes

3. sandı kirkiziń hám onı «S» ózgeriwshige jazıw (ózlestiriw) ushın «Code» bólimente ótiń hám tómendegi scripti teriń:

4. Programmanı iske túsıriń hám qanday waqıya júz beriwin baqlań.

5. Kirgizilgen sanlı mánisti qayta islew ushın usı skriptti teriń:

6. Programmanı iske túsıriń hám nátiyjeni baqlań.

7. «Operators» bólimentege «join» blogı tekstiń birneshe bólimente birewine birlestiriw imkanın beredi.
 – kóbeyttiriw blogı bolsa kvadrat maydanın esaplaw imkanın beredi. Solay etip, biz paydalaniwshı tárepinen kirgizilgen kvadrat tárepine baylanıslı, onıń maydanın esaplaw programmasın dúziwge muwapiq boldıq. Másele shártın jáne de quramalastırıramız. Endi programma kvadrattıń perimetrin esaplawi kerek.

Bunıń ushın skriptler aynasındaǵı bloktı tómendegi blokqa ózgerttiriń:

8. Tárepleri 8 ge teń bolǵan kvadrat ushın usı nátiye shígiwi kerek:

9. Joybardi «Kvadrat» atı menen saqlań (File → Save to your computer buyrıqların tańlań).

I BAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

2-shiniǵıw. Samolyot 1440 km aralıqtı 800 km/saat tezlik penen, qalǵan 510 km di bolsa 850 km/saat tezlik penen ushıp ótti. Samolyot pútkil joldı neshe saatta ushıp ótken? Máseleni sheshiwshi script dúziń. («Matematika», 6-klass ushın, 22-másele)

1. Programmanı iske túsıriń.

- Jańa s1, s2, t, t1, t2, v1, v2 ózgeriwshilerdi jaratıń (buniń ushın 1-shiniǵıwda orınlangan 2-ámeldi 7 márte tákirarlap, s1, s2, t, t1, t2, v1, v2 ózgeriwshilerdi jaratıp alını).
- Samolyot ushıp ótken s1 hám s2 aralıqlardı kırǵiziw ushın 1-skriptti teriń.
- Samolyottiń v1 hám v2 tezliklerin kırǵiziw ushın 1-skript dawamına 2-scriptti teriń.
- Samolyottıń t1, t2 hám ushıp ótiwge ketken jámi t waqtın esaplaw hám de nátiyjeni kórsetiw ushın 2-skript dawamına 3-skriptti teriń.

Programmanı iske túsıriń hám nátiyjeni baqlań.

- Másele shártinde berilgen mánisler ushın usı nátiyje shıǵıwı kerek:

7. Joybardı «Samolyot» atı menen saqlań.

1

```
when green flag clicked
ask [s1 - ushıp ótilgen aralıq qansha? ] and wait
set [s1 v] to [answer]
ask [s2 - ushıp ótilgen aralıq qansha? ] and wait
set [s2 v] to [answer]
```

3

```
set [t1 v] to [s1 / v1]
set [t2 v] to [s2 / v2]
set [t v] to [t1 + t2]
think [Samolyot pútkil joldı ushıp ótiwge ketken waqt: ] for [5] seconds
wait [1] seconds
say [join [Samolyot pútkil joldı ushıp ótiwge ketken waqt: ] [t]]
```

2

```
ask [Samolyot 1440 km aralıqtı qansha tezlik penen ushıp ótti? ] and wait
set [v1 v] to [answer]
ask [Samolyot 510 km aralıqtı qansha tezlik penen ushıp ótti? ] and wait
set [v2 v] to [answer]
```

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- Sıziqlı algoritm dep nege aytıladı?
- Sıziqlı algoritmge turmıslıq misallar keltiriń.
- Programmalawda ózgeriwshiler ne ushın kerek?
- Ózgeriwshiler hám turaqlıllardıń óz ara parqın aytıń.

ÚYGE TAPSÍRMA

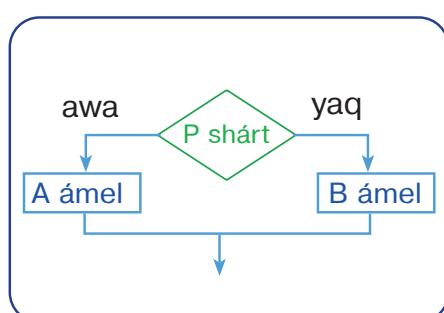

Avtomobil 3 saat dawamında 80 km/saat tezlik penen, qalǵan 2 saat dawamında 90 km/saat tezlik penen háreketlenedi. Avtomobildiń ortasha tezligin esaplaw programmasın dúziń. (Eskertiw: ortasha tezlikti esaplaw ushın ulıwmalıq aralıqtı ulıwmalıq waqtqa bólıw kerek).

2-sabaq. SCRATCH ORTALÍĞÍNDA TARMAQLANÍWSHÍ BLOKLAR MENEN ISLEW

Algoritmlerdiń úsh tiykarǵı konstrukciyası (kórinişi) bar bolıp, aldinǵı sabaqta sızıqlı algoritm konstrukciyası menen tanısqı. Endi bolsatarmaqlanıwshı algoritm konstrukciyası hám olarǵabaylanıslı programma dúziwdi kórip shıǵamız.

Turmista sonday procesler de bar, onda ótetüǵın is-háreketler belgili shártlerge muwapiq orınlaniwı kerek. Eger sırtta jawın jawıp atırǵan bolsa, zontik alıw kerek, bolmasa, zontik kerek emes. Siziń is-háreketińiz logikalıq shártnı orınlaniwına, yaǵníy sırtta jawn jawıp atırǵanına qarap, 2 tarmaqqa (is-háreketke: zontik alıw hám zontik almw) ajraladı hám olardan birewi ǵana orınlanaǵdı. Joqarıdaǵı sıyaqlı procesler ushın algoritm dúziwde tarmaqlanıwshı strukturaǵa iye algoritmlerden paydalanılaǵı.

Berilgen shártnı orınlaniwına qarap, tarmaqlanıwshı struktura kórsetilgen tarmaqtan tek bir ámeliń orınlaniwın támiyinleydi. Berilgen shárt – p romb ishine jazıladı. Programma logikalıq shártnı orınlaniw yaki orınlambawına qarap tarmaqlanıwı múmkın. Eger programmada shárt orınlansa, «awa» tarmaǵı boyınsha A ámel, bolmasa, yaǵníy shárt orınlarbasa, «yaq» tarmaǵı boyınsha B ámel orınlanaǵı.

Belgili shártlerge muwapiq ayırm buyrıqlar toplamın ámelge asırıw kerek bolǵanda, tarmaqlanıw bloklarınan paydalanılaǵı. Sol tarmaqlanıwshı proceslerge baylanıslı programmalawda maǵlıwmatlardıń logikalıq toparlarının paydalanılaǵı. Logikalıq topar eki túrlı mánisti qabıllawi múmkın: «awa» (true/tuwri) hám «yaq» (false/jalǵan).

Scratch programmasınıń «Control» bólimine tiyisli if..then hám if..then..else blokları menen tanısıp shıǵamız.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Tarmaqlanıwshı struktura, ádette, qandayda bir **logikalıq shártnı tekseriw blogin** óz ishine aladı. Logikalıq shártnı tekseriw nátiyjesine qaray, **tarmaq** dep atalıwshı ol yaki bul ámeller izbe-izligi orınlanaǵı.

Tarmaqlanıwshı algoritmler

- belgili shártlerge muwapiq islenetuǵın háreketler izbe-izligi.

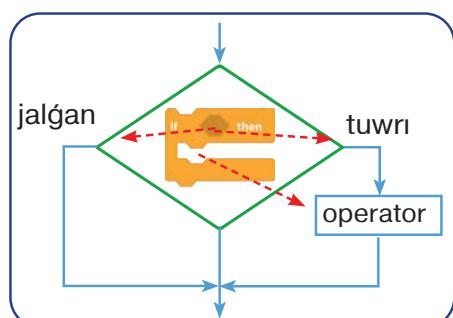

10

I BAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDI BASQARÍW

Shártli operatordní tolıqsız forması – if..then bloki

Shárt nátiyjesi «tuwri» mánisti qabillasa, bloktıň ishinde jaylasqan operatorlar orınlanadı, bolmasa, programmanıň shártli operator bloginen keyingi operatorlarǵa jiberiledi.

Bul türdegi bloklarǵa arnawlı türdegi logikalıq ańlatpalardan paydalaniwshı qosımsha bloktı kirkiziwge boladı. Bunday bloklar járdeminde logikalıq ańlatpalar, qanday (máselen, «mishka túymesin bastıñız ba?», «sırtta jawın jawıp atır ma?» yaki

« $15 * 2 = 36$ teńlik durıs pa?» siyaqlı) sorawlar «soraladı». Berilgen sorawǵa «yaq», «bilmeymen» yaki «oylawım kerek» siyaqlı juwaplar beriliwi mümkin emes. Sorawlarǵa tek ǵana «awa» yaki «yaq» tárizinde juwap beriliwi kerek.

Sonday-aq, blok ishinde soraw tárizindegi sózlerden paydalambawı, al quri «tuwri» yaki «jalǵan»lıǵı tastıyıqlanatuǵın ańlatpa (sózler)lar bolıwi da mümkin.

Máselen, « $15 * 2 = 36$ », « $16 + 3 < 25$ ».

Logikalıq ańlatpada qatnasatuǵın bloklar bir bólime tiyisli bolmawi da mümkin. Olardı «Sensing» hám «Operators» bólimlerine tiyisli bloklar arasınan tabıwǵa boladı. Biz usı bólime tiyisli ayırim bloklardan aldinǵı sabagyımızda da paydalangan edik.

Scratchta «Operators» bóliminde jaylasqan logikalıq ámellerge baylanıslı tómendegi 6 bloktan paydalanıladı:

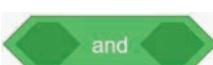
– sheptegi mánis ońdaǵı mánisten kishi;

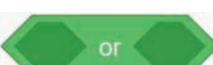
– sheptegi mánis ońdaǵı mánisten úlken;

– ekewi teń;

– logikalıq kóbeytiw (konyunkciya) ámeli: bir waqttnıń ózinde eki logikalıq ańlatpa yaki ózgeriwshiniń mánisi tuwri;

– logikalıq qosıw (dzyunkciya) ámeli: keminde bir logikalıq ańlatpa yaki ózgeriwshiniń mánisi tuwri (ekewi de durıs bolıwi mümkin);

– logikalıq biykarlaw (inverciya) ámeli: logikalıq ańlatpa yaki ózgeriwshiniń mánisi tuwri bolsa – jalǵan, jalǵan bolsa – tuwri.

ÁMELIY JUMÍS

1-shınığıw. Mıshka túymesi basıp turılsa ógana pıshıq saxna boylap háraketlensin. Eger ol saxna shegarasına urılsa, artqa burılıp, háraketti dawam etsin. Pıshıqtıń reńi izbe-iz ózgerip turıwshı effekt qollanılsın.

Eskertiw: joybardı ámelge asırıw ushın «Control» bóliminde jaylasqan «if..then» bloginen paydalanyladi.

1. Programmanı iske túsiriń.

Mıshka járdeminde pıshıqtı saxnanıń tómengi shep múyeshinde alıp ótiń hám spraytlardı basqarıw paneliniń «Direction» bóliminen – «Left/Right» qásiyetin jedellestiriń.

3. Pıshıq ushın 1-skriptti teriń.

4. Programmanı iske túsiriń, mıshkanıń qálegen túymesin basıp turıń hám nátiyjeni baqlań.

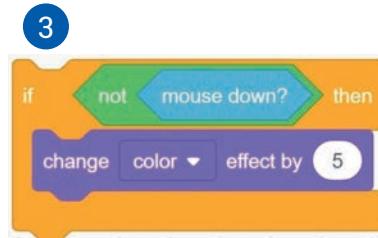
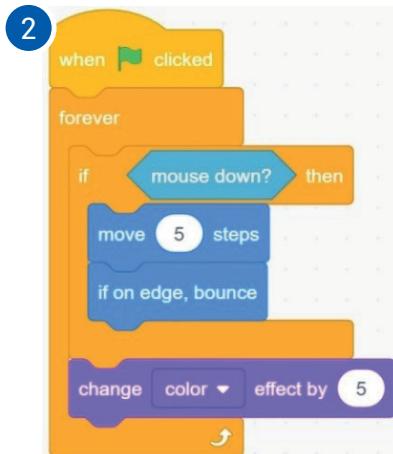
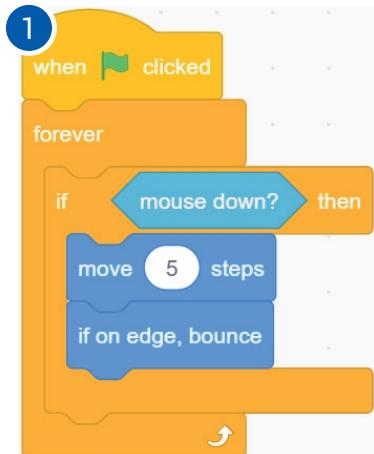
5. Joybardı «Pıshıq_1» atı menen saqlań.

6. Pıshıqtıń reńi izbe-iz ózgerip.

7. Programmanı iske túsiriń hám nátiyjeni baqlań. Ózgeristi túsindirip beriń.

8. 2-skripttegi logikalıq ańlatpanı 3-skripttegi logikalıq ańlatpaǵa ózgerttiriń. Programmanı iske túsiriń hám nátiyjeni baqlań. Ózgeristi túsindirip beriń.

9. Joybardı «Pıshıq_2» atı menen saqlań.

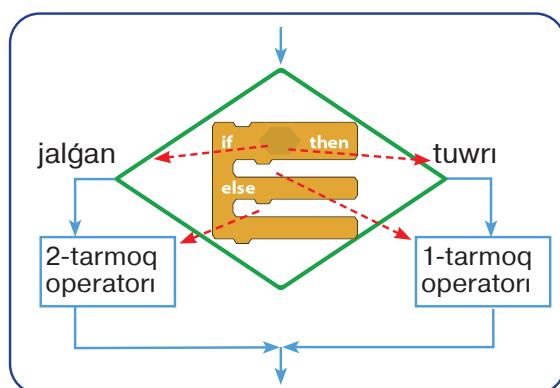

I BAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

Шáртли оператордýн толық формасы – if..then..else блоги

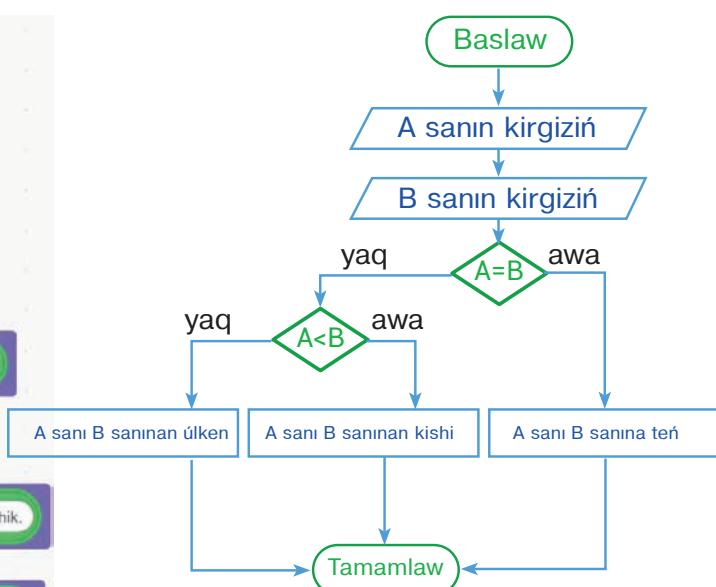
Eger shárttiń nátiyjesi tuwri mánisti qabillasa, *if* bólimi ishindegi buyrıqlar, yaǵní 1-tarmaq operatorı orınlanaǵdı, bolmasa, shárttiń nátiyjesi jalǵan mánisti qabillasa, *else* bólimi ishindegi buyrıqlar, yaǵní 2-tarmaq operatorı orınlanaǵdı. Scratch programmasında shártli operatorlardı ish-ishine jaylastırıw ushın heshqanday sheklew joq. Hárqanday quramalıqtaǵı tarmaqlanıwdı ish-ishine jaylasqan shártli operatorlar járdeminde sheshiwge boladı.

ÁMELIY JUMÍS

2-shınıǵıw. Tarmaqlanıwshı if..then hám if..then..else bloklarınan paydalanyıp, A hám B sanırin ózara salıstırıw programmasın dúziń.

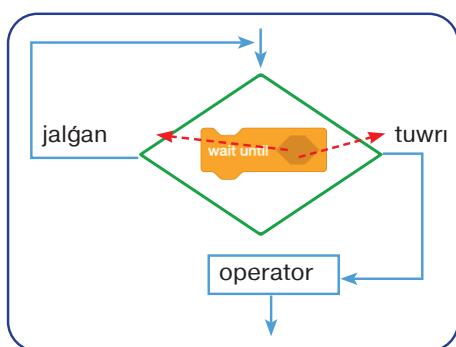
1. Programmanı iske túsıriń hám A hám B ózgeriwhilerdi jaratiń.
2. A hám B sanlardan úlkenin tabıw ushın tómendegi skriptti teriń:

3. Programmanı iske túsıriń hám nátiyjeni baqlań.
4. Joybardı «Salıstırıń» atı menen saqlań.

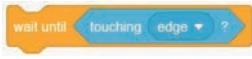

Toqtatıw shártli operatorı – wait..until bloki

wait..until bloki programmasında operator orınlarıwın shártli türde toqtatıp turıw ushın qollanılıdı. Programmanı keyingi operatorları mine, usı blokta kórseltilgen shárt orınlanganınan keyin ǵana iske túsedı. Bul blokta da basqa tarmaqlanıw blokları sıyaqlı logikalıq ańlatpa (sóz)lardı kírgiziw ushın óz aldına orın bar. Bul blok dawamlılığı sekundlar menen emes, al toqtaw **wait [3 seconds]** (pauza) waziypasın orınlawshı logikalıq shárttiń orınlarıwi menen belgilenedi. Blok, úyge kiriw ushın esik qulpınıń gilit kerek bolǵanı sıyaqlı, belgilengen shárt baslanıwınan aldın skripttiń orınlarıwın toqtatıp turadı.

Blok algoritmde tómendegi jaǵdaylar bolǵanda paydalanalıdı:

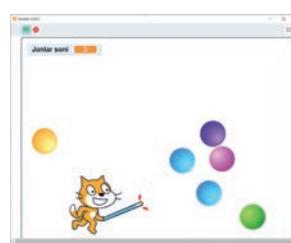
- belgili bir hádiyensi baqlawda;
- zárur ózgeriwshi yaki dizim mánisin baqlawda.

ÁMELIY JUMÍS

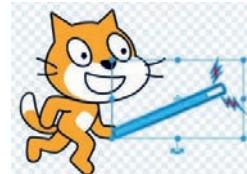

3-shınıǵıw. Tómendegi scenariyge tiykarlanǵan skript dúziń.

Birneshe reńli shar joqarıdan tómenga túspekte. Pishıq baǵdarlawshı túymeler ($\rightarrow$, $\leftarrow$, $\uparrow$, $\downarrow$) arqalı háraketlenedı. Pishıq jonlar sanın kóbeytiw ushın qolındaǵı qural menen sharlardı uradı. Eger sharlar pishıqqa tiyip ketse, onıń jonları sanı azayadı. Jonlar sanı 0 (nol)ge teń bolǵanda, oyın tamamlanadı.

- Programmanı iske túsıriń hám «Jonlar san» dep atalǵan ózgeriwshini jaratiń.
  - Saxnaǵa spraytlań kitapxanasınan «Magic wand» atlı spraytti jaylastırıń. «Costumes» kórinisine ótiń hám sıyqırı tayaqsha ushların qızıl reńge boyanı.
- Spraytti tolıq nusqalań (buniń ushın dáslep «Ctrl + A», keyin «Ctrl + C»ti basıń) hám onı pishıq qolına sıyqırı tayaqsha sıpatında jaylastırıń («Ctrl + V»ni basıń) [sıyqırı tayaqsha nusqasın pishıq kostyumińa (spraytqa emes!) qosıń]. Programmada pishıqtıń tek bir kostyumi qollanıladı, sonıń ushın sıyqırı tayaqsha 1-kostymǵa ornatılsa jetkilikli.

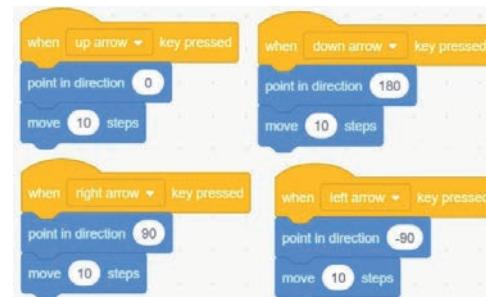

14

I BAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARIW

- 3 Pishiqtı baǵdarlawshı túymeler arqalı háreketlendiriw usı skriptlerdi teriń:

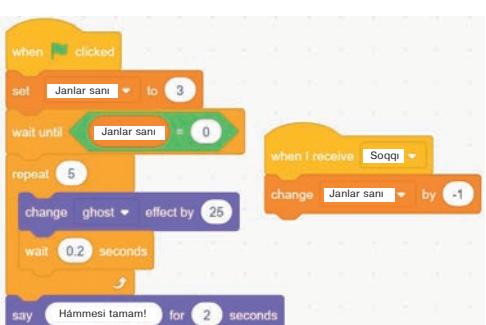

- 4 Reńli sharlar saxnada tosattan bir orında payda bolıp, joqarıdan tómenge qarap háreketlenedi. Birneshe birdey sprayttı jaratıp otırmaw ushın klonlaw qollanıladı. Kitapxanada birneshe reń variantlarına iye «Ball» atlı shar kórinisindegi «Sprite» bar. Jańa klon jaratiwda tek onır kostyumi ózgeredi, tek. Negizi (original) sprayt jasırıńǵan jaǵdayda boladı.

Bunu ámelge asırıw ushın «Ball» spraytı usı skriptlardi teriń:

- 5 Pishiq sıqırılı tayaqshasınıń qızıl usı menen sharlarǵa tiymese, sharlar saxna shegarasına urılıp, jáne ekranda qala beriwi kerek. Pishiq tayaqshası menen shardı ursa, jonlarınıń sanı kóbeyedi. Eger shar pishiqqa tiyip ketse, «soqqı» degen xabar jiberiledi hám jonlardırıń sanı azayadı. Bulardı ámelge asırıw ushın pishiq spraytına usı skriptlerin teriń:

- 6 Programmanı iske túsıriń hám nátiyjeni baqlań.
7 Joybardı «Sharlar» atı menen saqlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Tarmaqlanıw degende neni túsinesiz?
2. Tarmaqlanıwshı algoritm dep nege aytıladı?
3. Tarmaqlanıwshı proceslerge turmıslıq misallar keltiriń.
4. Scratch programmasında qansha shártli operator bar?
5. Bir shártli operator ishine neshe shártli operatordı ish-ishine jaylastırıw mümkin?
6. Logikalıq ańlatpalarsız shártli operatorordan paydalaniw mümkin be? Ne ushın?

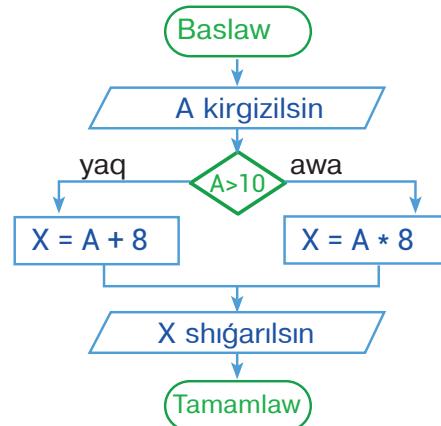
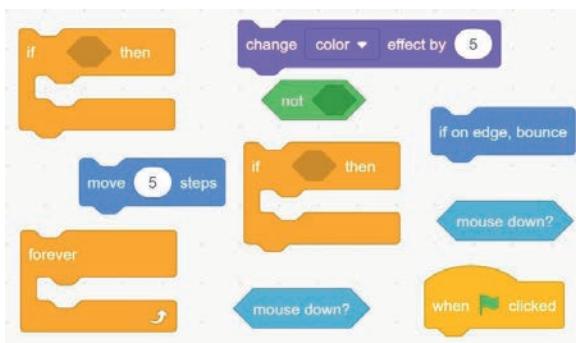
ÚYGE TAPSÍRMA

1. Kompyuter 0 den 100 ge shekem bolǵan tosattan sandı «oyladı». Oylanǵan sandı tabıw programmasın dúziń.
2. A, B, C sanlıarınan eń kishisin aniqlawshı programma dúziń.

3-sabaq. ÁMELIY JUMÍS. SCRATCH ORTALÍĞÍNDA SÍZÍQLÍ HÁM TARMAQLANÍWSHÍ PROGRAMMALAR DÚZIW

1. Paydalaniwshı tárepinen kirkizilgen sannan aldın hám keyin keliwshı sandı ekranǵa shaqırıwshı programma dúziń.
2. Avtomobil S1 kilometr jolın 5 saatta júredi. Avtomobil qalǵan S2 kilometr aralıqta da aldıńǵı tezlik penen háreketlense, qalǵan joldı basıp ótiwi ushın oǵan jáne qansha waqt kerek boladı? S1 hám S2 shamalıqlar paydalaniwshı tárepinen kirkiziledi. Máseleni sheshiw programmasın dúziń
3. Ekranda awızdı ashıp-jumıp, júzip júretuǵın akulanıń animaciyasın jaratıń.
4. Usı blok-sxemaǵa sáykes programma dúziń:
5. Paydalaniwshı tárepinen kirkizilgen san 16 dan úlken yaki kishiligin aniqlawshı programma dúziń.
6. Bloklardı jyynań hám programma nátiyjesin baqlań.

7. Hápte kúni sanı 1–7 aralıqta kirkizilgende, hápte kúnin ekranǵa shıǵarıwshı programma dúziń.
8. a, b hám c sanları berilgen. Eger $a^2 + b^2 = c^2$ shárt orınlansa, olardıń kóbeymesin, bolmasa, qosındısın esaplawshı programma dúziń.
9. Kirkizilgen san 9 dan úlken bolsa, onıń 5 ke kóbeymesin, bolmasa, usı sanniń kvadratın esaplawshı programma dúziń.

10

I BAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDI BASQARÍW

10. Paydalaniwshı Scratch ortalığında klaviaturadağı bağdar túymeler ($\rightarrow$, $\leftarrow$, $\uparrow$, $\downarrow$) járdeminde obyekti basqarıwı (máselen, burılıw mýyeshi, ólshemi, rení hám tınıqlıgin ózgertiw) mümkin bolǵan programma jaratiń. Bunda klaviaturadağı bağdarlaw túymeleri ($\rightarrow$, $\leftarrow$, $\uparrow$, $\downarrow$)nen basqa hárqanday túyme basılǵanda, obyekt «hár qıylı pikirleytuǵın» bolsın.

4-sabaq. SCRATCH ORTALÍĞÍNDA TÁKIRARLANÍWSHÍ BLOKLAR MENEN ISLEW

Tábiyatta qayta-qayta tákirarlanıwshı júdá kóp qubılıslar kóp. Máselen, jerdiń Quyash átirapında aylanıwi, jıl máwsimleriniń almasıwi hám basqa. Buǵan jáne saat strelkalarınıń sheńber boylap háreketleniwi, bárhama jazdan keyin gúz máwsiminiń keliwi sıyaqlı kóplegen tákirarlanıp orınlaniwshı hádiyse (proces) lerdi de misal keltiriwge boladı. Tákirarlanıp orınlanaǵıń hádiyse (proces)ler cikl dep ataladı.

Kóz aldınızǵa keltiriń, taǵam tayarlaw ushın 10 dana kartoshkanı tazalaw kerek. Qolımızda 10 dana kartoshka bar, biraq olardı birden tazalay almamız. Demek, 1-kartoshka dan baslap 10-kartoshkaǵa shekem izbe-iz tazalaymız. Bul jerde kartoshkanı tazalaw sıyaqlı izbe-iz orınlawshı process ciklge misal bola aladı.

Scratch programmasında háreketlerdi avtomatikalıq túrde izbe-iz orınlaw ushın arnawlı bloklar bar. Olar bir háreketti birneshe márte izbe-iz tákirarlaw imkanın beredi. Programmanıń belgili bir bólimi, yaǵníy buyrıqlardı tákirarlaw ushın cikllerden paydalılıdı. Scratch programmasında tákirarlaw procesin, yaǵníy cikllerdi payda etiwde «forever» (úzliksiz tákirarlaw) «repeat» (...márte tákirarlaw), «repeat until» (...ǵa shekem tákirarlaw) sıyaqlı bloklar qollanılıdı.

Shártsız tákirarlanıw procesi

Programmalawda programma kodınıń qandayda bir bólimi shárt tiykarda birneshe márte orınlaniwı ushın ciklden paydalılıdı. Eger shárt tuwrı bolsa, cikl dawam ettiriledi, bolmasa, toqtatılıdı. Scratch sheksiz cikllerdi jaratiw ushın arnawlı konstrukciyaǵa iye.

ESLEP QALÍN!

Programma kórsetpeleriniń belgili izbe-izligi qayta-qayta tákirarlanatuǵın algoritmge cikl delinedi.

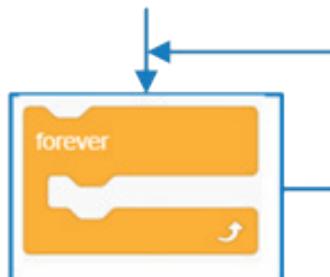
ESLEP QALÍN!

Eger shárt bárhama tuwrı mánisti qabillasa, bunday cikl shártsız yaki sheksiz cikl dep ataladı.

Ádette, joybar (programma) úzliksiz islewi ushın úzliksiz tákirarlanıwshı, yańni shártsız ciklden paydalanyladi. Cikl tákirarlanıwı dawamında orınlanıw kerek bolǵan operatorlar kompleksine *cikl denesi* delinedi. Cikl denesi sıpatında bir yaki birneshe operatordan paydalaniw mümkin. Eger cikl denesinde birneshe operatordan paydalanaqshı bolsaq, ol jaǵdayda bul operatorlardı, yańni bloklardı súwrette kórsetilgen blok arasına jaylastırıw kerek. Bunday cikl denesi onırı bir bólimi bolǵan skriptalar jedel bolǵanǵa shekem orınlanadı. Sheksiz cikldı tek blogi járdeminde toqtatiwǵa boladı.

stop all

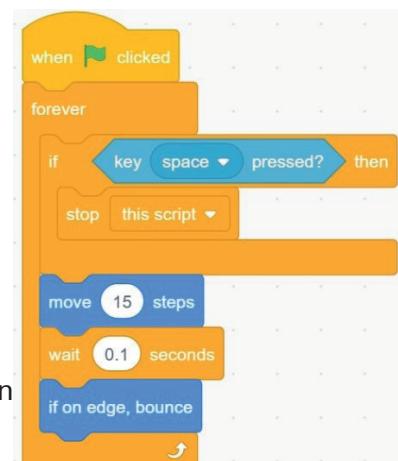
TAPSÍRMA

Kóz aldińızǵa keltiriń, qaharmanımız pıshıq ekran boylap ońnan shepke hám shepten ońga toqtawsız háreketlenbekte. Mine, usı háreketti klaviaturadaǵı «probel» túymesin basıw arqalı toqtatiw mümkin bolǵan skriptti dúziń.

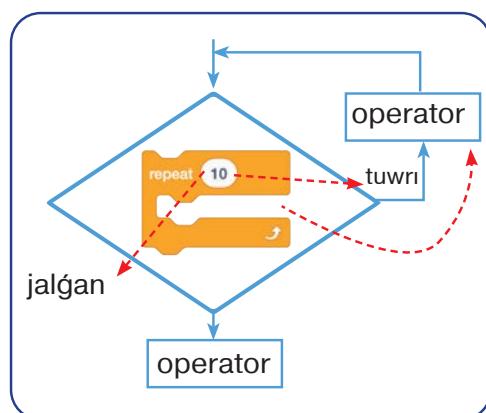
Orınlaw texnologiyası

Programmani iske túsiremiz. Pıshıqtı ekran orayına jaylastıramız hám skriptlar aynasına usı skriptti teremiz. Joybardı iske túsiremiz hám onı «Toqta, pıshıq» atı menen saqlap alamız. Kórip turǵanıńızday, klaviaturanıń «probel» túymesı basilǵanda, pıshıq háreketten toqtadı, yańni tákirarlanıwshı process (is-háreket)ler qosımsha basqa shárt hám **stop this script** blogi járdeminde tamamlanadi.

Usı shártsız cikl blogi eń kóp paydalanylatuǵın bloklardan bolıp esaplanadi. Aldın dúzgen skriptlarımız arasında eń kóp qollanılǵan bloklardan biri de tap sol blok.

Esaplaǵısh járdeminde tákirarlanıwshı process

Bul blok cikl denesinde jaylasqan operatorlar kompleksin onda belgilengen san muǵdarına shekem tákirarlaydı. Cikl denesi orınlanǵanda, onda ornatılǵan san esaplaǵısh járdeminde hár sapar 1 ge azayıp barılıdı. Esaplaǵıshıta 0 márnis payda bolǵanda, cikl toqtatıldı.

Blok júdá beyimleskish bolıp, tákirarlanıwlar orına tek úzliksiz ózgermeytuǵın sanlardı emes, al hár túrli matematikalıq operatorlardı da ornatıwǵa boladı.

10

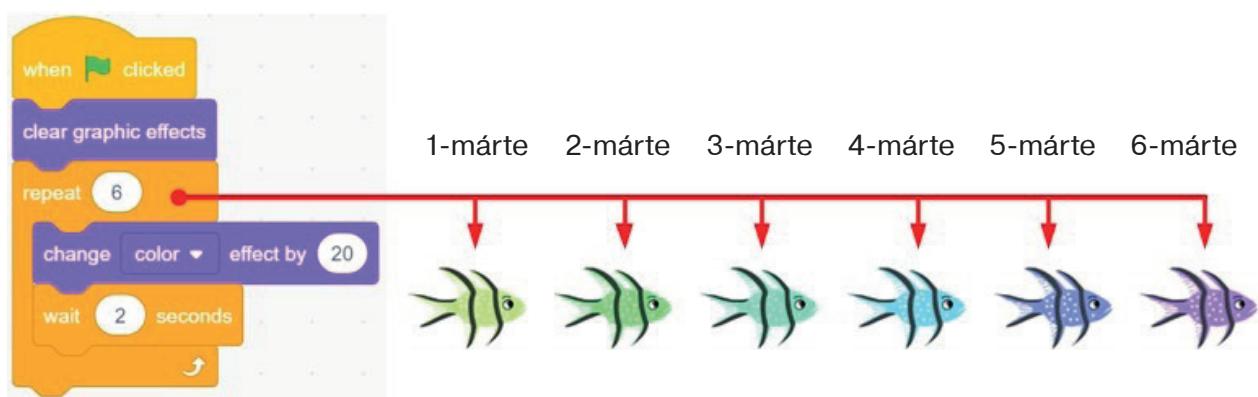
IBAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

Tákirarlanıwlar sanı matematikalıq operatorlar arqalı belgilengen skript

Tómende sprayt reňin 6 márte ózgertiw ushın *repeat* blogının paydalaniwǵa baylanıslı mísal keltirilgen.

Sprayt reňin ózgertiwden aldın 2 sekund kútip turılaǵı. Aldıńǵı reń ornına jańa reń alındı, soń aldıńǵı sprayt usı reń menen boyaladı. Reńdi ózgertiw procesi 6 márte tákirarlanadı. Joqarıdaǵı súwrette hárbir reń ózgeriwinen keyingi altı qıylı reńdegi balıq súwretlengen.

Cikldıń basqa cikl ishinde orınlaniwın da payda etiwge boladı. Bunday jaǵdayda sırtqı hám ishki cikllar óz ara ajiraladı.

TAPSÍRMA

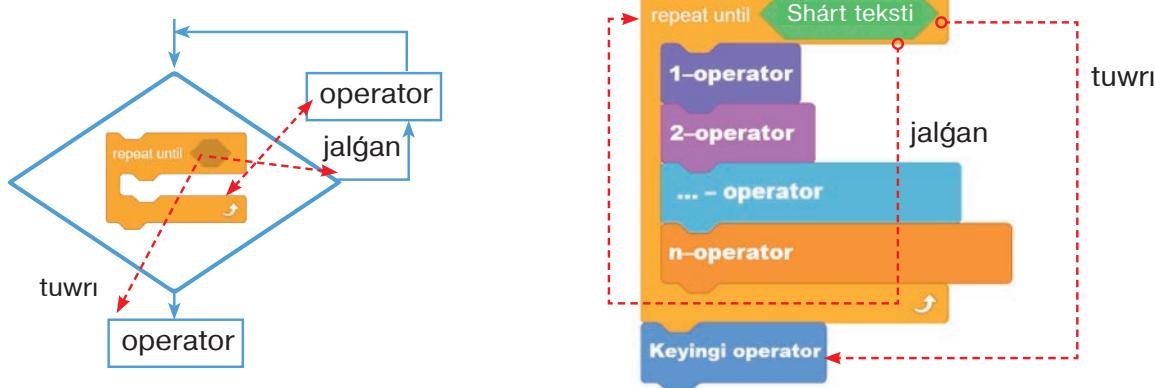
Sizińshe, súwrette keltirilgen skriptda qaysı esaplaǵış (a – sırtqı cikl, b – ishki cikl) az ózgeredi? Kostyum neshe márte ózgeriwin, yaǵníy tákirarlanıwlar sanın anıqlań.

Shárt tiykarında tákirarlanwshı process

Aytayıq, siz arifmetikalıq ámellerderi orınlawǵa baylanıslı ápiwayı óana oyın programması joybarın dúzbekshisiz. Bunda oyınsıı nadurıs juwap berse, oyınnıı ózi oğan jáne imkaniyat berip, sorawdı qayta soraydı. Bunday jaǵday oyınsıı durıs juwap bergenge shekem dawam ete beredi.

Oyınsıı sorawǵa durıs juwap beriwi ushın oğan neshe márte imkaniyat beriliwi kerekligin bilmegenińız sebepli, bul jerde siz tákirarlaw bloklarınan paydalana almaysız. Oyınsıı birinshi urınıwda durıs juwap beriwi yaki durıs juwap beriwi ushın 100 márte urınıwi mümkin. Bunday jaǵdaylarda tákirarlanıwdı payda etiw ushın «repeat until» blogı járdem beredi.

Bunday túrdegi ciklda shárt cikl denesin orınlawdan aldın tekseriledi, eger qoyılǵan shárt orınlansa, cikl bir márte de iske túspeydi. Blok hárqashan kútiw jaǵdayında boladı. Belgilengen shárt orınlambasa, cikl denesi de islewdi baslaydı. Cikl shárt yaki ańlatpa tuwrı mánis qabillaǵanǵa shekem tákirarlanadı.

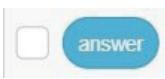
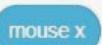
Tákirarlanıwshı proceslerge baylanıslı programma dúziwde, tiykarınan, hár túrli shárt hám ańlatpalardan paydalanyladi. Bunda «Sensing», «Operators» hám «Control» bólimleri blokları jaqınnan járdem beredi.

«Sensing» bólimi blokları hám olardıń wazıypaları

Bloklar	Wazıypalar
	Sprayt mishka kórsetkishi yaki saxna shegaralarına tiygeninde qandayda bir hádiyse yaki effekt júz beredi.
	Eger sprayt belgilengen reńge tiyse True, bolmasa, False mánisti qaytaradı. Onnan paydalaniw ushın sensorda jaylasqan reń maydanına basıldı hám onnan tamızǵish – túymesi tańlanadı. Lupa – járdeminde sprayt yaki saxnadan kerekli reń tańlanadı.

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

	Eger qandayda bir reń (sprayt ishinde) saxna yaki basqa sprayttaǵı basqa reńge tiyse True, bolmasa, False mánisti qaytaradı. Onnan paydalaniw ushın sensorda jaylasqan 1-reń maydanına basılıdı hám tamızǵısh járdeminde 1-reń, sensorda jaylasqan 2-reń maydanı járdeminde bolsa 2-reń taňlanadı.
	Spraytqa shekem yaki mishkanıń kórsetkishi (kursor)ne shekem bolǵan aralıqtı qaytaradı.
	Skript orınlaniwın toqtatıp turadı. Sprayt janında blokta kórserilgen tekst, saxnaniń tómengi bólimde bolsa kiriw maydanı kórsetiledi. Paydalaniwshi juwabı kirkizilip, «Enter» yaki ☒ – túymesi basılǵanda, kirkizilgen mánis – juwap qabillanadı hám skripttiń orınlaniwi dawam etedi.
	«Ask» soraw blogi járdeminde kirkizilgen mánisti ózgertip aladı. Bul blok global ózgeriwshi sıpatında barlıq skriptler ushın keń tarqalǵan.
	Klaviaturadan blokta kórsetilgen túyme basılsa, True, bolmasa, False qaytadı.
	Eger mishkanıń shep túymesi basılsa, True qaytaradı, bolmasa, False.
 	Mışka kórsetkishiniń X yaki Y koordinata kósherleri boyınsha mánisin qaytaradı. <i>Eskertiw:</i> Siz koordinata kósherleri haqqında Algebra páninde (7-klass) tanısıp alasız. Házirshe blok wazıypasın bilip alsańız jetkilikli.
	Toliq rejimli (úlkeytilgen) saxnada spraytlardı saxna boylap jılıstırıp ótiw mümkin yaki mümkin emesligin belgileydi.
	Mikrofon dawısınıń joqarılıǵıñ (1 ... 100) qaytaradı.
	Taymerdiń kórsetkish mánisin dáslepki waqıttan baslap sekundlarda qaytaradı.
	Taymer kórsetkishin 0 ge qaytaradı. Taymerdi qayta iske túsiredi.
	Saxna fonıń bir fonnan basqa fonǵa ózgertedi.
	Házirgi jıl, ay, sáne, hápte kúni, saat, minut hám sekundı qaytaradı.
	2000-jıldan házirgi sánege shekem bolǵan kúnler sanın qaytaradı.
	Paydalaniwshi atın qaytaradı.

«Operators» bólimi blokları hám olardıń wazıypaları

Bloklar	Wazıypalar
	Qosıw, alıw, kóbeytiw hám bólıw ámellerin orınlawshı bloklar.
	Kórsetilgen aralıqtan kútilmegen sandı alıw.
	Eki sózdi bir qatarǵa birlestiredi. Qandayda bir mánisti kórsetiw kerek bolǵanda paydalaniw qolay. Máselen, taymer sıyaqlı ayırm mánislerdi alıw kerek bolǵanda qollanıwǵa boladı.
	Tekstten kórsetilgen san ornın (poziciyası)da jaylasqan háripti qaytaradı.
	Berilgen tekst uzınlıǵıñ (háripler sanın) qaytaradı. Tekst ańlatpa menen belgileniwi mümkin.
	Hárip (belginiń)tiń berilgen tekste jaylasqan ornın (poziciyasın) qaytaradı. Ol ańlatpa bolıwı da mümkin.
	Birinshi sandı ekinshi sanǵa bólgedegi qaldıqtı qaytaradı.
	Berilgen sanǵa eń jaqın pútikil sandı qaytaradı, yaǵnıy pútinleydi. Eskertiw: Siz «pútin sanlar» túsinigi menen matematika páninde (3-sherek) tanısıp alasız. Házırshe blok wazıypasın bilp alsańız jetkilikli.
	Berilgen sanniń tańlanǵan funkciya (abs, sqrt, sin, cos, tan, asin, acos, atan, ln, log, e^, 10^)daǵı mánisin qaytaradı. Máselen, 10 sanınıń kvadratı, yaǵnıy $10 \times 10 = 100$ di qaytaradı.

ÁMELIY JUMÍS

1-shınıǵıw. Suw túbinde teńiz juldızları kórsetilgen skript dúziń.

1. Programmanı iske túsıriń.
2. Saxnaǵa «Starfish» atlı sprayttı jaylastırıń.
3. Spraytqa «Underwater 1» atlı fondı ornatıń.
4. «Starfish» isimli sprayttıń «Starfish-b» kostyumin óshiriń.
5. «Starfish» spraytına 1-skriptti teriń.
6. Spraytdan 3 nusqa kóshiriń. Bunıń ushın mishkaniń oń túymesin sprayt ústinde basıń. Payda bolǵan dizimnen «duplicate» buyrıǵıń tańlań.

7. Programmanı iske túsıriń hám qanday hádiyse júz beriwin baqlań.

8. Spraytlar reňlerin ózgertiń:

9. Joybardı «Teńiz juldızı» atı menen saqlań.

10. Programmanı iske túsıriń hám nátiyjeni baqlań.

2-shınıǵıw. Tómendegi scenariy tiykarında orınlanatuǵın skript dúziń.

Suw túbinde ashlıqtan awzı qattı ashılǵan akula (Shark 2) 10 adım aralıqtan mishka kórsetkshi tárepke háreketlenedi. Balıqlar (Fish, Fish2, Fish3) bolsa kishi interval menen saxnanıń shep tárepinde payda bolıp, shepten ońǵa qarap júze baslaydı hám tosattan shetke jılısadı. Eger akulaniń awzı kishi balıq denesine tiyse, akula onı jutıp jiberedi hám de «shomp» degen dawıs shıgarıp, awzın jumadı. Akula jutıp jibergen kishkene balıq saxnada kórinbey qaladı, yaǵníy jasırınadı, birazdan keyin jáne saxnanıń shep bólimindegi tosattan noqatta payda boladı.

1. Programmanı iske túsıriń.

2. Saxnaǵa «Shark 2» hám «Fish» atlı spraytlardı jaylastırın.

3. «Underwater 2» fonı ornatırın.

«Fish» atlı

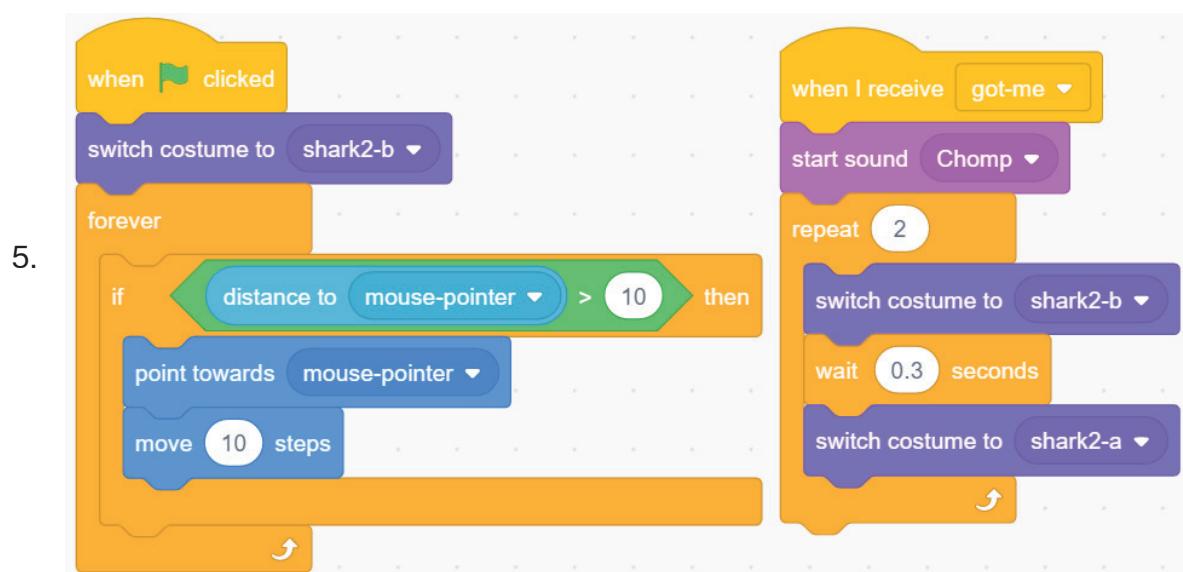
sprayttıń «Costumes» betine ótiń, «fish-d» kostymín tańlań hám

4. onı mine sonday

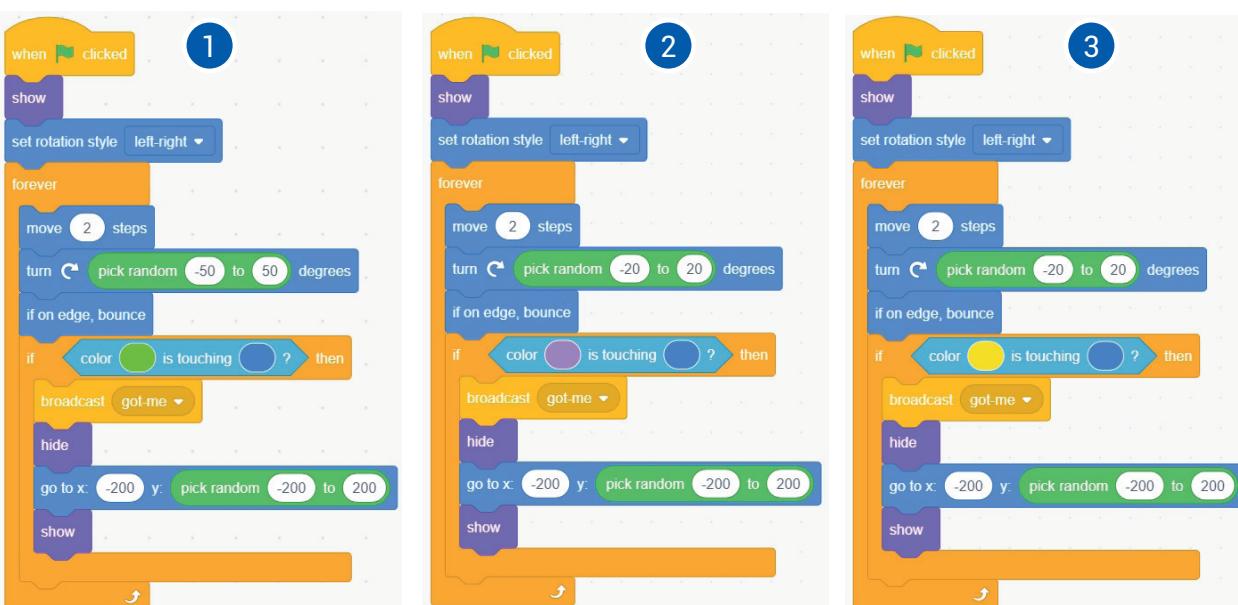
kóriniste boyan.

Akula ushın tómendegi skriptlardı teriń:

6. «Fish» spraytı ushın 1-skriptti teriń.
7. Basqa baliqlardı saxnaǵa ornatıw ushın olardı qayta jaratiwdır qájeti joq. «Fish» spraytınan 2 márte nusqa alıń (qarań: 1-shınıǵıw, 6-wazıypa) hám «Fish2», «Fish3» spraytların jaratiń. Olardı usı kóriniske keltiriń hám «Fish2» ushın 2-skriptti, «Fish3» ushın 3-skriptti teriń.

8. Programmanı iske túsırıń hám nátiyjeni baqlań.
9. Joybardı «Ashkóz akula» atı menen saqlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Tákirarlanıwshı proceslerge turmıslıq mísallar keltiriń.
2. Ne ushın Scratchtaǵı cikl blokları «Control» bóliminde jaylasqan?
3. Cikl denesi degen ne? Cikl denesi ne ushın kerek?
4. Sizińshe, qaysı sózler artıqsha: cikl, tákirarlaw, kvadrat, sheńber, sheksiz? Ne ushın?
5. Scratchta joybarlardı jaratıwda qaysı cikl túri tez-tez qollanılıdı? Ne ushın?

ÚYGE TAPSÍRMA

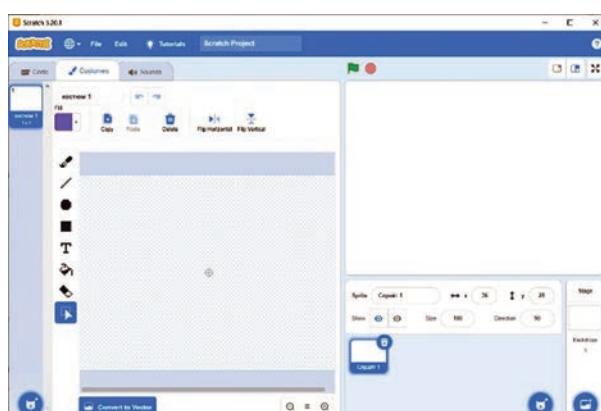

1. Paydalaniwshıdan Scratch ortalıǵında pişiq ólshemin qanshaǵa úlkeytiw yaki kishireytiw kerekligin soraytuǵın, bul mánislerge sáykes túrde pişiq ólshemin ózgertetuǵın programma dúziń.
2. Scratchda paydalaniwshıdan dáslep isimin sorawshı, soń kóbeytiwge baylanıslı «7 ni 8 ge kóbeytse qansha boladı?» siyaqlı 3 soraw beriwshi, juwaptıń durıs yaki durıs emesligi ekenligi haqqında xabardı ekranǵa shıǵarıwshı programma dúziń.

5-sabaq. GRAFIKALIQ REDAKTOR JÁRDEMINDE JAÑA SPRAYTLAR PAYDA ETIW

Fon, sprayt hám kostyum jaratıw jumısları Scratch grafikalıq redaktori járdeminde ámelge asırılıdi. Scratch programmasınıň «Costums» betinde arnawlı grafikalıq redaktor ornatılğan bolıp, onıň járdeminde óz spraytińız hám onıň kostyumlарın jaratıwıńız, sonday-aq, kitapxanadan alıp qosılğan qaharmanlardı ózgertiwińge boladı. Scratch grafikalıq redaktöründə aldınnan bar bolǵan fon, sprayt yaki kostymlardı da ózgertiwge boladı. Scratch programması 2 túrli: rastrli hám vektorlı grafikalıq rejimge iye. Grafikalıq rejimde tańlaw tikkeley negizgi súwret túrine baylanıslı.

Rastrli rejim

Vektorlı rejim

Rastrli rejim standart sızıw rejimi bolıp, onda súwret piksel (noqat)ler arqalı kórsetiledi. Rejimde sprayt sızıw ushın onda tómendegi úskenereler bar: Brush (qıl qálem), Line (sızıq), Circle (ellips), Rectangle (tuwrı tórtmúyeshlik), Text (tekst), Fill (boyaw), Eraser (óshirgish) hám Select (tańlaw).

Vektorlı rejim joqarı anıqlıqtaǵı grafika bolıp, rastrli rejimge qaraǵanda kóbirek imkaniyatlarǵa iye. Rejim ózinde Select (tańlaw), Reshape (formanı ózgertiw), Brush (qıl qálem), Eraser (óshirgish), Fill (boyaw), Text (tekst), Line (sızıq), Circle (ellips) hám Rectangle (tuwrı tórtmúyeshlik) sıyaqlı standart úskenerelerdi toplaǵan. Sonday-aq, ol shepten onǵa burıw (sáwlelendiriliw), joqarıdan tómenge burıw (sáwlelendiriliw), tańlanǵan obyektti alındıǵı qatlamlarǵa kóshiriw, obyektləri toparlaw yaki topardan shıǵarıw, nusqalaw, oraylıq noqattı tayarlaw sıyaqlı qosımsha úskenerlige de iye.

Scratch grafikalıq redaktöründə jańa sprayt jaratıw ushın – «Paint» (Sızıw) ikonkası tańlanadı. Nátiyjede, jańa sprayt (Sprite1) jaratıw aynası kórinedi. Scratchda jańa sprayt (Sprite1) jaratıw, ádette, rastrlı grafikalıq rejimde ámelge asırılıdi.

ESKERTIW

Joqarıda aytılǵanlardıń hámmesi tek spraytlar ushın emes, al sprayt kostymları hám fonlar ushın da orınlı.

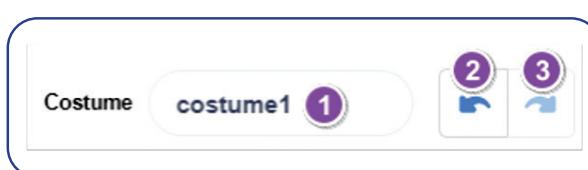

Jańa kosty়um (Costume2) jaratiw ushın kosty়um jaratiwi kerek bolǵan sprayt tańlanadi.

 – «Choose a Costume» (kostymdi tańlaw) túymesı járdeminde payda etilgen júzip shıǵıwshı dizimnen «Paint» elementi tańlanadi.

1–2-súwretlerde jańa sprayt / kosty়um hám fon sızıw hám de olardı analizlew ushın arnawlı xolst, sprayt/ kostymdi xolst orayına ($x = 0$, $y = 0$) jaylastırıw ushın qosımsha element barlıǵıñ kóriwińizge boladı. Xolsting ólshemleri saxna ólshemleri menen birdey, yańniy 480x360.

Endi Scratch grafikalıq redaktorınıń súwret jaratiw, olardı basqarıw úskeleneli hám de onıń wazıypaları menen tanısıp shıǵayıq:

- 1 – sprayt, kosty়um hám fon atın kírgiziw maydanı;
- 2 – aqırğı ámeli biykarlaw;
- 3 – aqırğı ámeli tákirarlaw.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Xolst – súwret sızıw ushın ramkaǵa alıńǵan hám shaffof reńdegi taraw.

Úskenerler	Úskenerlerdiń wazıypası
Rastrli rejim	
 Brush (qıl qálem) úskenesi	Úskene sızıqlar járdeminde súwret payda etiw ushın qollanıladı. úskenesi qıl qálem reńin belgilese, úskenesi qıl qálem qalınlıǵıñ sazlawǵa járdem beredi.
 Line (sızıq) úskenesi	Úskene tuwrı sızıq sızıw ushın qollanıladı. Úskene tańlanǵannan soń payda bolatuǵıñ usı úskene járdeminde sızıq qalınlıǵı, úskenesi arqalı bolsa sızıq reńin sazlawǵa boladı.
 Circle (ellips) úskenesi	Úskene ellips sızıw ushın qollanıladı. úskenesi ellips reńin tańlaw, úskenesi ellips ishki bólimin boyaw, úskenesi ellips ishki bóliminiń boyalmawın támiyinlew, úskenesi bolsa ellips shegara sızıǵı qalınlıǵıñ sazlaw ushın qollanıladı.
 Rectangle (tuwrı tórtmúyeshlik) úskenesi	Úskene tuwrı tórtmúyeshlik sızıw ushın qollanıladı. úskenesi tuwrı tórtmúyeshlik reńin tańlaw, úskenesi tuwrı tórtmúyeshlik ishki bólimin boyaw, úskenesi tuwrı tórtmúyeshlik ishki bóliminiń boyalmawın támiyinlew, úskenesi bolsa tuwrı tórtmúyeshlik shegara sızıǵı qalınlıǵıñ sazlaw ushın qollanıladı.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDI BASQARÍW

 Text (tekst) uskunasi	<p>Úskene járdeminde tekst kírgiziwe boladı. Úskene tańlanǵannan soń, tekst reńi hám shriftin tańlawǵa boladı.</p>
 Fill (boyaw) úskenesi	<p>Úskene járdeminde sızılǵan formalardı boyawǵa boladı. Ol tańlanıwı nátiyjesinde reńler palitrasında tómendegi 4 túrli reńdegi boyaw variantı payda boladı:</p> <ul style="list-style-type: none"> – tolıq (tolıqtırıp) boyaw; – gorizontal gradientli boyaw; – vertikal gradientli boyaw; – radial boyaw. <p>Boyaw kursov járdeminde ámelge asırıladı. Dáslep boyaw túri, keyin bolsa boyalatuǵın obyekt tańlanıwı kerek.</p>
 Eraser (óshirgish) úskenesi	<p>Úskene súwretti óshiriw ushın qollanıladı. úskeneleri járdeminde óshirgish reńi hám ólshemin tayarlaw mümkin.</p>
 Select (tańlaw) úskenesi	<p>Úskene súwrettiń ózin yaki súwrettiń qandayda bir bólimin tańlaw ushın qollanıladı. Ol tańlanıwı nátiyjesinde tómendegi qosımsha basqarıw úskeneleri payda boladı:</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-top: 10px;"> </div> <ol style="list-style-type: none"> 1) tańlanǵan súwret yaki bólimnen nusqa aliw; 2) nusqası alıngan súwret yaki bólimdi xolstqa jaylastırıw; 3) xolstti tazalaw, yaǵníy xolsttaǵı súwretlerdi óshiriw; 4) tańlanǵan súwret yaki bólimdi gorizontal (shepten ońga yaki ońnan shepke) kórsetiw; 5) tańlanǵan súwret yaki bólimdi vertikal (joqaridan tómenge yaki tómennen joqarıǵa) kórsetiw.

Vektorlı rejim

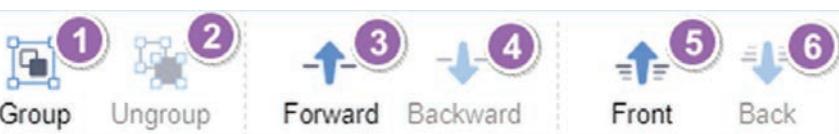

Vektorlı rejimdeki kóphilik úskenesler hám olardıń waziyası rastrli rejimdeki úskenesler menen birdey bolǵanlıǵı sebepli, tómende ayırmashılıǵı bolǵan úskeneslerge ǵana toqtaymız.

Select
(tańlaw)
úskenesi

Úskene xolstta jaylasqan bir yaki birneshe obyekt (súwret)ti tańlaw ushın qollanıladı. Úskene tańlanıwı nátiyjesinde qosımsa basqarıw úskenesleri payda boladı. Rastrli grafikalıq redaktor rejiminen ayırmashılıqlı túrde tómendegi úskenesler bar:

- 1) eki hám onnan artıq obyektti bir toparǵa birlestiriw;
- 2) toparǵa birlestirilgen obyektlerdi ajıratıw;
- 3) obyektti joqarı qatlamǵa ótkeriw;
- 4) obyektti tómengi qatlamǵa ótkeriw;
- 5) obyektti eń joqarı (eń aldıńğı) qatlamǵa ótkeriw;
- 6) obyektti eń tómengi (eń aqırǵı) qatlamǵa ótkeriw.

Reshape
(formanı
ózgertiw)
úskenesi

Úskene xolstta jaratılǵan obyektlerge tayanışh noqatların qosıw, olar arqalı obyektlerdi transformaciya etiw (bir formadan basqa formaǵa ótkeriw) ushın qollanıladı.

Eger obyekt yaki onıń qandayda bir tayanışh noqatı belgilendirip, Curved úskenesi tańlansa, forma iymek halatqa, Pointed úskenesi tańlansa, forma qırlı halatqa ótedi.

ÁMELIY JUMÍS

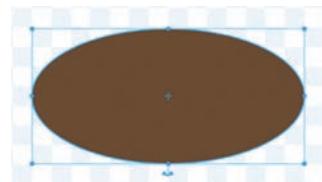
1-shınıǵıw. «Aziq-awqatlar jawınıń» atlı oyn ushın tort (pirojnyi) spraytin jaratıw.

1. Programmanı iske túsırıń hám saxnadan pişıqtı óshiriń.
2. Jańa sprayt jaratıń (yaǵnıı – Paint ikonkasın tańlań) hám túymesi járdeminde vektorlı rejimge ótiń.
3. Dáslep torttı sizip alıń. Sprayt júdá kishi bolǵanlıǵı ushın, masshtab túymesi járdeminde onı biraz úlkeytip alıń.

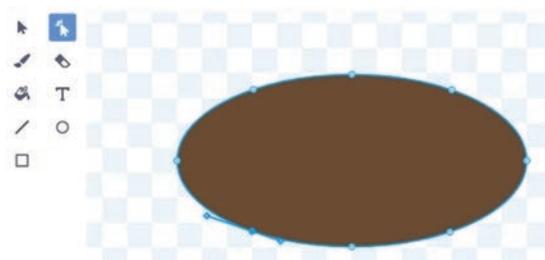

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

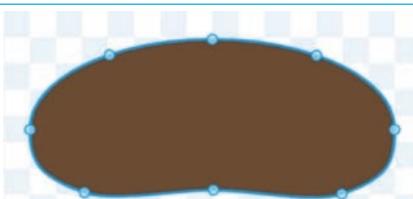
4. Circle (ellips) úskenesin taňlań. Reńler palitrasınan shokolad reńin, yaǵníy toyǵın qońır reńdi taňlań. Saxnaǵa tómendegi kórinistegi formanı siziń:

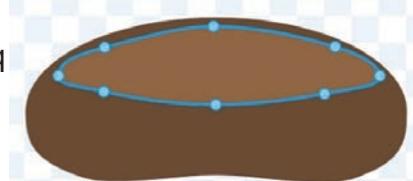
5. Reshape (formanı ózgertiw) úskenesin taňlań. Jaratılǵan formanı transformaciya etiw (bir formadan basqa formaǵa ótkeriw) ushın obyektké súwrettegeni sıyaqlı 4 qosımsha tayanış noqtatlardı jaylastırıń [tayanış noqtalar qoyılıwi kerek bolǵan jerler (forma shegarası)de míshekaniń shep túymesin 1 márte basıń].

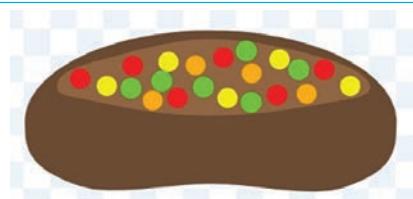
6. Formanıń tómengi 3 tayanış noqatın jılıstırıp, usı formanı payda etiń.

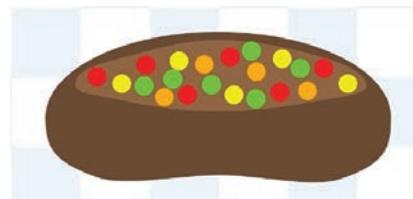
7. Endi jáne ellips úskenesi járdeminde tort ústine ashıq qońır reń krem súwretin salıń hám súwrettegen kóriniste onıń formasın ózgertiń.

8. Brush (qıl qálem) úskenesin taňlań. Tort kremi ústine súwrettegeni sıyaqlı hár túrli reńdegi mazalı zatlardı sewip shıǵırıń.

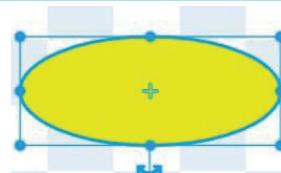
9. Kostyum atın «tort» dep ózgertiń. Mine, 1-kostyum tayar.

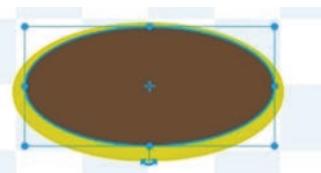

10. Endi ekinshi kostym – gamburgerdi salamız. Buniń ushin «Choose a Costume» túmesi járdeminde payda etilgen dizimnen buyriǵın tańlań hám vektorlı rejime ótiń. Masshtab aldıńǵıday úlkeytilgen jaǵdayında bolsın!

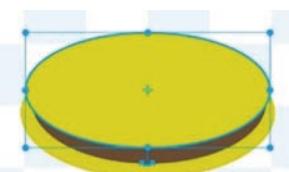
11. Circle (ellips) úskenesin tańlań. Circle (ellips) úskenesi járdeminde sarı reńdegi 1-formanı siziń.

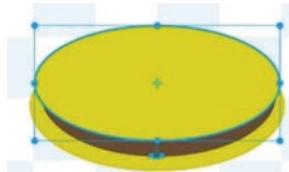
12. Circle (ellips) úskenesi járdeminde 1-forma ústinen qońır reń 2-forma (kotlet)ni siziń.

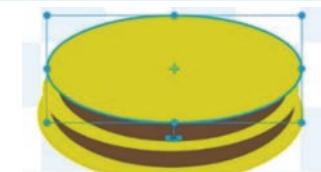
13. Endi jáne 2-forma ústinen sarı reńdegi 3-formanı siziń.

14. 3-forma ústinen qońır reń 4-forma (kotlet)ni siziń.

15. Endi gamburgerdiń eń ústinde turatuǵın nan (buloshka) formasın siziń.

16. Brush hám Reshape úskeneleri járdeminde salat japıraq, pomidor hám gúnji tuqımı súwretlerin payda etiń.

17. Kostyum atın «Gamburger» dep ózgertiń. Mine, 2-kostyum da tayar.

18. Joybardı «Aziq-awqatlar jawını» atı menen saqlań.

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDİ BASQARÍW

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- «Aziq-awqatlar jawını» atlı joybarda jańa sprayt jaratiń (onda qızıl burish hám pomidor kostymları bolsın).
- Scratch programmasında jańa sprayt jaratiw ushın qanday ámeller orınlانади?
- Scratch programmasındaǵı rastrli rejim hám vektorlı rejim nesi menen ajıraladı?
- Scratch programmasında spraytlardan basqa jáne neler jaratiwǵa boladı?
- Vektorlı rejimde tiyisli úskeneler atın aytırıń.
- Rastrli rejimde jaratılǵan obyekt formasın bir kórinisten basqa kóriniske ózgertiw múmkın be? Juwabınızdı túsindiriń.

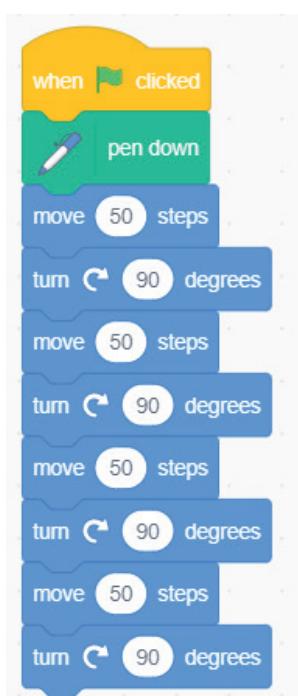
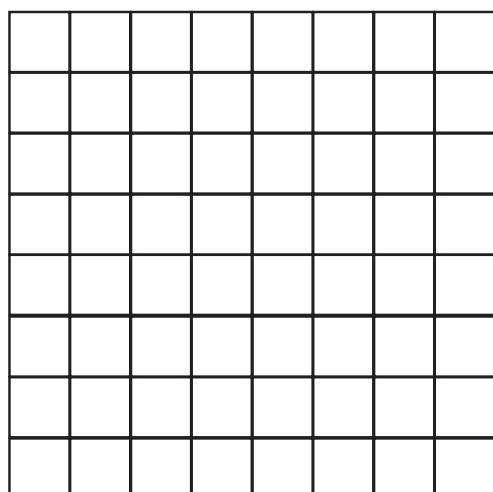
ÚYGE TAPSÍRMA

- «Aziq-awqatlar jawını» atlı joybarda «Miywe» atlı sprayt jaratiń. Onda usı kórinisindegi 🍉🍍🍌 miywelerge sáykes 3 kostyum jaratiń.
- «Aziq-awqatlar jawını» atlı oyın joybarına sáykes fon ushın súwret tayarlań.

6-sabaq. ÁMELIY JUMÍS. SCRATCH ORTALÍĞÍNDA SPRAYTLAR JARATÍW HÁM TÁKIRARLANÍWSHÍ PROCESLERDİ PROGRAMMALAW

- Usı skript ishine túsirilgende, saxnada qanday súwret kórinedi? Kózińiz súwretin salıń.

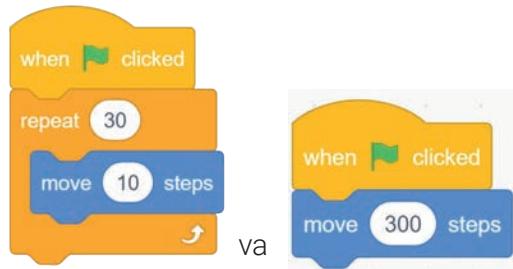

2. «Repeat» (тákirarlaw) blogının paydalangan halda 1-tapsırmada berilgen skriptti qısqartılğan tárizde jazıń.

3. 2-tapsırmada dúzgen skriptinizi kompyuterde orınlap kóriń.

4. Bir sprayt ushın jazılǵan usı skriptler birdey nátiyje beredi me, yaǵní sprayt hárketi birdey boladı ma? Tekserip kóriń.

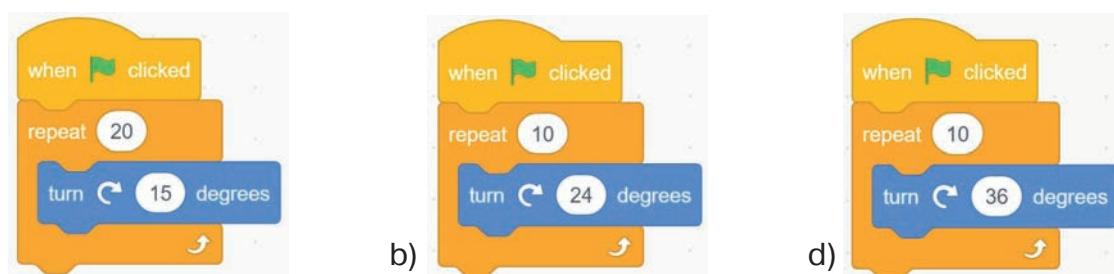

Eger birdey bolmasa, ol jaǵdayda olar arasında qanday pariq bar? Pikirińizdi jazıń.

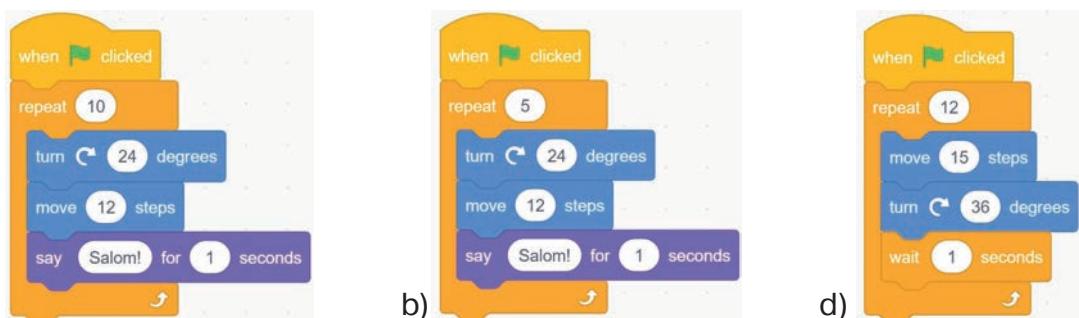
5. «Apple» spraytı ushın usı skriptlardi teriń hám programmanı iske túsırıń. Qanday hádiyse júz beriwin baqlań. «Apple» spraytı ushın birneshe kostymler jaratiń hám olardıń birme-bir basıp shıǵarılıwın támiyinleń.

6. Tómendegi skriptlerdiń qaysı birinde pişiq óz oraylıq kósheri átirapında bir márte tolıq aylanıp shıǵadı? Ne ushın?

7. Tómendegi skriptlerdiń qaysı biri basqalarına qaraǵanda uzaǵıraq isleydi? Ne ushın?

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

8. $S = 2 + 4 + 6 + 8 + \dots + n$ aňlatpa mánisiň esaplawshı programma dúziń. n niň mánisi paydalaniwshı tárepinen kirgiziledi.

9. Ótken 5-sabaqta hám de úyge berilgen tapsırmalarda jaratqan sprayt, kostyum hám fonlardan paydalanıp, tómendegi scenariy tiykarında «Aziq-awqatlar jawını» atlı programma kodın jazıń.

Aziq-awqatlar jawını

Bul oyında pishiq mishka járdeminde basqarılıdı. Ol tek shep hám oň táreplerge háreketlenedi. Pishiq aspannan túsip kiyatırǵan mazalı zat hám miywelerdi awzı menen uslap alıwı kerek. Eger pishiq mazalı zattı uslap alsa, «jedi» dep atalǵan ózgeriwshi mánisi bir birlikke artadi. Eger mazalı zat jerje túsip ketse yaki pishiq burish jep qoysa, ol jaǵdayda «qoldan shıǵardı» dep atalǵan ózgeriwshi mánisi bir birlikke artadi. Oyinnıň maqseti «jedi» dep atalǵan ózgeriwshide mümkinshiligi bolǵansha kóbirek ball toplawdan ibarat. Eger «qoldan shıǵarıldı» dep atalǵan ózgeriwshi mánisi 5 ge teń bolıp qalsa, oyın aqırına jetedi. Oyında siz aldıńı sabaqlarda ótilgen ózgeriwshiler, tosattan sanlar blokları hám quramalı shártlerden paydalaniwıñız kerek.

10. Fon ushın qıs máwsimi kórinisi kórsetilgen súwret salıń. 4 túrli kostyumǵa iye «Qar bóleksheleri» dep atalǵan sprayt jaratiń. Aspannan oynaqshıp túsip atırǵan qar bóleksheleri jerje jetip kelgege shekem erip ketiwshi effektke (yaǵníy spraytlardı joq etiw yaki kórinbeytuǵın reńge ótkeriw effektine) iye skript jaratiń.

7-sabaq. QURAMALÍ ANIMACIYALAR JARATÍW. KÓP SAXNALÍ MULTFILMLER JARATÍW

Multiplikaciya (lat. multiplicatio – kóbeytiw) – ekranda háreketleniwshi súwretlerdi jaratiw texnologiyası.

Multiplikaciya belgili tezlik (jiyilikte)te óz ara almasıwshı ápiwayı súwret yaki kadrlar izbe-izligi járdeminde háreketleniwshi súwretler illyuziyasın jaratiwdä paydalanılatuǵın texnikaliq usıl bolıp esaplanadi.

Multfilm – kompyuter ekranı yaki basqa elektron qurımlarda kóriw ushın arnalǵan film. Onda qandayda bir waqıya, hádiyse, process yaki ideyalar kóriwshige tekst hám súwretlerden paydalanǵan halda «sóylew» (kórsetiw) arqalı jetkeriledi.

Multfilmler:

- texnologiyalıq proceske muwapiq: qumlı, plastilinli, quwırshaqlı, salıńǵan, kompyuterde jaratılǵan;
- jaratılıw maqsetine muwapiq: rawajlandırıwshı, bilimlendirıw, tárbiyalıq, kewil ashar;

OYLAP KÓRÍN

Multfilm degen ne? Háreket etiwshi súwretlerdi jaratiwdıń qanday usılları bar?

- d) dawamlılığına qaray: qısqa metrajlı, tolıq metrajlı;
- e) jas qızıǵıwshılarǵa muwapiq: balalar ushın, jası úlkenler ushın, jas óspirimler ushın bolıwı mümkin.

Dúnya boylap barlıq animatorlar hám de multfilm ustaları zamanagóy multshiǵarmalarǵa tayanǵan halda qızıqlı multfilmlerdi jaratiwǵa háreket etedi. Demek, Scratch programmasında da mine sonday kishkene bir multfilm jaratiw menen tanışamız. Jaqsı multfilm jaratiw ushın neler zárur? Hárbir multfilmdi jaratiwda, álbette, scenariy, ideya, syujet, saxna siyaqlı elementler bolıwı talap etiledi.

Multfilm payda etiwdegi birinshi qádem **ideya** tabıwdan ibarat. Ideya tabılǵannan keyin, onı multfilmge sáykeslestiriw ańsat ótedi. Biraq filmdi sapalı etetuǵın ideyanı tabıw ańsat emes.

Multfilm ushın ideya sıpatında hár túrli ángime, ańız, jeke ómirdegi qızıqlı waqıyalardı alıwǵa boladı. Eger ideya tabıw qıyın ótse, ol jaǵdayda film ushın ideya sıpatında erteklerden paydalaniwǵa boladı. Máselen, Uolt Disney óziniń filmelerinde bárháma sonday jol tutqan.

Film baslanıwında bas qaharmanlar menen tanısıw ótkeriledi, yaǵníy ulıwmalıq jaǵday – **syujet** túsindiriledi. Kóriwshiler diqqatın syujetke qaratıw zárur áhmiyetke iye. Ádette, bas qaharmannıń qandayda bir maqseti boladı hám mine sol maqset syujet basında kórsetip ótiledi. Syujet arasında kelip jaǵdaylardıń izbe-izligi járdeminde waqıyalar kulminaciyalıq (eń joqarı), noqatqa shıǵadı. Film sońında syujet tamashagóydiń yadında qalıwı ushın qızıqlı juwmaq oylap tabıw maqsetke muwapiq bolıp tabıldır.

Ádette, barlıq filmler **scenariy** járdeminde saxnalarda kórsetiledi. Filmniń sıpatı scenariyge baylanıslı, álbette. **Saxna** gúrrińiń zaman hám makan menen shegaralanǵan bir bólimi bolıp tabıldır. Scenariy bolsa ózine tán belgili háreketlerdi orınlaw tártibi, kórsetpeler toplamınan ibarat algoritm sanaladı.

Qısqasha aytqanda, hárbir multfilm ádep-ikramlılıq, ata-anaǵa húrmet, Watanǵa muhabbat, jaqsılıq hám insaniyılıq siyaqlı joqarı ruwxıyılıq normaların ózinde kórsetiwi kerek.

Mısal ushın «Qızıl shapkasha» atlı ertekke sáykes multfilm joybarın jaratiwdı kórip shıǵamız.

Multfilmdi baslaw ushın tómendegilerdi anıqlap alıw zárur:

- joybardaqatnasatuǵın spraytlar (qızıl shapkasha, ana, kempir, qasqır, otınsıhi)di anıqlaw;
- spaytlar joybara neler islewi hám neler dewin, yaǵníy multfim scenariyin dúziw;
- scenariy tiykarında spraytlar ushın skriptlerdi payda etiw.

«Qızıl shapkasha» atlı multfilmdi jaratiw ushın kerekli sprayt hám súwretlerdi [htt://dr.rtm.uz/](http://dr.rtm.uz/)

ÁMELIY JUMÍS

1-tapsırma:

- 1) programmani iske túsırıń;
- 2) joybardan pışıq sraytin óshiriń;

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDİ BASQARÍW

- 3) saxnaǵa «Qızıl shapkasha» «ana», «kempir», «qasqır», «otıñshı» atlı spraytlardı jaylastırıń;
- 4) fon ushın «toǵay», «qısqa jol», «uzın jol», «kempirdiń úyi», «Qızıl shapkasha úyi» hám «Bedroom 2» atlı fonlardı jaylastırıń.

2-tapsırma:

- 1) qızıl shapkashaniń anası saxnada kórsetilsin;
- 2) 1 sekundtan soń anası «Appaq qızım!» dep aytsın;
- 3) qızıl shapkasha anasına juwap beriw ushın «Appaq qızım, qızıl Shapkasha! degen xabar jíberilsin;
- 4) 3 sekundtan keyin ana: «Mine, bul somsa menen gúzedegi maydı kempir apańa alıp barıp ber», – dep aytsın;
- 5) «ana» spraytı saxnada kórinbeytuǵın halatqa ótkerilsin.

3-tapsırma:

- 1) qızıl shapkasha hám anası menen sáwbeti saxnasi:

Qızıl shapkasha: – Lábbay, apajan!

Anası: – Mine, bul somsa menen gúzedegi maydı kempir apańa alıp barıp ber.

Qızıl shapkasha – Yaqshi, apa!

- 2) qızıl shapkasha spraytı saxnada kórinbeytuǵın jaǵdayǵa ótkerilsin, yaǵníy jasırılsın;

3) fondaǵı súwret toǵay kórinisindegi fonǵa ózgertilsin;

4) toǵayda Qızıl shapkasha spraytı «Qızıl shapkasha 2» kostyumına ózgertilsin hám x=-120, y=10 koordinataǵa jaylastırılsın.

2-skript tómendegi kóriniste bolıwı kerek:

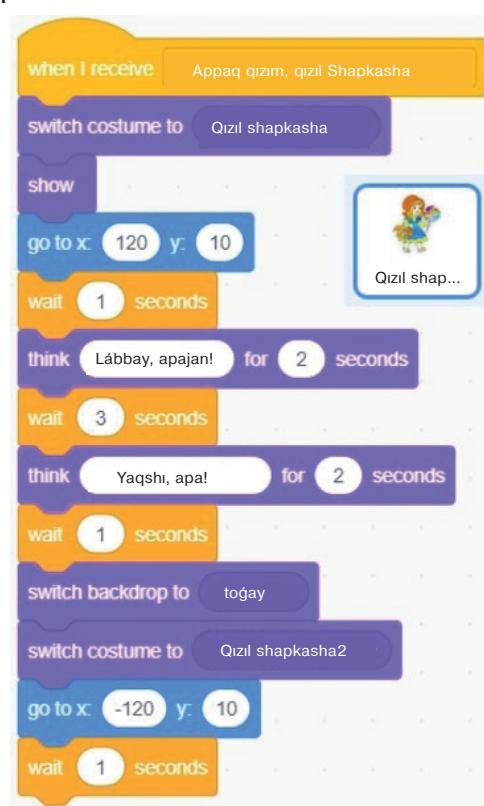
4-tapsırma:

- 1) toǵayda qızıl shapkasha menen qasqırıldıń sáwbetlesiw saxnasi. Qasqır x=95, y=10 koordinatada kórsetilsin hám tómendegi dialogı ámelge asırsın:

1-skript tómendegi kóriniste bolıwı kerek:

2-skript tómendegi kóriniste bolıwı kerek:

Qasqır: – Qızıl shapkasha, qayaqqa ketip baratırsań?

Qızıl shapkasha: – Kempir apamdı kóriwge ketip baratırman, kempir apama mine, bul somsalar menen gúzede may alıp baratırman.

Qasqır: – Kempir apańní úyi uzaqta ma?

Qızıl shapkasha: – Digirman artıdaǵı awıl shetindegi úy.

Qasqır: – Men de kempir apańdı kórip kelemen. Men, mine, bul joldan baraman, sen bolsa áne sol joldan bar. Kóremiz, kim aldın jetip baradı eken?

2) saxnada qızıl shapkasha sprayti jasırılsın;

3) fondaǵı súwret qısqa yol kórinisindegi fonǵa, qasqır sprayti bolsa «qasqır 2» kostyumına ózgertilsin;

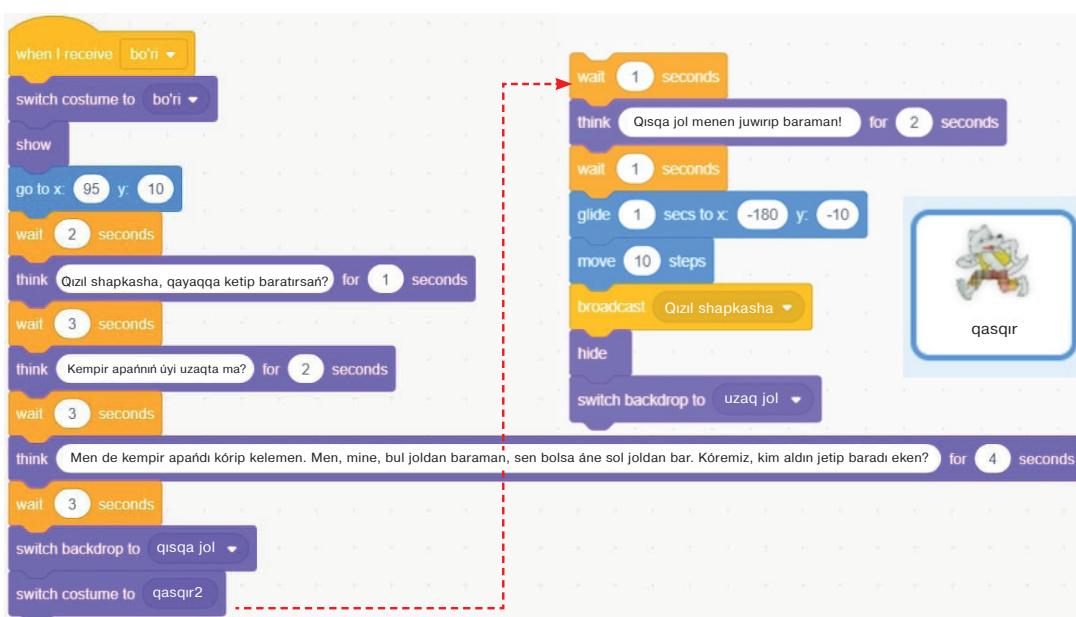
4) qasqır «Qısqa yol menen juwırıp baraman!», – dep saxnadan juwırıp shıǵıp ketsin.

2-skript dawamına tómendegi 3-skript qosılıwı kerek:

4-skript tómendegi kóriniste bolıwı kerek:

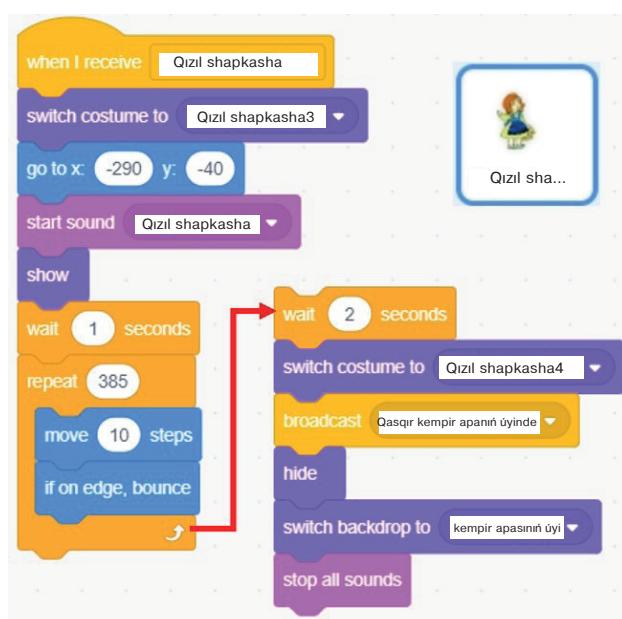
I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDI BASQARÍW

5-tapsırma:

Yadıñızda ma, ertekte Qızıl shapkasha eñ uzaq joldan jürip, jal-jánekey gúllerden güldáste isleydi, birqansha waqttañ keyin kempir apasınıń úyine kirip baradı.

- 1) fondaǵı súwret uzaq jal kórinisindegi fonǵa, Qızıl shapkasha sprayti bolsa «Qızıl shapkasha» kostyumına ózgertilsin;
- 2) qızıl shapkasha sprayti saxnasında x=−290, y=−40 koordinatada kórsetilsin hám «qızıl shapkasha. Mp3» muzıkası jaňlasın;
- 3) 10 sekundtan soń fondaǵı súwret kempir apasınıń úyi kórinisindegi fonǵa ózgertilsin;
- 4) qızıl shapkasha sprayti jasırılsın;
- 5) muzıka toqtatılsın.

5-skript tómendegi kóriniste bolıwı kerek:

6-tapsırma.

Tómendegi scenariyge sáykes skriptti óz betinshe teriń;

- 1) qasqır eñ jaqın joldan shawıp ketsin hám Qızıl shapkasha kempir apasınıń úyiniń alındıa payda bolsın;
- 2) qasqır qıyalında: «Endi mazalı túslık etemen»— dep oylasın;
- 3) qızıl shapkasha jetip kelemen degenseh qasqır ishke kirip kempirdi jep, tómendegi kóriniste otırıp alsın hám «Qızalaq qáne?», dep oylap turǵanında, Qızıl shapkasha kempir apasınıń úyine kirip kelsin;
- 4) qızıl shapkasha úuge kirip kelsin hám olar arasında dialog uyımlastırılsın:

Qızıl shapkasha: – Way, kempir apa, qollarıńız bunsha uzın?

Qasqır: – Seni bekkem qushaqlaw ushın, balam.

Qızıl shapkasha: – Kempir apa, qulaqlarıńız bunsha úlken?

Qasqır: – Sózlerińdi jaqsı esitiw ushın.

Qızıl shapkasha: – Kempir apa, kózlerińiz bunsha úlken?

Qasqır: – Seni jaqsıraq kóriw ushın, balam.

Qızıl shapkasha: – Kempir apa, tislerińiz bunsha úlken?

Qasqır: – Seni tezirek jep qoyiw ushın!

- 5) qızıl shapkasha «Way dat!!!» dep baqırsın hám saxnadan joq bolıp ketsin;
- 6) qızıl shapkashaniń dawısın úyiniń janınan ótip baratırǵan otınsı esitip qalsın hám úyine juwırıp kirsin;

- 7) otinshı qolındaǵı balta menen qasqırdı shawıp taslaśın;
8) saxnada Qızıl shapkasha menen kempir apası kórinsin;
9) kempir apası Qızıl shapkashanı esiktiń aldına shekem shıǵarıp salsın hám «Toǵayda qasqırlar menen sóylesiw qáwipli» desin hám de multfilm tamamlansın.

7-tapsırma.

Joybardı «Qızıl shapkasha» atı menen saqlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Multiplikaciya degen ne? Multfilm-she?
2. Texnologiyalıq proceslerge baylanıslı multfilmlerde qanday túrlerge ajiratiwǵa boladı?
3. Jaqsı multfilm jaratıw ushın neler zárür?
4. Scenariysız multfilm jaratıw múmkın be? Ne ushın?
5. Ne ushın multfilm jaratıw waqtında sprayt hám fonlardı ózgertiw áhmiyetli sanaladı?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. «Qızıl shapkasha» atlı joyarda qatnasqan hárbi skript tárepinen kórsetilgen tekstlerge sáykes dawıslardı jazıń (eskertiw: dawis jazıw ushın «Choose a Sound» bántinen «Record» buyrıǵı tańlanadı; payda bolǵan aynadaǵı «Record» túymesin basıw arqalı dawıstı jazıwǵa boladı.)
2. «Qızıl shapkasha» atlı joyarda qatnasqan hárbi skriptke sáykes tekstlerdi 1-tapsırmada payda etken dawıslarǵa almastırıń. Joybardı «Dawıslı _multfilm_Qızıl shapkasha» atı menen saqlań.

8-sabaq. KOMPYUTER OYÍNLARÍN JARATÍW

Scratch programması súwret hám dawıslar menen islew, dinamikalıq saxnalardı jaratıw, háreketler izbe-izligin skript túrine jazıw alıw, animaciyalıq interaktiv gúrriń hám kompyuter oyınları siyaqlı jobalardı jaratıw imkanın beriwshi programmalaw ortalığı ekenligi 5-klass «Informatika hám informaciyalıq texnologiyaları» sabaqlıǵınan belgili. Bul programma programmalaw tiykarları menen tanıstırıw, animaciyalıq hám interaktiv joybarlardı ámelge asırıw hám multfilmler jaratıw arqalı

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Oyın – qorshaǵan ortalıqtı túsinıw, ańlaw ushın jaratılǵan arnawlı ortalıq.
Kompyuter oyını – kompyuterde oynaw ushın jaratılǵan programmalıq támıynat.

oqiwshı dóretiwhilik, logikalıq hám pikirlew qábletlerin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Sonday-aq, pútkil dúnya boyınsha programma dúziwge qızıgwshı balalar menen bayanısıw, óz joybarların basqalar menen bólisiw imkanın beriwshi Scratch sociallıq tarmaǵı (<https://scratch.mit.edu/discuss/>) da bar.

Joqarıda aytılǵanday, Scratch programmasında animaciya, multfilm hám kpmyuter oyınlarıń jaratıw mümkin. Oyın ózi ne? Kompyuter oyınları-she? Oyınlardı jaratıw ushın ne islew kerek? Kompyuter oyınları qalay jaratılıdi? Demek, kompyuter oyınların jaratıw ushın siz programma, programmalaw, programmalaw tilleri sıyaqlı túsiniklerdi sózsiz biliwińız zárúr.

PROGRAMMA

Programma (kompyuter programması) degende, kompyuter tú sine alatuǵın tilde jazılǵan, belgili bir wazipalardı orınlaw ushın kompyuter tárepinen ámelge asırılatuǵın buyrıq hám kórsetpelerdiń tártipli izbe-izligi túsiniledi.

PROGRAMMALAW

Programmalaw – kompyuter ushın programma dúziw procesi. Bunda programma dúziwshi adamǵa programmist, kompyuter túsinetuǵın arnawlı (jasalma) tilge bolsa *programmalaw* tili delinedi.

Hárqanday kompyuter oyınları qandaydabir programmalaw tili járdeminde jaratıldı. Programmalaw áleminde kompyuter oyınlarıń jaratıw ushın dáslep «algoritm» dep atalıwshı scenariy oylap tabılıwi, soń oğan sáykes animaciya jaratılıwi kerek. Demek, hárqanday oyın qandaydabir algoritm tiykarına qurılıdı eken.

Siz algoritm túsinigi, algoritmlerdi grafikalıq, yaǵníy blok-sxema kórinisinde súwretlew boyınsha bilimlerge iyesiz (5-klass, 27-sabaq). Blok-sxema algoritmdi túsinikli hám iqsham kóriniste súwretlewge járdem beredi. Onda hárbir háreket túri blok belgisi kórinisindegi geometriyalıq figuraǵa sáykes keledi, blok belgilerine ótiw bolsa sızıqlar menen bayanısadi. Tómendegi kestede algoritmlerdi blok-sxema kórinisinde súwretlew ushın qollanılatuǵın hám keń tarqalǵan shártli belgiler keltirilgen.

Blok-sxema shártli belgileri

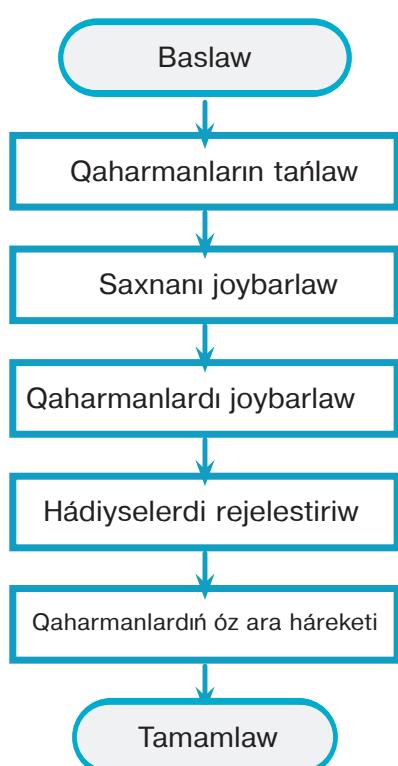
Blok atı	Bloktıń kórini	Bloktıń wazipaları
Algoritmdi baslaw/tamamlaw blogi		Algoritmnıń baslanıwı hám tamamlanıwı
Kirgiziw/shıǵarıw blogi		Maǵlıwmatlardı kirgiziw hám shıǵarıw

Funktional blok		Esaplaw
Alternativ blok		Shártti tekseriw
Cikl blogi		Tákirarlaw procesi (cikl)in payda etiw
Xabarlardı basıp shıǵarıw blogi		Nátiyjeni basıp shıǵarıw
Bólim programma blogi		Járdemshi algoritmge mürájáát etiw (parametrlerdi esaplaw)

Scratch programmasında oyınlar scenariyin algoritmiykarında ámelge asırıw, usı algoritmdi bolsa tómendegi blok-sxema kórinisinde súwretlew mûmkin.

Oyın jaratıw ushın ideya hám hádiyseniń ózi jeterli emes. Oyındı islep shıǵıwdan aldın hámmesin jaqsılap oylap alıw hám de tómendegi sorawlarǵa juwap beriw kerek:

1. Oyın qaharmanı kim boladı? Oyın dawamında ol qanday keypiyatta boladı?
2. Ol qanday pazıyletlerge iye bolıwı kerek? (tezlik, batırılıq, aqılıq, hýlekerlik, ...)
3. Qaharman neni úyreniwi mûmkin?
4. Qaharman ne isleydi? (juwırw, sekiriw yaki qıyın tapsırmalardı orınlaw)
5. Oyın dawamında qaharmannıń ózine tán qanday qábiletleri rawajlındırıldı?
6. Oyın qanday bahalanıwı kerek? Máselen, qaharman erisken jetiskenlikleri ushın álbette xoshametleniwi kerek: ochko, juldızsha, resurs (ball, energiya, bonus hám basqa) lar.
7. Oyın dawamında wazıypalardı qalay ózgertiwge boladı? Tapsırmalardı orınlawda qıyıñshılıq dárejesi bolıwı kerek pe?

40

I BAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

Hárqanday oyinnıń tiykarın animaciya qurayı.

Xosh, animaciya degen ne?

Oyındı jaratiw ushın dáslep scenariy (algoritm) düziliwi, soń oǵan sáykes animaciya jaratılıwi kerek. Hárqanday obyekt súwreti hám onıń hárketleri nátiyjesinde animaciya payda boladı.

Animaciya (fr. *animation* – ruwxlandırıw, janlandırıw lat. *anima* – ruwx, jan) –súwretleriniń logikalıq izbe-izliginen payda etilgen hárket.

Kórkem shıgarma hám oyinlardaǵı qıyalıq obyektlerdi hárketlendiriw, olarǵa turmıslıq kórinis beriw, yaǵníy «janlandırıw»da animaciyalardan paydalanylادı.

Onıń salınǵan, qumlı, plastilinli, siluetli hám kompyuterli animaciya sıyaqlı túrleri bar. Sonıń qatarında, kompyuterli animaciya túri hárizgi künde animaciya jaratiwdıń eń qolay hám zamanagóy texnologiyası bolıp esaplanadı.

Interaktiv (ingl. *interaction* – birgelikte hárket etiw) – obyektlerdiń bir-birine tásiri. Ol obyektlerdiń birgelikte hárket etiw dárejesi hám mazmunıń ashıp beriwshı túsinik bolıp esaplanadı.

Interaktivlik elementleri – sistemanıń birgelikte hárket etiwshı barlıq elementleri. Olardıń járdeminde basqa sistema yaki adam (paydalaniwshı) lardıń birgeliktegi hárketleri ámelge asırıladı.

Kompyuter oyinları animaciya hám obyektlerdiń birgelikte, yaǵníy óz ara tásir astında hárket etiwi (interaktivlik) nátiyjesinde jaratıladı.

Kompyuter oyinlarıń 2 túrge: video hám mobil oyinlarǵa ajıratiw mümkin. Video oyinlar oyin avtomatlari ushın, mobil oyinlar bolsa smartfon hám qalta kompyuterleri ushın jazılǵan programmalar bolıp esaplanadı.

Scratch ortalığında obyekt hám hádiyseler animaciyasın jaratiw sizge burınnan belgili.

Endi kompyuter oyinlarıń jaratiw basqıshların talqılap ótemiz.

SORAW

Kompyuter oyinları qızıqlı bolıw ushın olardı qalay islep shıgıt kerek?

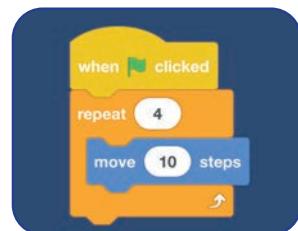
Ideyanı aniqlaw

Scenariy dúziw

Saxna hám qaharmanlar

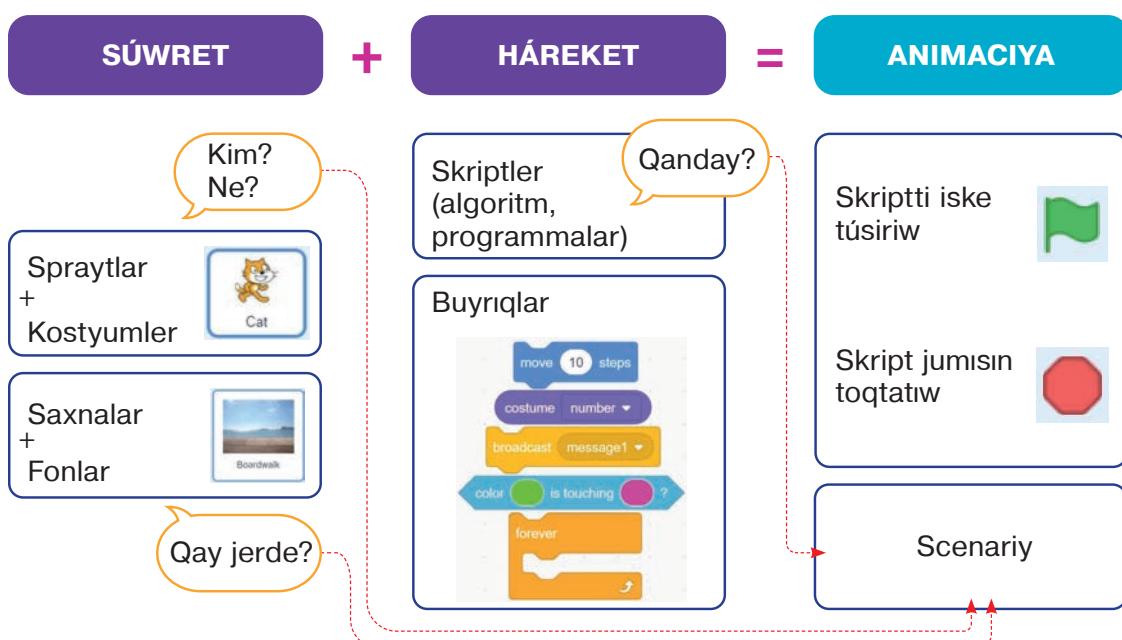

Algoritmlew hám programmalaw

Ideya – hárqanday obyekt, háreket, hádiyse, princiþtiń tiykarǵı hám áhmiyetli ózgesheliklerin ajiratıp turatuǵın qıyalıy obraz (qıyal etilgen tımsal).

Oyin ideyası qaharman, animaciya, hádiyse hám janrlardan quraladı. Hárbir oqıwshı oyin ushın óz ideyasın oylap tabıwı múmkın. Buniń ushın ol dóretiwshi hám baqlawshı bolıwi, fragment (úzindi, bólim)lerden bir pútindi jarata alıwi kerek.

Animaciya scenariyi:

1. Kim? Ne?
  - Qaharman.
2. Qay jerde?
  - Sahnada
3. Qanday? Kim menen? Ne menen?
  - Skriptde jazılǵan buyrıqlar.

«Top hám futbolshi» oyını scenariyi qalay islep shıǵıladı?

Buniń ushın tómendegi sorawlarǵa juwap beriwi zárúr:

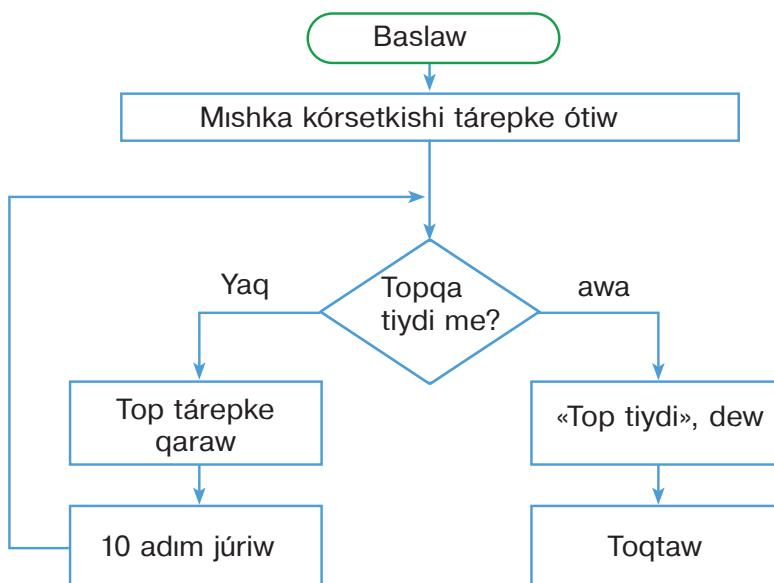
1. Oyında kim yaki ne (yaki qanday qaharmanlar) qatnasadı?
  - Kim? – Futbolshi.
  - Ne? – Top.
2. Qaharmanlar qay jerde jaylasqan? Waqiyalar qay jerde júz beredi?
  - Saxna (futbol maydani)da.
3. Kim menen (yaki ne menen) óz ara baylanıslı háreket (múnásibette) te boladı?
  - Mishka top penen, futbolshi bolsa top penen óz ara birge háreket etedi.
4. Obyekt (qaharman)ler bir-biri menen óz ara qanday baylanıslılıqta hárekette boladı?
  - Top mishka basqarıwi astında háreket etedi, oyınsıhi bolsa top tárepke juwırıwi kerek.

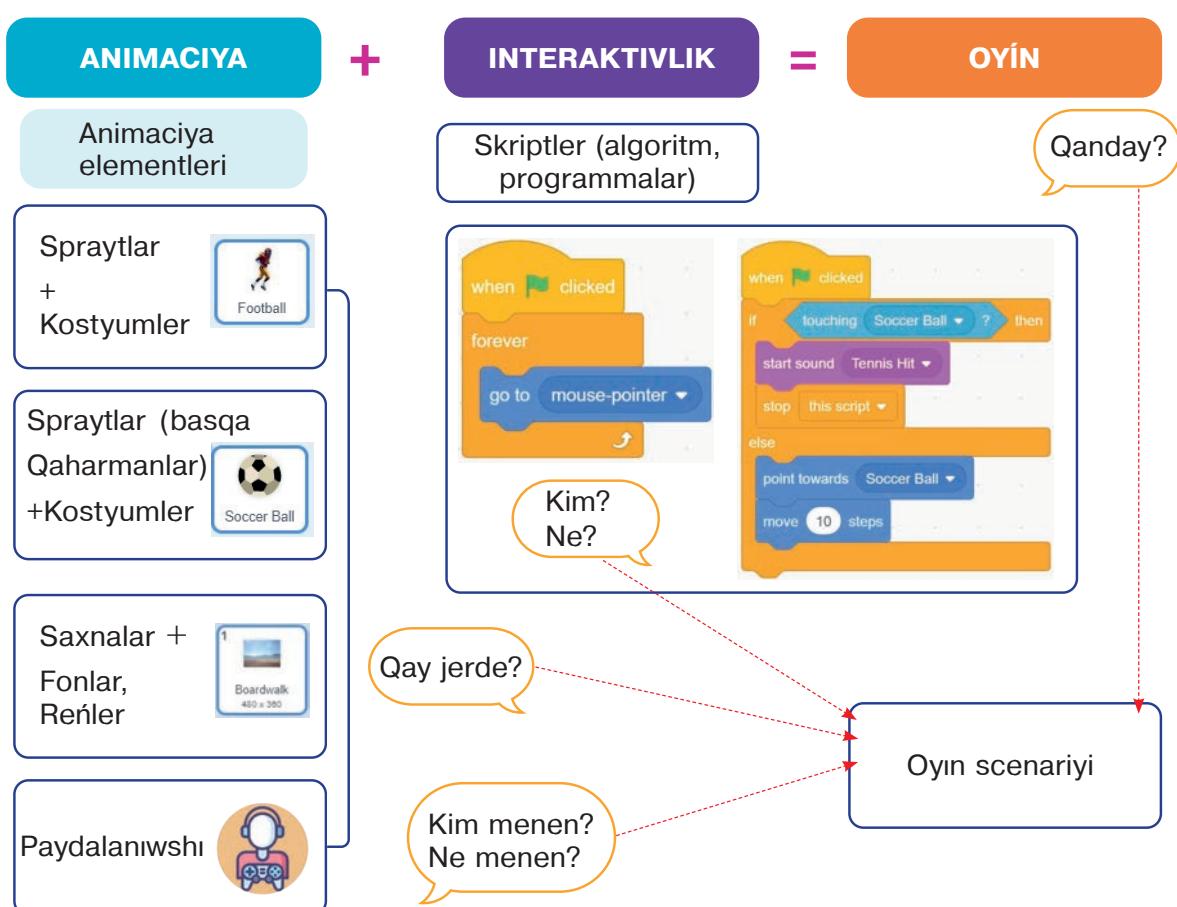
Futbolshi   Top

Tómdende oyin scenarioine sáykes programma blok-sxemasın keltirip ótemiz:

Uliwmaliq jaǵdayda oyin scenarioin tómdende keltirilgen sxema arqali aŕlatiw mümkin:

«Toptan sekir!» atlı oyin scenariyi

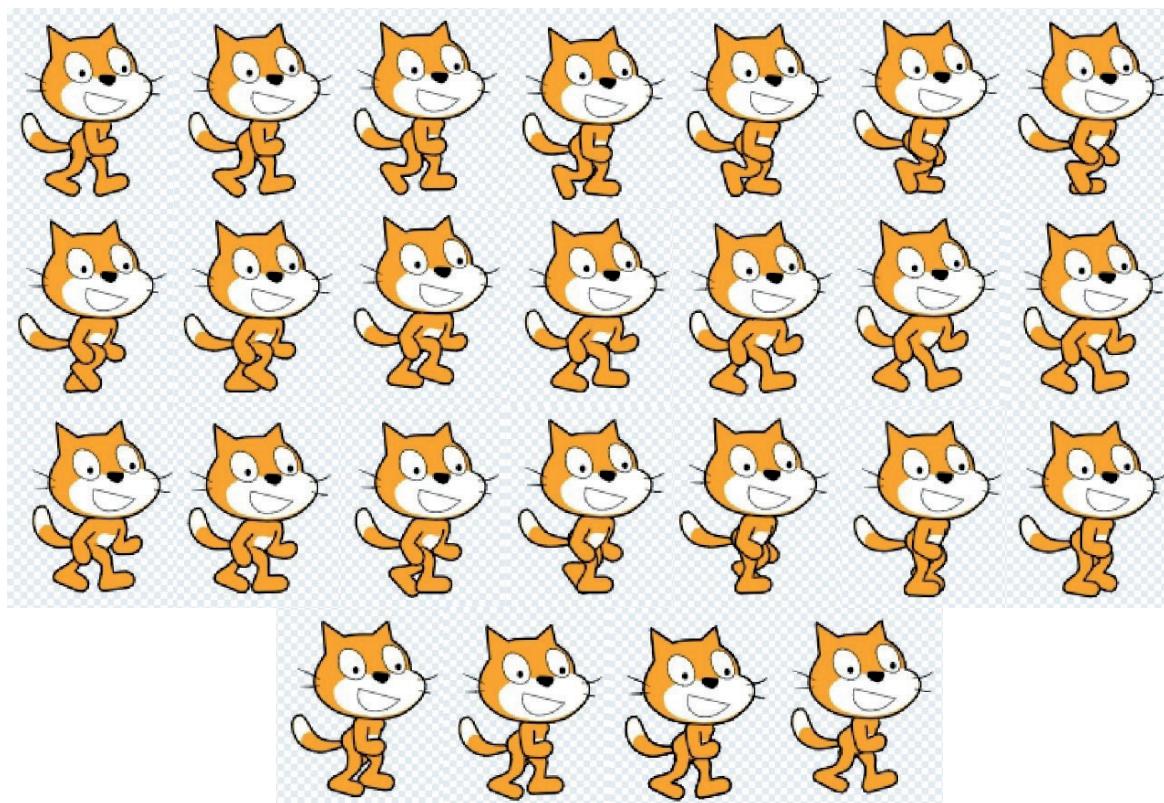
Saxnada toplar pishiq tárepke domalap keledi. Pishiq topqa tiyip ketpewi ushın sekirip toptı ótkerip jiberiwi kerek. Bunda pishiq klaviaturanıň «probel» túymesi járdeminde sekirtiledi. Oyin dáslebinde «janlar sanı» 5 ke teń. Eger top pishiqqa tiyip ketse, «janlar sanı» birewge, «jeńimpazlar esabı» bolsa 5 ballǵa azayadı hám de toptıń reňi ózgerip, ol ekrannan joq boladı. Bolmasa, yaǵníy pishiq toptı ótkerip jiberse, «Janlar sanı» ózgerissiz qaladı, «Jeńimpazlar esabı»na bolsa 10 ball qosıladi. «Janlar sanı» 0 ge teń bolǵanda, oyin tamamlanadı hám ekranda «OYÍN TAMAMLANDÍ» degen jaziw payda boladı.

ÁMELIY JUMÍS

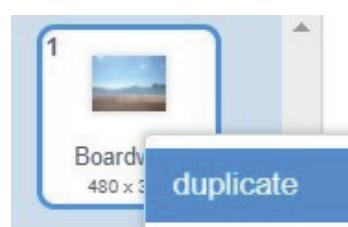
1-tapsırma:

1. Programmanı iske túsıriń.
2. Pishiq spraytında háreketleniw animaciyasın payda etiw ushın tómendegi kórinisli kostyumlardı jaratiń:

Eskertiw! Eger usı sprayt kostyumların jaratiwǵa qıynalsańız, ol jaǵdayda onı <https://dr.rtm.uz>. Saytınan júklep alıwıńızǵa boladı.

3. Fon ushın «Boardwalk» atlı fondı jaylastırıń.
4. «Boardwalk» atlı fon nusqası – «Boardwalk 2» atlı 2-fondı jaratiń:

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASI. OBYEKTLERDI BASQARÍW

5. «Boardwalk 2» atlı fonǵa «Oyin tamamlandı» tekstin jaylastırıń:

2-tapsırma:

1. «Janlar sanı», «Jeńimpazlar esabı», «Júriw», «X» atlı ózgeriwhilerdi jaratın (buniń ushın «Variable» bólimindegi «Make a Variable» buyrıǵınan paydalaniń).
2. «Janlar sanı» hám «Jeńis esabı» atlı ózgeriwhilerdi saxnada kórinetuǵın halatqa keltiriń:

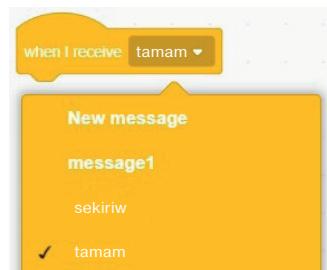

3-tapsırma.

1. Skriptler aynasına bloktı ornatıń.
2. «messagel 1» túymesi járdeminde qalqıp shıǵıwshı dizimdi payda etiń:

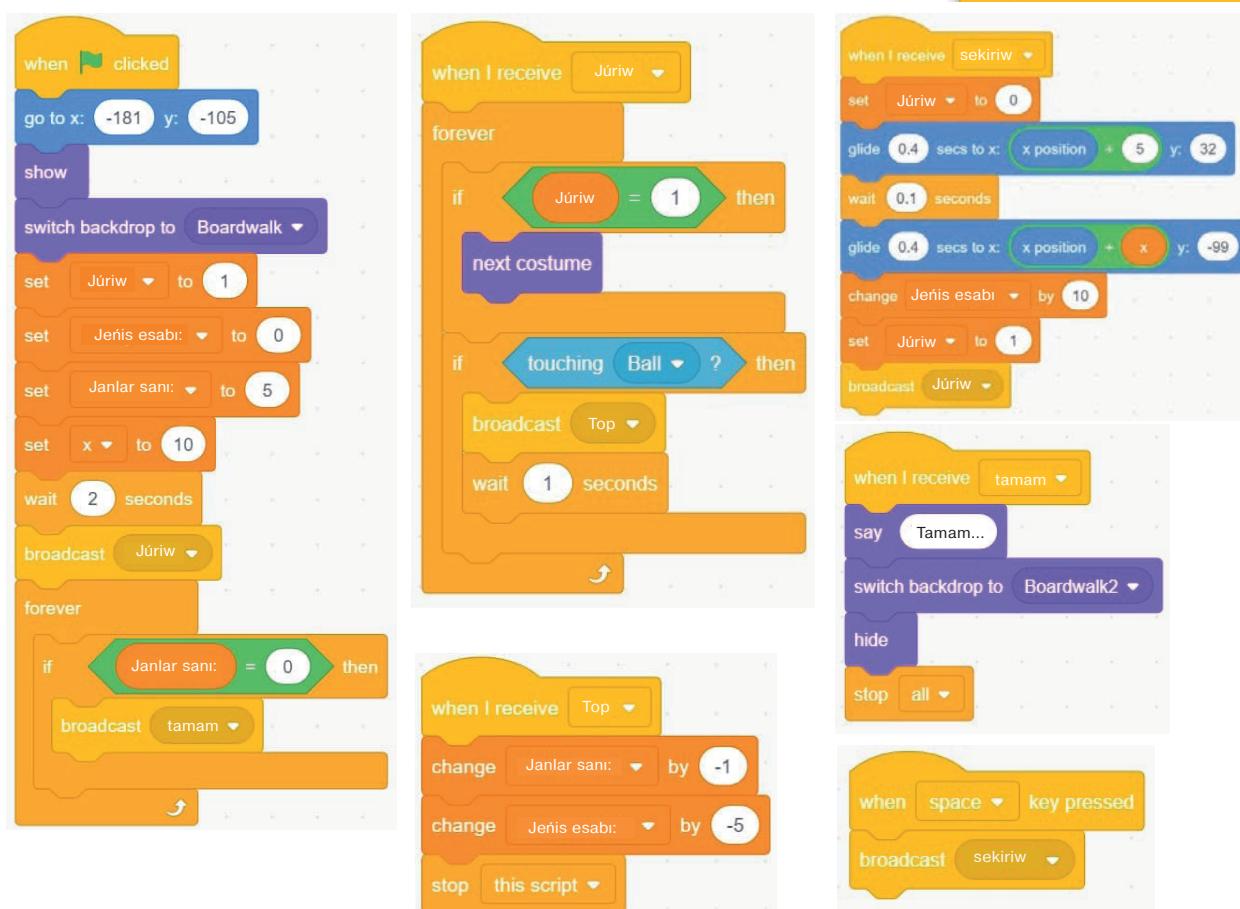

3. «New message» buyrıǵı járdeminde jańa xabar jaratıw aynasın payda etiń hám «sekiriw» atlı xabardi jaratın hám OK túymesin basırı;
4. Tap usı tártipte «tamam», «top», «júriw» siyaqlı xabarlar dizimin jaratın:

4-tapsırma:

Pıshıq spraytı ushın tómendegi skriptlerin jaratın:

5-tapsırma:

Top spraytı ushın tómendegi skiptlerin jaratıń:

```

when green flag clicked
  show
  go to x: 206 y: -121
  switch costume to ball-a
  forever
    glide (1) secs to x: -230 y: -121
    if touching edge? then
      hide
    wait pick random (1) to (4) seconds
    go to x: 206 y: -121
    show
    switch costume to ball-a
  
```

```

when green flag clicked
  go to x: -181 y: -105
  show
  switch backdrop to Boardwalk
  set Juriw to 1
  set Jeńis esabı: to 0
  set Janlar sanı: to 5
  set x to 10
  wait (2) seconds
  broadcast Juriw
  forever
    if Janlar sanı: = 0 then
      broadcast tamam
  
```

```

when green flag clicked
  forever
    if touching cat? then
      switch costume to ball-c
      glide (0.5) secs to x: x position y: y position
      hide
    
```

```

when I receive Juriw
  forever
    if Juriw = 1 then
      next costume
    if touching Ball? then
      broadcast top
      wait (1) seconds
  
```

```

when I receive top
  change Janlar sanı: by -1
  change Jeńis esabı: by -5
  stop this script
  
```

```

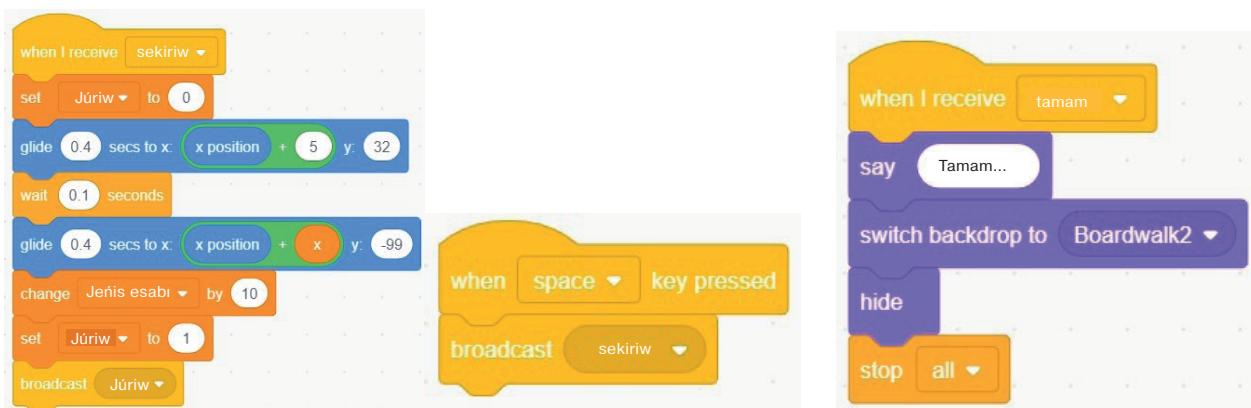
when I receive Juriw
  forever
    if Juriw = 1 then
      next costume
  
```


40

IBAP.

PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDI BASQARÍW

6-tapsırma:

1. Joybardı iske túsıriń hám oyındı oynap kóriń.
2. Programmada qátelik joqlığına isenim payda etkenińizden soń, joybardı «Toptan sekir!» atı menen saqlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

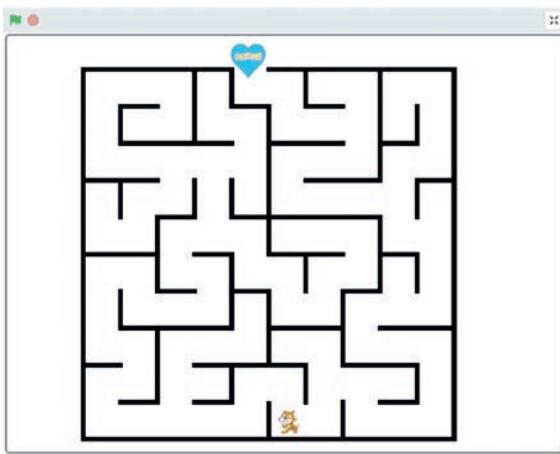

1. Oyin degen ne? Kompyuter oyınları-she?
2. Kompyuter oyınlarının jaratiw ushın nelerdi biliw kerek?
3. Animaciya degen ne? Onıń qanday türleri bar?
4. Interaktiv oyınların jaratiw ne ushın zárúr?
5. Kompyuter oyınlarının scenariysiz jaratiw mümkin be? Ne ushın?
6. Scratch programmasında kompyuter oyınlarının jaratiw basqışlarının sanap beriń.

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Tómendegi kórinisli labrint ushın oyin scenariyin jazıń.

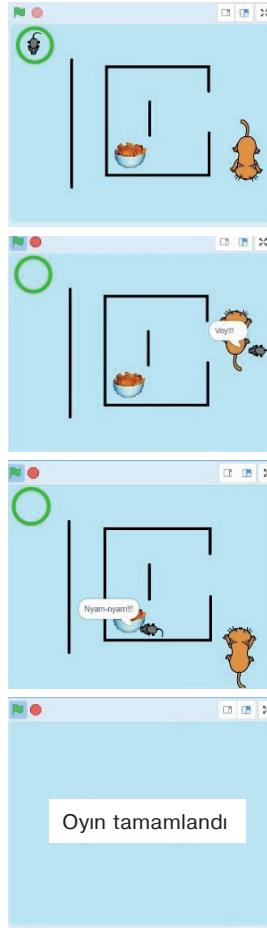

2. Oyında interaktivlikti ámelge asırıw ushın paydalaniw mümkin bolǵan buyrıqlar haqqında oylap kóriń.
3. Jazǵan scenariyińiz tiykarında oyin programmasın dúziń.

9-sabaq. BAQLAW JUMÍSÍ. JOYBAR JUMÍSLARÍ KÓRGIZBESI

Scratch ortalığında ámelge asırılatuğın joybar türleri:

Joybar túri	Joybar atı hám ideyası	Joybar úlgisi
Muzıkalıq	<p>Muzıkalıq ayqulaq 7 túrli ayqulaq reńindegi spraytlarǵa do, re, mi, fa, sol, lya, si sıyaqlı 7 muzıkalıq nota jaylastırılǵan. Pıshıq reńlerge tiyse, sáykes túrde oǵan ornatılǵan nota sesti jańgıradi hám sprayt reńi ózgeredi. Pıshıq bultqa tiyse, baraban sesti, quyashqa tiygende bolsa basqa bir nota sesti jańgıradi.</p>	
Interaktiv oyin	<p>«Pıshıq-tishqan» oyını Tishqan labirintten ótip, sırga jetip bariwı kerek. Labirint arqalı ótip atırǵanda, pıshıq tishqandı sırga jetip bariwına tosqınlıq etedi. Oyın qaharmanları 3: pıshıq, tishqan hám sır spraytlarınan ibarat. Eger tishqan jolda qara diywalǵa yaki pıshıqqa dus kelse, ol jaǵdayda «Way!!!» degen xabar shıǵadı hám tishqan jáne jasıl sheńber ishine jaylasıp aladi. Eger ol idıstaǵı sırga jetip barsa, «Nyam-nyam!!!» dep ses shıǵaradi. Saxna ushın suwrettegi sıyaqlı labirint sızıw kerek.</p>	

I BAP. PROGRAMMALAW TEKNOLOGIYASÍ. OBYEKTLERDI BASQARÍW

Joybar túri	Joybar atı hám ideyası	Joybar úlgisi
Dialog (baylanış) elementi	<p>Men esaplawdı bilemen</p> <p>Pışıp paydalaniwshı menen tómendegi dialog tiykarında baylanısqa kirisedi hám paydalaniwshı tárepinen kirgiziletuğın 2 san ústinde +, -, *, / sıyaqlı ámellerdi orınlayıdı:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Sálem! – Atınız kim? – Máselen, NAFISA. – Nafisa, isenesiz be, men esaplawdı bilemen! – Birinshi sandı kırığıni: A= – Máselen, 12. – Ekinshi sandı kırığıni: B= – Máselen, 24. – Juwapların kóriw ushın aňlatpalar jaylasqan kletkalardı taňlań! – A+B; A-B, A*B; A/B jazıwlı kletkalardı tańlaw arqalı saxnada esaplaw nátiyjeleri kórinedi. 	
Grafika	<p>Abstrakciya</p> <p>Pışıp abstrakciyalıq kórinstegi sızıqlardı sizadi.</p>	
Animaciyalıq	<p>Animaciya</p> <p>Saxnada 2 pil bolıp, 1 qus ushıp júripti. Pillerdiń birewi murnınan suw bürkep háreketlenedi, ekinshisi bolsa saxnada quri júredi. Ushıp júrgen qus pillerden birewine tiyik ketse, olardıń reńi ağaradı. Belgili waqt ótip, pillerdiń reńi jáne óz halına qaytadı.</p>	

Tapsırma. Joqarıda keltirilgen hárbir scenariyge sáykes joybarlardı jaratiń.

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

OQÍW MAQSETI

Bul bapta siz:
Rásmyi hújjetlerdi jaratiwga
qoyılğan talaplar;
hújjetlerge obyektlerdi jaylastırıw
tártibi;
hújjet betin formatlaw tártipleri;
MS Word tekst processorınıń
qosımsha imkaniyatların bilip
alasiz.

KÓNLIKPE

Bap járdeminde siz:
tekst processorında rásmyi hújjetler
tayarlaw;
MS Wordta islengen hújjetti parollow;
MS Wordta islengen hújjetti basıp shıǵarıw;
hújjette kolontitul qosımsha hám
gipermúrájáátler jaylastırıw;
hújjet beti shegaraları hám bağdarların
belgilew;
hújjet betlerin cifrlaw;
hújjette dizimlerdi payda etiw;
hújjette Smart Art obyektleri, forma, 30
model hám formulalardı jaylastırıwdı bilip
alasiz.

QURALLAR

MS Word

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

10-sabaq. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLER MENEN ISLEW

5-klass sabaqlığında MS Word tekst processorında islew boyınsha dáslepki túsinikler berilgen bolip, onnan kúndelikli turmista qalay paydalaniw boyınsha ámeliy kórsetpeler de berilgen. Hújjettegi maǵlıwmatlardı oqıwǵa qolay kóriniste formatlaw ushın, olardı dizim kórinisinde súwretlewge boladı. Hújjet islewde birneshe maǵlıwmattı sanap ótiw kerek bolsa, «списки» buyrıgınıń birneshe túrinen paydalanyladi. Sebebi dizim óz aldına qatarlarda jazılǵann belgiler menen ajıratılǵan boladı. Salıstırıp kóriń, qaysı kórinstegi maǵlıwmattı oqıw hám de eslep qalıw qolay?

1-úlgi:

- zaǵarabalıq, alabuǵa, shayan;
- alma, alsha, anar, ánjir;
- sút, sarımay, qaymaq, may;
- bet, kóz, qas, murın;
- materik, ataw, yarımataw, teńiz.

2-úlgi:

zaǵarabalıq, tabanbalıq, alabuǵa, shayan alma, alsha, anar, ánjir, sút, sarımay, qaymaq, may, bet, kóz, qas, murın, materik, ataw, yarımataw, teńiz.

Markerli dizimdi jaratıw hám ózgertiw

1. Dizim payda etiw ushın berilgen teksttiń hárbir bólimi óz aldına qatarlarǵa kirgiziledi.
2. Kirgizilgen tekst qálegen usılda belgilep alınadi.
3. «Главная» menyusu tańlanadı (1).
4. «Абзац» bóliminen «Маркеры» buyrıǵındaǵı tańlanadı (2).
5. Marker belgisi sıpatında paydalaniw mümkin bolǵan birneshe kórinis bolıp, olardan qálegen belgi tańlanadı (3).

Ámeller izbe-izligi orınlanǵanda, hárbir sóz basında markerler payda boladı. «Enter» túymesi járdeminde keyingi xat basına ótilgende, avtomatikalıq türde, usı markerge iye dizim payda boladı.

Belgi kórinisin qálewine baylanıslı ózgerttiriwge boladı. Bunıń ushın:

- 1) jaratılǵan dizim belgilenedi;
- 2) «Главная» → «Маркеры» buyrıǵınan arqalı (2) jańa belgi tańlanadı (3).

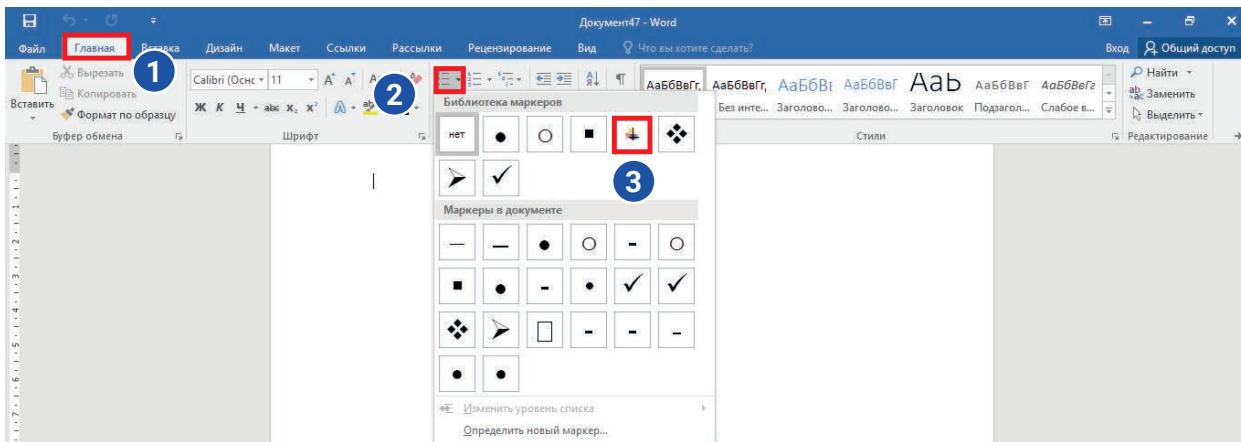
TAYANÍSH TÚSINKLER

Dizim – san yaki marker arqalı belgilengen sózbasılar toplamı.
Marker – dizim payda etiw ushın paydalanylatuǵın belginiń kórinisı.

ESKERTIW

San járdeminde belgilengen sóz basılar toplamı *sanlı dizim* dep ataladi. Markerde belgilengen sóz bası toplamlarına bolsa *markerli dizim* delinedi.

MS Word текст процессори тек маркерлі емес, ал cifrlanǵan dizim jaratiw imkaniyatın da beredi. Cifrlı dizim de markerli dizim siyaqlı payda etiledi.

Cifrlı dizimdi jaratiw hám ózgertiw

1. Dizim paydaetiw ushın berilgen teksttiń härbir bólimi óz aldına qatarlarǵa kirkizledi.

2. Kirgizilgen tekst qálegen usılda belgilep alındı.

3. «Главная» menyusı tańlanadı (1).

4. «Абзац» bóliminen «Нумерация» buyrıǵındaǵı □ tańlanadı (2).

5. Cifrlı dizim ushın qálegen cifrlaw belgisi tańlanadı (3).

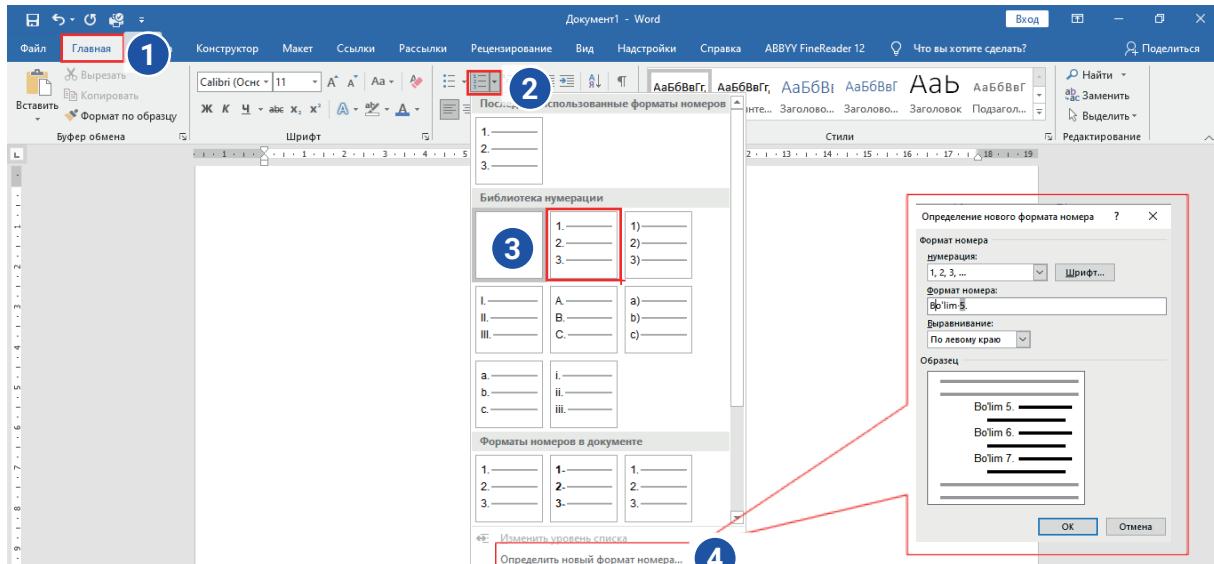
Belgi kórinisin qálewine qaray ózgertiwge boladı. Buniń ushın:

1) jaratılǵan dizim belgilenedi;

2) «Главная» menyusındaǵı «Нумерация» buyrıǵınan □ (2) arqalı jańa belgi tańlanadı (3);

3) cifrlı dizim ushın kitapxanada joq jańa cifr formatın payda etiwde «Определить новый формат номера» buyrıǵı tańlanadı (4);

4) «Формат номера» qatarına cifrdan aldın keltirilgen härqanday sóz (bólim, misal hám basqa) payda etiletüǵın cifrlı dizim ushın marker sıpatında qollanıladı.

II BAP. TEKST PROCESSORINDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

Hújjette dizim islewde tómendegi qağıydalarǵa ámel etiw kerek:

- 1) dizimnen aldınıǵı gáp noqat yaki eki noqat penen juwmaqlanıwı mûmkin. Eger usı qatardaǵı sóz yaki sózler onnan keyin qandayda bir dizim bar ekenin kórsetse yaki dizimdegi maǵlıwmatlar onnan aldınıǵı gáptı túsindirip berse, eki noqat qollanılıdı. Bolmasa, dizim aldınan noqat qoyıladı;
- 2) arab yaki rim cifrlı dizimlerde:
  - a) eger cifrdan keyin noqat bolsa, tekst úlken hárip penen;
  - b) eger cifrdan keyin qawsırma qoyılǵan bolsa, tekst kishi hárip penen baslanadı;
- 3) cifrlı dizimde kirill yaki latín háripleri qollansa:
  - a) eger úlken háripten keyin noqat qoyılsa, tekst úlken hárip penen;
  - b) eger kishi háripten keyin qawsırma qollansa, tekst kishi hárip penen baslanadı;
- 4) markerli dizimlerde tekst kishi hárip penen baslanadı;
- 5) dizim elementinen keyin tómendegi ırkılıs belgileri qoyılıwı mûmkin:
  - a) útir, eger dizim bir elementten ibarat bolsa;
  - b) noqatlı útir, eger dizim elementi kishi hárip penen baslanıwı kerek bolsa;
  - c) noqat, eger dizim elementi, úlken hárip penen baslanıwı kerek bolsa;
- 6) dizimniń aqırǵı elementinen keyin noqat qoyıladı.

Kündelikli turmısta hár túrli rásmiy hújjet tayarlawǵa talap úlken bolıp, olardı MS Word tekst processorında tayarlaw júdá hám qolay hám ańsat.

Rásmiy hújjetler sanı júdá hám kóp, olardan jumis júrgiziw procesinde paydalanylatuǵınları **maǵlıwmat – informaciya hújjetleri** bolıp esaplanadı. Bularǵa, arza, protokol, bildiriw xatı, wásiyatnama, isenim xat, maǵlıwmatnama, minezleme, usınısnama, mirátnama, ómirbayan, túsinik xatı, daǵaza, esabat sıyaqlı hújjetlerdi misal keltiriwge boladı.

ESKERTIW

Arza – belgili mákeme yaki lawazımlı shaxs atına qandayda bir ótinish, mirát, arza hám basqa mazmunda jazilatuǵın rásmiy hújjet. Mektep oqıwshısı, student, menejer, fermer, injener, alım, isbilermen, lawazımlı shaxs – jámiyettiń hárqanday aǵzası arza jazıw huqıqına iye. Arza basqa rásmiy hújjetler sıyaqlı anıq, qısqa qatarlar menen iqsham hám túsinikli jazılıwı zárür.

Arzanıń zárúrlik bólimleri:

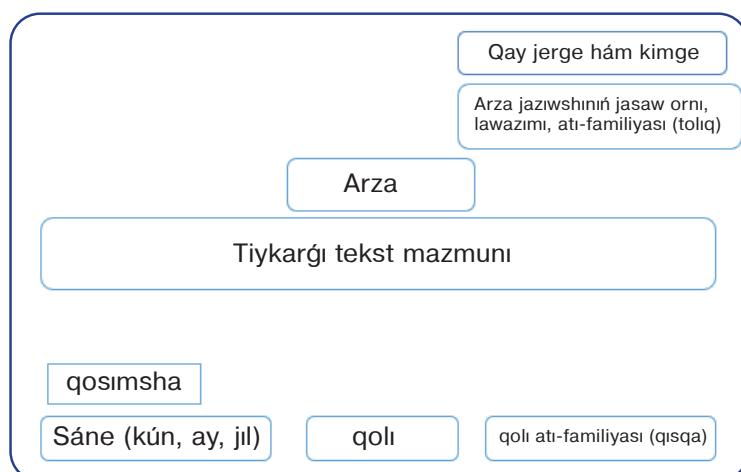
- 1) arza jollanǵan mákeme yaki lawazımlı shaxs atı;
- 2) arza jazıwshınıń jasaw orni, wazıypası, isimi, ákesiniń atı hám familiyası;
- 3) hújjet atı (arza);
- 4) tiykarǵı tekst (mirát, ótinish, arza hám t.b.)
- 5) arzaǵa qosımsha etiletuǵın hújjetler atı (eger zárur dep tabılsa);
- 6) arza jazıwshınıń qoli, atı hám ákesiniń isimi bas häripleri, familiyası;
- 7) arza jazılǵan sáne (kún, ay, jıl).

Sonı aytıp ótiw kerek, arzanıń zárur bólimleri barlıq jaǵdaylarda da birdey bola bermeydi. Kóphsilik arzalar ushın qosımshaniń kerek bolmawı mümkin hám basqa.

Ómirbayannıń tiykarǵı zárur bólimleri:

- 1) hújjet atı (ómirbayanı);
- 2) tekst:
  - avtor familiyası, atı hám ákesiniń isimi;
  - tuwilǵan sánesi (kún, ay, jıl) hám orni;
  - milleti, sociallıq kelip shıǵıwi;
  - ata-anası haqqında qısqaşa maǵlıwmat (familiyası, atı hám ákesiniń isimi, jumı orni);
  - maǵlıwmatı (qayjerde, qashan hám qanday oqıw ornın tamamlaǵanı, maǵlıwmatına qaray qánigeligi);
  - jumis xızmetiniń túrleri;
  - aqırǵı jumis orni hám lawazımı;
  - sıyılıq hám xoshametleniwleri;
  - jámiyetlik jumıslarındaǵı qatnasi;
  - shańaraq jaǵdayı hám shańaraq aǵzaları quramı;
  - pasport maǵlıwmatları;
  - jasaw orni (úymáñzili), telefon nomeri;
- 3) sáne;
- 4) qoli.

Ómirbayan ápiwayı qaǵazǵa jazılıp, basıp shıǵarılıwı mümkin. Tekstti bayan etiw forması gúrriń usılında bolıp, birinshi shaxs tilinen jazıldı.

ESKERTIW

Ómirbayan – belgili bir shaxs tárepinen óz jeke ómiri hám xizmeti haqqında bayan etilgen jazw. Ómirbayan birdey úlgige iye emes, hárkim óz qatnas jasawı tiykarında jazıwı mümkin. Ol avtor tárepinen óz betinshe dúziletuǵın hújjet.

Eger erkin (qálegen) dúzilse de, bul hújjette ayırim bólimlerdiń bolıwı shárt.

II BAP. TEKST PROCESSORINDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

Rezyumege kirgiziliwi usınıs etiletüğin maǵlıwmatlar dizimi

Ataması: ómirbayan, atı hám familiya...

Maqseti: bárháma jumıs, jumısqa ornalasıw, lawazım, lawazım...

Jeke maǵlıwmatlar: telefon nomeri, elektron pochtası, jeke blogi, sociallıq tarmaqlardaǵı profili, úy mánzili, shańaraq jaǵdayı ... .

Súwret: ádette, 3.5x 4.5 ólshemli birdey reńli fonda.

Tiykarǵı maǵlıwmatlar: qaysı jıllar aralığında qaysı bilimlendiriw makemelerinde bilim alǵanlıǵı hám de júrgizgen jumıs xızmeti haqqında maǵlıwmatlar ... .

Erisken jetiskenlikleri: maqtaw jarlıqları, sertifikatlari... .

Qosımsha maǵlıwmatlar: jeke sıpatlamalar, qızıǵıwlardı.

Amerika Qurama Shtatlarında rezyume úlgilerin tayarlawdıń eń belgisi «Girriculum Vital» (awdarması – ómir joli) dep atalıp, qısqasha CV (Si-Vi) dep júrgiziledi. CV básekiles miynet bazarında shaxstıń ulıwmalıq uqıbın kórsetiwshi hújjet bolıp esaplanadı.

Búgingi kunde keń tarqalǵan usillardan biri bul – tayar blankalardı internet betlerinen alıp, oǵan jeke maǵlıwmatlardı jaylastırıw arqalı rezyume jaratiw.

Rezyume faylı atın Familiya_ism_lawazım túrinde saqlap qoyırı. Sonday tárizde saqlansa, fayldı tabıw ańsat ótedi hámde jumıs beriwshi fayl jaratqan shaxs haqqında jaqsı tásirge iye bolıwǵa jaǵday jaratıldı.

Tómende qızıqlı kóriniske iye rezyume shablonların alıw hám olardı qayta islew imkaniyatın beriwshi veb-saytlar dizimi keltirilgen:

No	Veb-sayt atı	Imkaniyatları
1.	https://www.canva.com/ru_ru/sozdat/rezyume/	Tayar shablonlarǵa hár túrli reń hám shriftta maǵlıwmat kirgiziw arqalı analizlew nátiyjesinde qızıqlı kóriniske iye rezyume tayarlaw imkaniyatın beriwshi veb-sayt.
2.	https://rezume.me/	Dizimnen ótiwdi talap etpeytuğın, onlayn tárizde rezyume tayarlaw hám de olardı júklep alıw imkaniyatın beriwshi biypul veb-sayt.
3.	https://zety.com/resume-templates#1	Jumıs beriwshiler hám de xızmetkerlerdi basqariw ámeliyatındaǵı tájiriybeler tiykarında tayarlanǵan shablonlar jaylasqan ingleś tilindegi sayt.

ESKERTIW

Rezyume Evropanıń rawajlanǵan mámlekетleri hám de AQSH kadrlar basqariw ámeliyatınan kirip kelgen rásimiy hújjetlerden biri bolıp esaplanadı. Jumısqa jaylasıw procesinde óz rezyumesin kórsetiw zamanagóy birneshe etiket qaǵıydalarınan biri bolıp tabıladi. Rezyume tayarlawda hár túrli mámleketterde talap hár túrli bolıp, sonday-aq, rezyume arqalı shaxsta óz qábiletin reklama etiw imkaniyatı payda boladı.

ÁMELIY JUMÍS

1. Tekstli hújjet isleń hám jaslar awqamı aǵzası sıpatında «Ómirbayan» atlı rásmiy hújjetti tayarlań hám onı «Ómir – bayan. docx» atı menen saqlań.
2. Aldın islegen «Ómir-bayan. docx» atlı hújjetti ashıń. Hújjettiń sonǵı bólmine tómendegi qatardı qosıń:
«Usı hújjette tómendegi jaqın tuwısqanlarıım haqqında maǵlıwmat keltirilgen.»
Soń, markerli dizim buyrıǵı járdeminde hújjetke jaqın tuwısqanlarıńız dizimin kirkiziń.
3. Hújjette islengen markerli dizim belgisin belgige almastırıń.
4. Jańa hújjet isleń hám onı «Rozagúl.docx» dep atań.
Usı hújjetke úy qaptalı uchastkaǵa roza gúl egiw procesin basqıshpa-basqısh ámelge asırıw tártibin cifrlı dizim kórinisinde jazıp shıǵıń:
  - 1) jer uchastkasınan qolay jer tańlaw;
  - 2) ajıratıp alıńǵan jerje gúldı egiw ushın shuqır qazıw;
  - 3) shuqırǵa azǵantay tógin salıw ...;
  - 4) ....Dizimdi dawam ettiriń.
5. **Topar jumısı.** Klastaǵı oqıwshılar eki toparǵa bólinedi. Birinshi topar – «jumıs beriwshi shólkem xızmetkerleri», ekinshi topar – «jumısqa jaylaspaqshı bolǵan puqaralar». Ekinshi topar aǵzaları jumısqa jaylaśıw ushın óz rezyumelerin tayarlaydı. Birinshi topar aǵzaları tayarlaǵan hújjetler nátiyjesine muwapiq, olardan birewin jumısqa qabil etedi. Qabıllanǵan qarar túsindiriledi.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Arza, ómirbayan, bildiriw xati siyaqli hújjetler qaysı jaǵdaylarda kerek boladı?
2. Arza jazıw tártibin túsindiriń.
3. Ómirbayan jazıwda nelerge itibar qaratıw kerek?
4. Rezyume jazıw ushın tayar shablonlardı júklep alıwdı paydalaniw mümkin bolǵan veb-saytlarǵa misal keltiriń.
5. Hújjetlerde qashan dizimlerden paydalaniw nátiyjeli bolıp esaplanadı?
6. Cifrlı hám markerli dizimlerdiń parqı nede?
7. Hújjetlerde dizim payda etiw qaǵıydaları haqqında qanday maǵlıwmatqa iyesiz?

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDİ QAYTA ISLEW

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Tómendegi dizimli maǵlıwmattı óz ishine alǵan hújjet jaratıń hám onı saqlań.

Dúyshembi kúni ushın sabaq kestesi:

- 1) matematika;
- 2) informatika hám IT;
- 3) anatili;
- 4) súwretlew óneri;
- 5) muzıka;
- 6) ingleś tili.

2. Tómendegi dizimli maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan hújjet isleń hám de maǵlıwmatlardı tómendegishe formatlań:

Báhár

- Mart
  - Aprel
  - May
-
- #### Jaz
- Iyun
  - Iyul
  - Avgust

Gúz

- Sentabr
  - Oktabr
  - Noyabr
-
- #### Qıs
- Dekabr
  - Yanvar
  - Fevral

3) Mektep direktori atınatómendegi sebeplerden biri tiykarında arza tayarlań.

a) bir orınnan basqa orıngakóship ótkenligi sebepli usı mekteptiń altınsı klasına qabil etiw haqqında;

b) mámlekетlik imtixanında qatnasa almaǵanlıǵı sebepli qayta tapsırıw haqqında.

4. <https://rezume.me/> saytı arqalı júklep alıńǵan rezyume shablonı saqlanǵan hújjetti júklep alıń, óz maǵlıwmatlarıńız tiykarında hújjetti qayta toltırıń hám saqlań.

5. Siz firma direktorisiz. Barlıq jumısshilarińız hújjetlerin birdey kóriniske keltiriwdi qáleysiz. Olar ómirbayanların tayarlap atır. Buniń ushın siz ulıwma kórinis islep shıǵıwińız kerek. Bul waziypanı MS Word programmasında yaki dápterinińde ámelge asırıń.

11-sabaq. KOLONTITUL, SNOSKA HÁM BET TÁRTIP CIFRÍN ORNATÍW

Hújjet islew dawamında hárbi betke teksttegi tiykarǵı maǵlıwmattan basqa hújjetke tiyisli qosımsha maǵlıwmat kirkiziw zárúrligi tuwiladı. Máselen, kitap bólimi hám baplari atı. Wazıypań orınlaw procesinde kolontitul buyrıǵınan paydalaniwǵa boladı.

Kolontitul (fr. *colonne* – ústingi hám lat. *titulus*

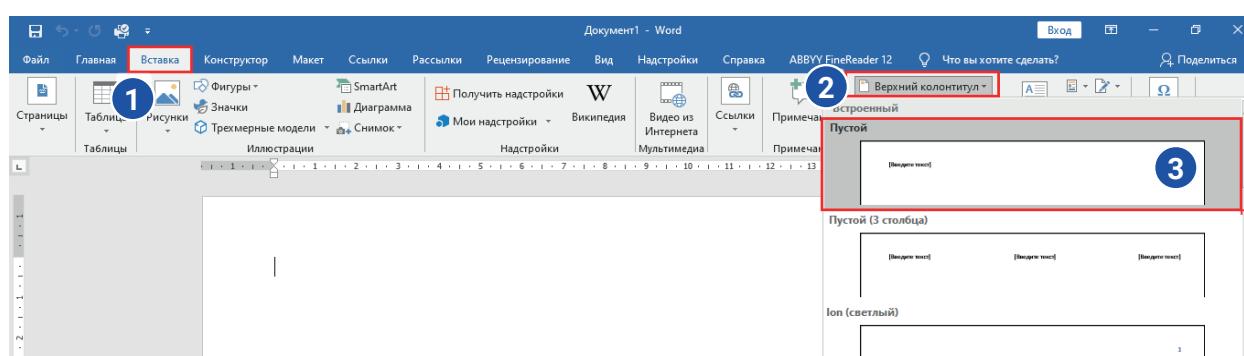
– jazıw, ataması) – bettiń joqarı yaki tómengi bóliminde jaylasqan hám de atama, avtor isimi, hújjet atı hám babı sıyaqlı basqa kerekli qosımsha maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan maǵlıwmat. Basıp shıǵarıwdıń barlıq betlerinde jaylastırılǵan atama, súwretler menen toltrırılǵan bólimler kirmeydi. Maǵlıwmat betiniń ústingi bólimine «Верхний колонти́тул» tómengi bólimine bolsa «Нижний колонти́тул» buyrıǵı járdeminde qosıladı. Bunday jaǵday hújjet haqqında qosımsha kerekli maǵlıwmatlardı islep qalıw ushın qolaylıq jaratadı.

Hújjet qálegen betiniń joqarı yaki tómengi bólimine kolontitul qosılganda, hújjettiń hárbi betine usı maǵlıwmatlar payda boladı. Hújjet fayl atı hám avtor isimin hújjettiń hárbi betinde kórsetiw ushın «Верхний колонти́тул» den paydalanyladi.

Hújjettiń isleniw sánesi yaki bet cifri sıyaqlı maǵlıwmatlardı «Нижний колонти́тул»ge jaylastırıw usınıs etiledi.

«Верхний колонти́тул» di jaylastırıw tártibi:

1. «Вставка» menyusınan «Верхний колонти́тул» buyrıǵı tańlanadı (1).
2. Nátiyjede ekranda «Верхний колонти́тул» sazlamalarınıń vertikal menyui payda boladı (2).
3. Vertikal menyudan «Пустой» atlı kórinis tańlanadı (3).

Joqaridaǵı atamalar izbe-izligi tańlanganda, bettiń joqarı bólimi noqatlı sıziq penen bólinedi hám de kerekli maǵlıwmat kirkiziw ushın «Введите текст» jazıwi payda boladı.

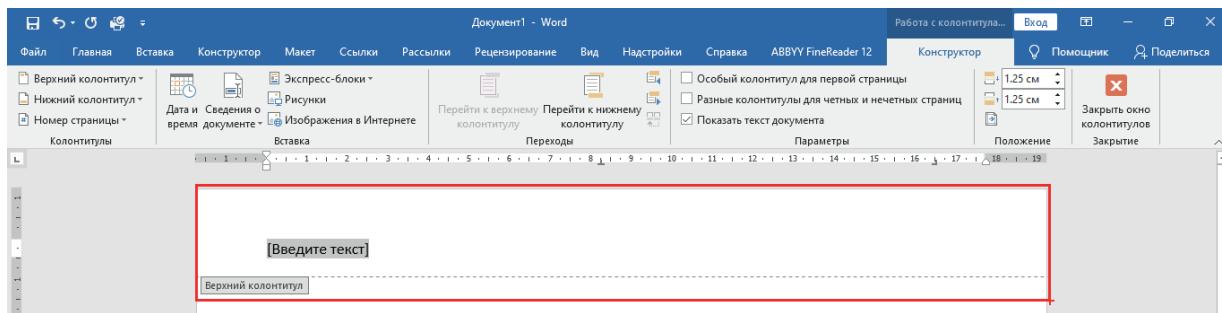
TAYANÍSH TÚSINIKLER

Ústingi kolontitul – bettiń joqarı bólimindegi bólim.

Tómengi kolotitul – bettiń tómengi bólimindegi bólim.

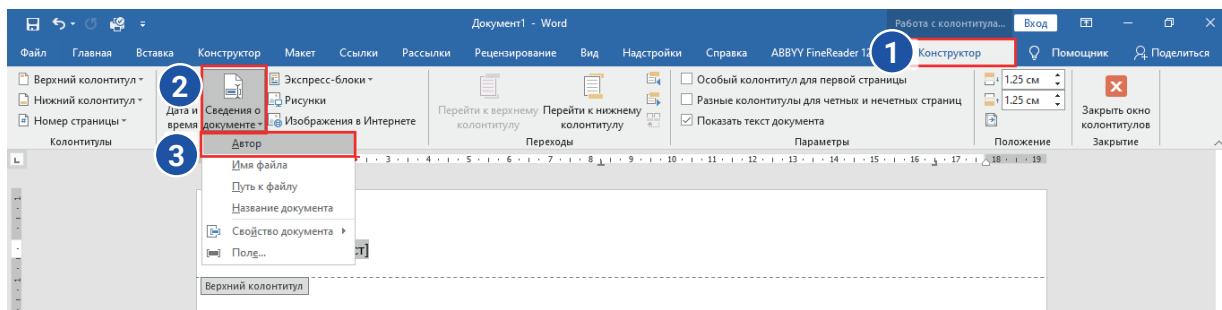

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDİ QAYTA ISLEW

Hújjettiň ústi kolontitul bólimine eki túrli usılda maǵlıwmat qosıwǵa boladı:

- [Ведите текст] jazıwi ornına klaviatura járdeminde yaki nusqalap alınǵan tekst kirgiziledi;
- hújjet haqqındaǵı arnawlı maǵlıwmatlardi tómende keltirilgen ámeller tártibinde qosıwıńızǵa boladı. Ústingi kolontitulǵa hújjet haqqındaǵı arnawlı maǵlıwmatlardi qosıw tártibi:
  - menyular lentası («Лента»)ndaǵı «Работа с колонтитулами» – «Конструктор» (1) menyüinan «Сведения о документе» (2) buyrıǵı tańlanadı;
  - ústingi kolontitulǵa qosıw imkaniyati bar bolǵan maǵlıwmatlardiń dizimi ashıladı;
  - kolontitulǵa qospaqshı bolǵan qálegen maǵlıwmat tańlanadı. Máselen, hújjet avtorınıń isimi payda bolıwı ushın «Автор» bántı tańlanadı (3).

ESLEP QALÍN!

Hújjettiň tómengi kolontitulǵa maǵlıwmatlardi qosıw hám ústingi kolontitulǵa maǵlıwmat qosıw siyaqlı ámelge asırıladı. Bul procesti kompyuterde óz betinshe orınlaw usınıs etiledi.

TAYANÍSH TUSINIKLER

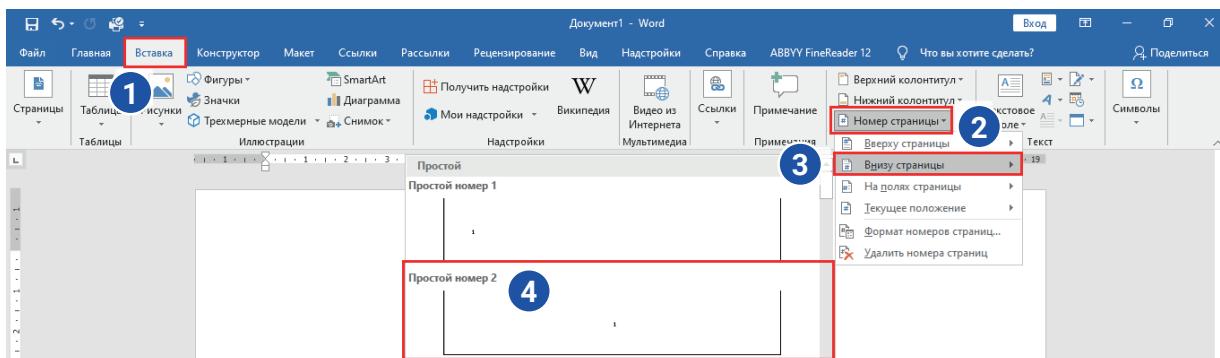
Snoska (ingl. Footnote, rus. сноска)

– hújjettiň aqırkı beti yaki maǵlıwmat keltirilgen bettiň tómengi kolontitulǵa jaylastırılǵan tekst.

Kegl – shrifttiń vertikal ólshemi. Ol punktlerde ólshenedi.

Hújjet betin cifrlaw tártibi:

- «Вставка» (1) menyüinan «Номер страницы» (2) buyrıǵı tańlanadı;
- ashılıwshı dizimnen Внизу страницы» buyrıǵı tańlanadı (3);
- soń cifrlar tómengi kolontituldıń qaysı bólimine jaylastırılıwı kórsetilgen shablon tańlanadı, bunda betler avtomatikaliq túrde cifrlanadı (4).

4) Колонтитулга киргизилген мағлұматтар жазылп көрілгеннен соң, menyuler лентасын «Закрыть окно колонтитулов» бурығы таңланады.

Hújjetke snoska jaylastırıw.

Snoska – bul qálegen темада referat yaki qandayda bir ilimiý hújjet tayarlaw procesinde payдаланылатуғын tiykarǵı parametrlerden biri. Snoskanıň wazıypası hújjettegeni atamalardı aniqlastırıw, maғlұmat dereklerin kórsetiwden ibarat. Snoskalardı jaylastırıwdı MS Word текст processorında avtomatikalıq тұрде ámelge asırıwǵa boladı. Bunda snoskalar bettiń tómengi kolontitul bólimine jaylastırıлады. Оlar, ádette, tiykarǵı tekste kishi keglde kirkiziledi.

Snoskalar eki túrge bólinedi:

- ápiwayı snoska – túsindirileтуғын текст jaylasqan bettiń tómengi kolontitulında jaylasadı (Alt+Ctrl+F);
- juwmaqlawshı snoska – túsinik tekstli hújjettiń aqırǵı beti tómengi kolontitul bóliminde jaylasadı (Alt+Ctrl+D).

1 пункт = 1 : 72 dyuym;

1 dyuym = 2 cm 54 mm.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Bet kórinisin sazlaw – bettiń kórinisin ózgertiw. Buǵan bet orientaciyasın ózgertiwdi misal keltiriwge boladı.

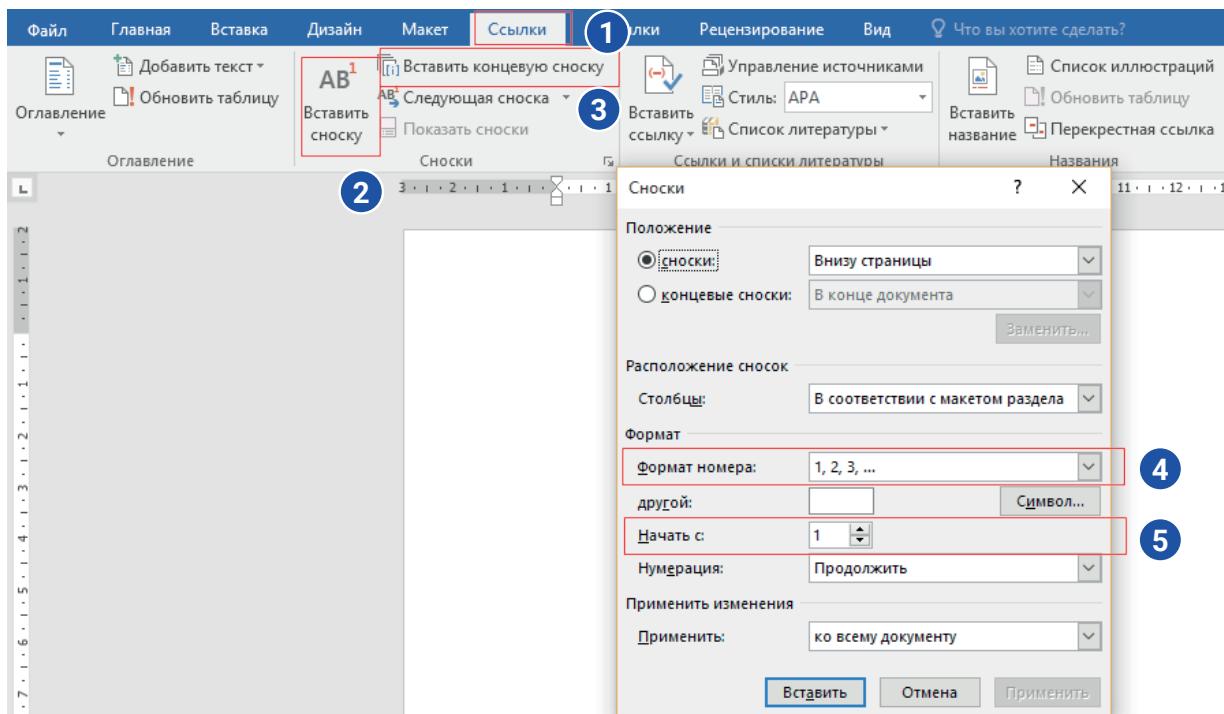
Orientaciya – bettiń kórinisi.

Bet shegarası – hújjet betiniń tórt shegarasındaǵı bas maydan.

MS Word текст processorı «Ссылки» менюінде «Сноски» панели болып, ol snoska sazlamaları menen islewge arnalǵan. Onda tómendegi ámeller orınlانады.

II BAP. TEKST PROCESSORINDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

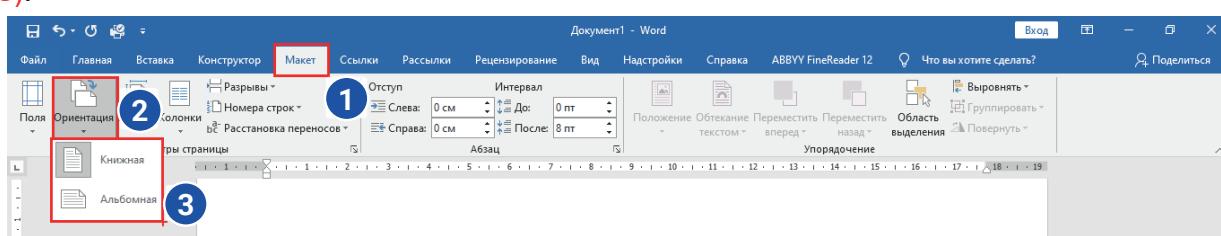

- 1) курсор snoska qoyılıwi zárúr bolǵan tekst aqırına qoýıladı;
- 2) «Ссылки» (1) менюинан «Вставить сноска» (2) buyrıǵın tańlaw arqalı hújjetke snoska jaylastırıldı. Bunda bettiń tómengi kolontitul bóliminde gorizontal shegara sızıǵı hám de snoska cifri payda boladi;
- 3) «Вставить концевую сноска» buyrıǵı járdeminde juwmaqlaw snoska jaylastırıldı (3);
- 4) «Сноски» dialog aynasınan paydalanıp, snoskaniń hújjettegi jayasiwi hám oni cifrlaw formatı basqarıldı. «Формат» bóliminde snoskalardı cifrlaw usilları ózgertiledi. Snoskalardı tek arab cifrları emes, al hár túrli belgiler menen belgilew de múnkin (4);
- 5) «Начать с» maydanında snoska neshinshi cifrdan baslanıwi kórsetiledi (5);
- 6) snoskanı óshiriw ushın tekst aqırındaǵı snoska belgisi tańlanadı hám «Delete» túymesi basıldı.

Bet kórinisín sazlaw. Bette tekstiń jayasiw parametrlerin sazlaw jańa hújjetti islew procesiniń áhmiyetli bólimnen biri bolıp esaplanadı. Hújjet rásmiy kóriniske iye boliwi ushın bet kórinisín sazlaw ámellerinen paydalanıladı.

Bet kórinisín ózgertiw:

- 1) «Макет» → «Ориентация» buyrıǵı járdeminde bet kóriniśi ózgertiledi (1, 2);
- 2) bet kóriniśi albom (Альбомная) yaki kitap beti (Книжная) kóriniśinde boliwi múnkin (3).

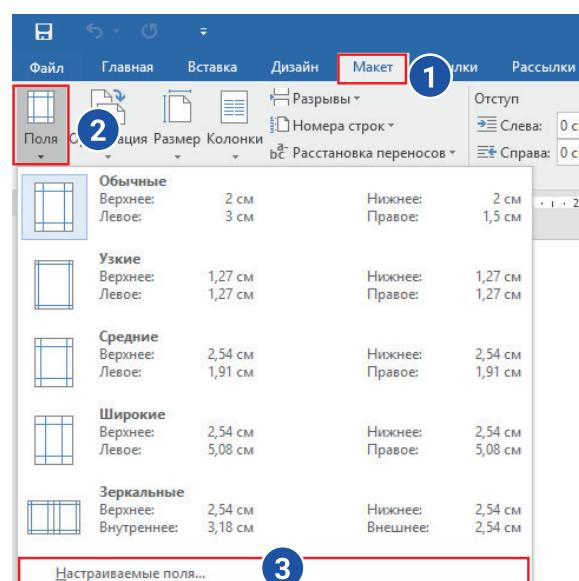
Hújjeterde bet shegaraların ózgertiw

Betke maǵlıwmatlardi kírgiziw procesinde shegara bólimlerinde bos maydanniń barlıǵına áhmiyet beriń. Bul kírgizilip atırǵan maǵlıwmatlar bet shegarasınan berilgen aralıqta jaylasıwi menen túsindiriledi.

Máselen, betke kóbirek maǵlıwmat jaylastırıw ushın usı bet shegarasın ózgertiw imkaniyatı bar.

Usı procesti ámelge asırıw ushın tómen-degi buyrıqlar izbe-izligi orınlanadı:

- 1) «Макет» (1) → «Поля» (2) buyrıǵı tańlanadı;
- 2) payda bolǵan vertikal menyuden kerekli bet shegarası tańlanadı;
- 3) eger menyuda kerekli bet shegarası joq bolsa, «Настраиваемые поля...» (3) buyrıǵı járdeminde qálegen bet shegarası ushın mánisler beriledi.

ÁMELIY JUMÍS

1. MS Word programmasında tómendegi maǵlıwmatlardi óz ishine alǵan «Tariyxıı_estelikler. docx» hújjetin isleń.

Tashkent – Ózbekstan Respublikasınıń paytaxtı bolıp, Oraylıq Aziyadaǵı eń iri qalalardan biri. Tashkent Ózbekstannıń kóplegen qalaları sıyaqlı áyyemgi qala bolıp tabıladı. Onıń jası 2000 jıldan astı. Jazba dereklerge baylanıslı, Tashkenttiń tariyxı áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı. Tashkent qalasında júdá kóplegen tariyxıı estelikler bar. «Kókaldash» medresesi¹, Shayız Xovandi Tohur maqbarası², Xoja Ahrar juma meshiti³ sıyaqlı tariyxıı estelikler júdá sulıw kóriniste qurılǵan bolıp, estelik óz tariyxına iye.

¹Muhammed Solih Qaraxoja Tashkendiy óziniń «Tarixi jadidayi Toshkend» kitabında «Kokaldash» medresesin Darveshhan qurdırǵanın jazadı hám kitabınıń ayırm jerlerinde medreseni Darveshhan medresesi dep te atayıdı.

²Shayız Xovandi Tohur maqbarası 15-ásirge baylanıslı eski maqbara fundamentı ústinde 18-19-ásırlerde qurılǵan. bunda **Mawarawnahrda** 14-ásır aqırınan rawajlanǵan eki bólmeli biyik maqbara kompleks saqlap qalınǵan.

³Xoja Ahrar juma meshiti 1451-jılı qurdırılǵan. Kóp ótpey, 1454-jılı onıń janında Xoja Ahrar medresesi de qurılǵan.

2. Islengen hújjet tekstine atama qoyırıń.
3. Usı tariyxıı estelikler dizimine ózińiz jasap atırǵan aymaqqa jaqın jaylasqan tariyxıı estelikler haqqındaǵı maǵlıwmatlardi qosırıń.
4. Islengen hújjet bet shegarası ushın parametrlerdi tómendegishe ornatiń: shepten 20 mm, ońnan 10 mm, joqarı hám tómennen 15 mm.
5. Islengen hújjette bet cifri hám hújjet islengen sáneni kórsetetuǵın maǵlıwmattı tómengi kolontitulǵa jaylastırıń.

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDİ QAYTA ISLEW

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Hújjetke kolontitul jaylastırıw qanday mashqalalardı joq etedi?
2. Menyuler lentinaǵında «Работа с колонтитулами» → «Конструктор» menyuındaǵı «Сведения о документе» buyrıǵınan qaysı jaǵdaylarda paydalanyladi?
3. Sizińshe, hújjette snoskalar jaylastırıw ne ushn kerek?
4. «Вставить сноска» «Вставить концевую сноска» buyrıqlarınıń óz ara pariqların túsindiriń.
5. Bet kórinisin sazlaw buyrıqları haqqında maǵlıwmat beriń.

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Aldıńǵı sabaqta islegen ómirbayan jazılǵan hújjetińzdi MS Word programmasına júklep alıń.

  - 1) hújjettegi ulıwma teksti belgilep (Ctr+A), nusqa alıń (Ctr+C) hám tekst dawamında nusqanı jaylastırıń (Ctrl+V);
  - 2) hújjet ushn bet shegarası parametrlerin tómendegishe ornatıń: shepten 25 mm, ońnan 15 mm, joqarıdan hám tómennen 10 mm;
  - 3) ústingi kolontitulǵa óz isim hám klasíńzdi kirgiziń;
  - 4) hújjet tómengi kolontituldıń ón bólmine bet cifrların kirgiziń.

QÍZÍQLÍ MAĞLÍWMAT

Dúnyada 1,2 milliardtan artıq adamlar Microsoft Office ámeliy programmalar paketinen paydalanyadı. Usı adamlardıń kóphilik bólimi bolsa Android hám iOS operaciyalıq sistemalarında isleytuǵın qurımlar ushn Office mobil qosımshaların abzal kóredi. Microsoft Build kompaniyası 2016-jılı ótkerilgen konferenciya dawamında dúnya da 1,2 milliardqa jaqın Microsoft Office paydalaniwshıları, hár kúni 3–4 saat dawamında ofis programmalarınan paydalaniwların ǵalaba massaǵa bildirdi. Usı qosımshalar usı kúnge shekem 340 millionnan artıq márte júklep alıńǵan. Hár ayda Office 365 xızmetinen paydalaniwshı 50 mińǵa jaqın jańa korporativ paydalaniwshılar payda boladı hám Office 365 ámeliy programmalar paketine jiberilgen elektron pochta xabarlarınıń ulıwma sanı 4 trillionnan astı. Sonday-aq, ótkerilgen izertlewler kompaniyalarınıń 85% i bultlı programmalarдан paydalaniwın kórsetedi.

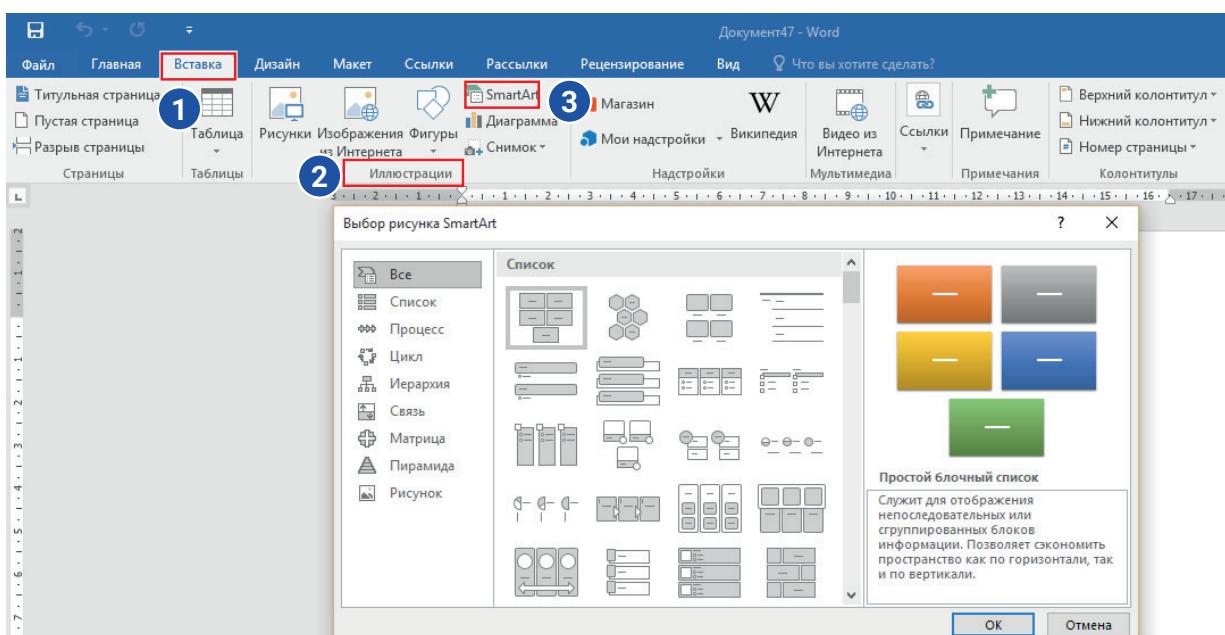
12-sabaq. HÚJJETERDE FORMA HÁM BLOK-SXEMALAR ISLEW

Hújjet islew, tiykarınan, tekstler járdeminde ámelge asırıladı. Bunda tekst kórgizbeli, túsinikli hám de eslep qalıwǵa ańsat bolıwı ushın hár túrli grafikalıq obyektlerden paydalaniwǵa boladı. MS Word tekst processorınıń «Вставка» menyuında jaylasqan «Иллюстрации» bólimi informaciyasınıń vizual kórinisin tez hám ańsat islew ushın «SmartArt», «Фигуры», «Значки», «Трехмерные модели», «Снимок» sıyaqlı buyrıqlardan paydalaniw imkaniyatın beredi.

SmartArt sóz birikpesi inglisshe «smart» – aqılılı hám de «art» – kórkem sózlerinen payda bolǵan (qurılǵan).

Smart Art obyektiń hújjetke jaylastırıw hám de tańlanǵan shablonǵa tekst qosıw:

- 1) «Вставка» (1) menyuınıń «Иллюстрации» (2) betinen «SmartArt» (3) buyrıǵı tańlanadı;
- 2) ekranda payda bolǵan «Выбор рисунка SmartArt» dialoglar aynasınan kerekli túrdegi maket tańlanadı;
- 3) tańlanǵan SmartArt maketine tómendegi tekst kirgiziw usıllarınan bıri arqalı tekst kirgiziwge boladı:
  - a) «Текст» jazıwlı bólim tańlanadı hám kerekli maǵlıwmat klaviatura járdeminde kirgiziledi;
  - b) aldınnan tayarlanǵan tekst jaylasqan fayl ashıladı, kerekli tekst bólimi belgilenip, nusqa kóshiriledi (CTRL+C) hám nusqalanǵan tekst «Текст» jazıwlı bólimge jaylastırıladı (CTRL+V).

TAYANÍSH TÚSINIKLER

SmartArt obyektləri – tekstli maǵlıwmatlardı iqsham hám de vizual kóriniste islew imkaniyatın beriwshi sxemalar.

Stil – qandayda bir obyektiń kórinisin bezewde paydalanilatuǵıñ effekt.

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

ESLEP QALÍN!

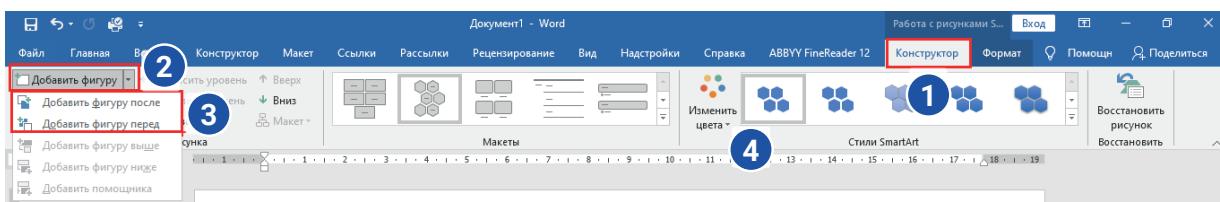

SmartArt obyekti hújjetke qoyılatuǵın keyin eger tekst kiriw ushın orın ajiratılmaǵan bolsa, teksttiń shep tárepinde jaylasqan tańlanadı hám de tekst kirkiziledi.

Tańlanǵan SmartArt obyektindegi figuralardı óshiriw yaki olardı qosıw arqalı olardıń sanın ózgertiwge boladı.

SmartArt obyektine figura qosıw hám óshiriw tártibi

1. SmartArt obyekti hújjetke jaylastırılǵanda avtomatikalıq túrde MS Word programmasınıń menyuler qatarında «Работа с рисунками SmartArt» bántı payda boladı. «Работа с рисунками SmartArt» — «Конструктор» (1) menyusındaǵı «Добавить фигуру» (2) buyrıǵı tańlanadı.
2. Eger «Работа с рисунками SmartArt» yaki «Конструктор» menyuları lentada payda bolmasa, ol hújjette jaylasqan SmartArt obyektiń tańlaw, yaǵníy obyektke mishka shep túymesin eki márte basıw arqalı payda etiledi.
3. Tómende keltirilgen ámellerden biri tańlanadı (3):
  - a) «Добавить фигуру после» buyrıǵı járdeminde tańlanǵan figuradan keyin jańa figura qosıladı;
  - b) «Добавить фигуру перед» buyrıǵı járdeminde tańlanǵan figuradan aldin jańa figura qosıladı.

SmartArt obyekti reńin ózgertiw:

- 1) SmartArt grafikalıq obyekti tańlap alınadı;
- 2) «Работа с рисунками SmartArt»tiń «Конструктор» menyusınan «Изменить цвета» buyrıǵı tańlanadı (4). Bunda birneshe reńler toplamı payda boladı, olardan qálegeni tańlap alınadi.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Vektorlı súwret – sıziqlardan payda bolǵan súwret túri.
3D model – úsh ólshemli obyektler súwreti.

SmartArt stili – eki hám úsh ólshemli hár túrli effektler kombinasiyası bolıp, tańlanǵan obyektke professional, ózine tán naǵıs beriw ushın paydalanylataǵın kórinis.

SmartArt grafikalıq obyektiniń stilin ózgertiw tártibi:

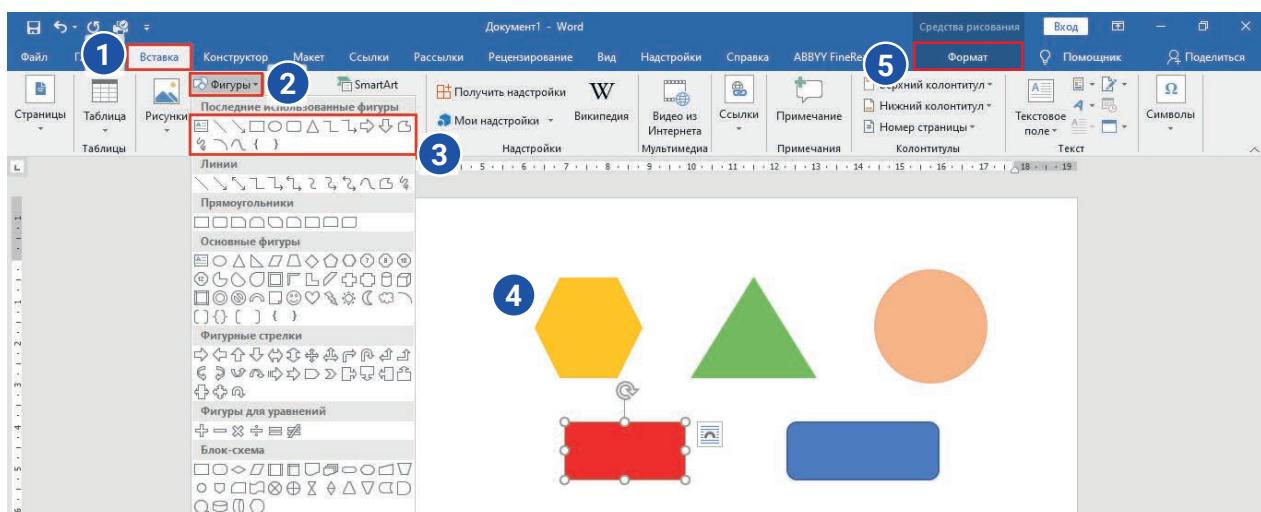
- 1) SmartArt elementtiń tańlanadı;
- 2) «Работа с рисунками SmartArt» — «Конструктор» menyusınan stildi ózgertiw ushın kerekli kórinis úlgisi tańlanadı.

Másláhát. Hújjetke jaylastırılǵan SmartArt obyekti ólshemin ózgertiwge, onıń shegarasındaǵı marker kerekli ólshemdi payda etiw ushın qálegen mýyeshke ózgertedi.

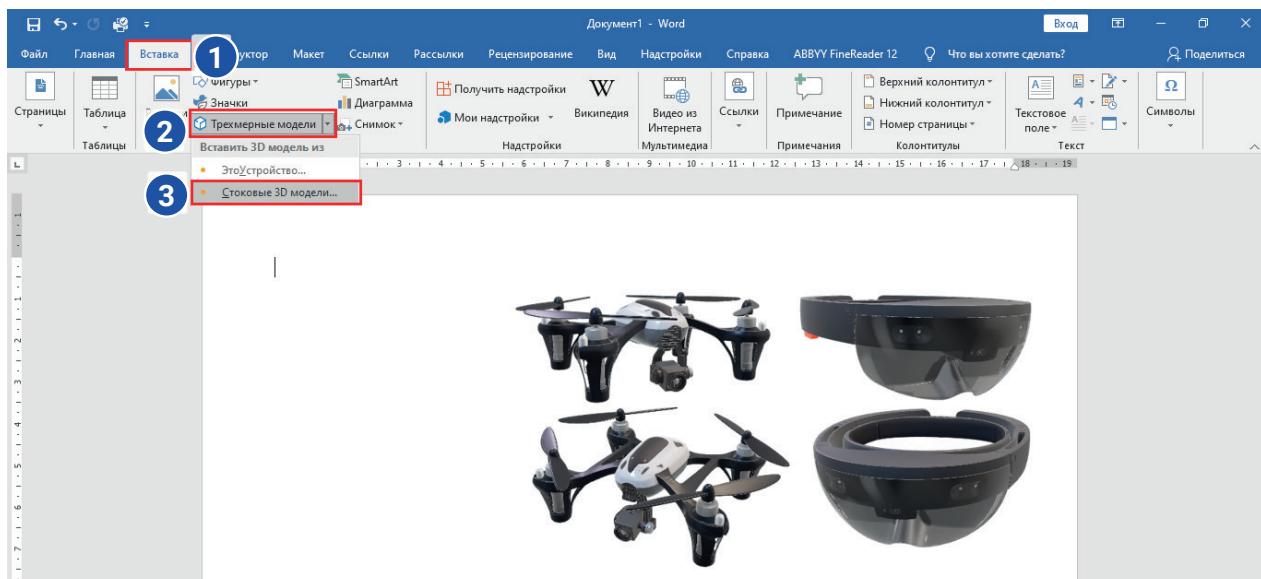
Хұйjetlerde figuralar islew

Tekstli hújjetke «Вставка» (1) → «Фигуры» (2) buyrıǵı járdeminde hár túrli vektorlı figuralar jaylastırıldı (3). Figuralardı jaqın yaki ústi-ústine jaylastırıw (4), olar reńi hám ólshemin ózgertiw imkaniyatları bar. Bul ámeller figuralar hújjetke jaylastırılǵannan keyin payda bolatuǵın «Средства рисования» → «Формат» menyusındaǵı buyrıqlar arqalı orınlanaǵı (5).

Хұйjetke 3D modellerin qosıw

«Вставка» → «Трёхмерные модели» buyrıǵı járdeminde tekstli hújjetke hár túrli 3D modeller súwreti jaylastırıldı. 3D modellerin qálegen mýyesh astında aylandırıp kóriw hám de hár túrli mýyeshte hújjetke jaylastırıw imkaniyatı bar.

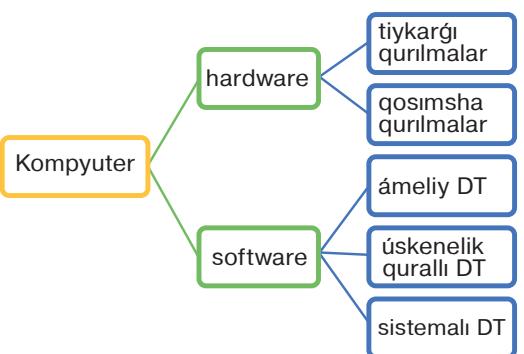

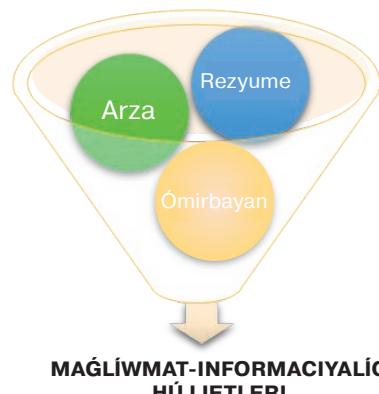
II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

ÁMELIY JUMÍS

1. Tómendegi SmartArt obyektiň isleń hám onı «Kompyuter.docx» atı menen saqlań.

2. Tómendegi SmartArt obyektiň isleń hám onı «Hújjetlar.docx» atı menen saqlań.

3. «Kompyuter.docx» faylında payda etilgen grafikalıq tarmaqlardı dawam ettiriń. Bunda figura kórinisin ózgertiwiňge boladı.

4. Tómendegi temalardiń birinde qálegen kóriniske iye «Mind maps» («Erik kartası»)ti isleń.

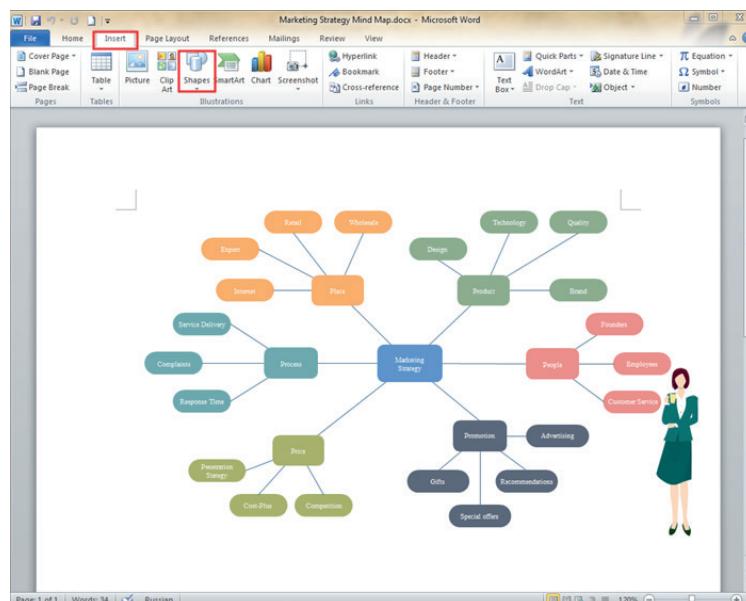
Bunda figuralardan paydalaniw usınıs etiledi.

MS Word imkaniyatları.

Scratch programmasınıň imkaniyatları.

Grafikalıq redaktorlardiń imkaniyatları.

Kompyuterdiń texnikalıq qurılmaları.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Hújjetlerge tekstten basqa qanday belgilerdi qosıwǵa boladı?
2. Hújjetlerge SmartArt obyektlerin qosıw qanday mashqalalardı sheshedi? Bunda qanday imkaniyatlar jaratıldı?
3. SmartArt obyektleriniń qanday parametrlerin ózgertiwge boladı?
4. 3D modeller degen ne? Nege obyekt 3D dep ataladı?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Figuralar hám de SmartArt elementlerinen paydalangan halda «Kompyuterdiń túrleri» temasında eki túrli usılda «Erik karta»nın jaratiń.
2. SmartArt obyektlerinen paydalangan halda shańaraǵıńız shejiresin jaratiń. Bunda shańaraq aǵzalarınıń súwretlerin kirgiziwdi umitpań.

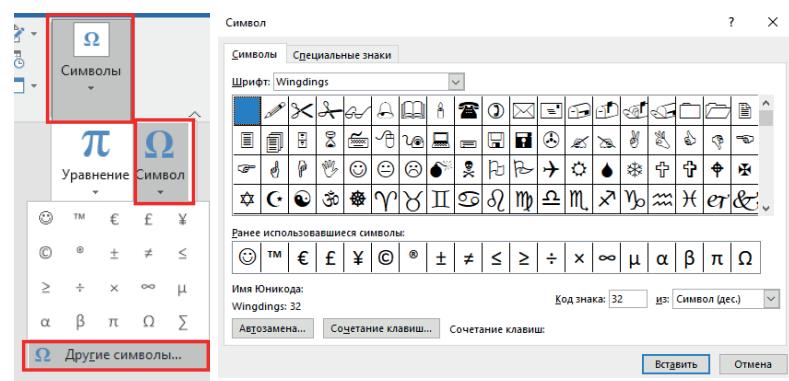
13-sabaq. MATEMATIKALIQ FORMULA HÁM BELGILERDI JAYLASTÍRÍW

Hújjet penen islew procesinde kompyuter klaviaturasında joq hár túrli kórinistegi belgilerdi kirgiziw zárúrligi tuwiladi.

Aytayıq, «Astronomlar boljawı» atlı maqalaniń kerekli jerlerin alıp, dostınızǵa jibermekshisiz. Bul proceste berilgen kórinistegi belgilerden paydalaniw zárúrligi tuwiladi. Mashqalani qalay sheshiwge boladı?

Zamanagóy kompyuterler 65 536 belgiden ibarat Unicode belgiler kestesinen paydalanyladi. MS Word tekst processorında klaviaturada kórsetilmegen, biraq Unicode kestesinde bar belgilerdi qosıw imkaniyatı bar.

Máselen, 😊 – kúlip turǵan adam belgisin qosıw ushın «Вставка» → «Символ» → «Другие символы» buyrıǵı orınlanańdı. Unicode belgiler kestesi járdeminde Evropa hám Shıǵıs tillerine tán matematikalıq hám muzıkalıq, valyuta, hátte súwretli belgilerdi tabıw hám de olardı hújjetke jaylastırıwǵa boladı.

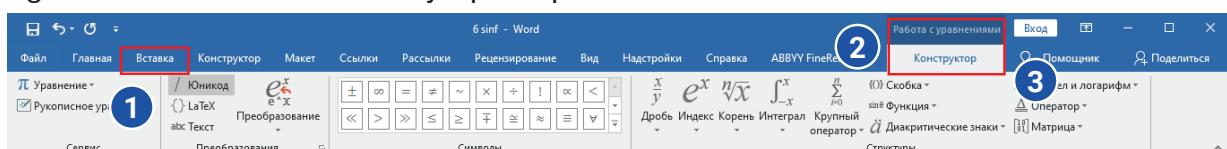

II BAP. TEKST PROCESSORINDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

Biraq bul belgilerden paydalaniw matematika (science pánleri)ni úyreniw procesindegi barlıq formulalardı, ásirese, qiyın kórinistegi proceslerdi súwretlew ushın jeterli emes. Matematika sabaqlarında úlken klaslarda úyreniletuğın koren asti belgisi, qaldıq sanlarıniń kórinisi, teńsizlik yaki teńlemeler sisteması sıyaqlı maǵlıwmatlardı kírgiziwde «Уравнение» buyrıqınan paydalanalıdı.

Formulani kírgiziw tártibi:

1. «Вставка» (1) → «Уравнение» → «Вставить новое уравнение» buyrıqlar izbe-izligi tańlanadı. Buyrıq tańlanǵanda, ekranda formula kírgiziw ushın tómendegi kórinistegi maydan payda boladı:
2. Menyuler qatarında qosimsha túrde «Работа с уравнениями» (2) → «Конструктор» (3) menyusı payda boladı. Usı menyuda hár túrli kórinistegi formula elementlerin kírgiziw ushın shablon hám buyrıqlar toplamı bar.

Joqarıda keltirilgen buyrıqlar toplamınan paydalangan halda qálegen kóriniske iye formulalardı kírgiziw imkaniyatı payda boladı.

Úlgi sıpatında joqarı klasta úyreniletuğın teńsizlikler sistemasın MS Wordta jazıw tártibi menen tanışamız:

$$\begin{cases} 5x^2 - 25 \geq 25 \\ 2x + 300 \leq 500 \end{cases}$$

- 1) «Вставка» → «Уравнение» → «Вставить новое уравнение» buyrıqları tańlanadı;
- 2) «Конструктор» → «Структура» → «Скобка» ámeller izbe-izligin orınlığan halda dizim payda etiledi hám de onnan birewlik qawsırmalardan kerekli shablon belgilenedi:
- 3) sońınan «Матрица» shablonlar diziminen 2×1 kórinis tańlanadı:
- 4) «Конструктор» → «Символы» bántinen teńsizlik belgilerin, x^2 kórinisin payda etiw ushın bolsa shablonnan paydalanalıdı;
- 5) barlıq maǵlıwmatlar kírgizilip bolıngannan keyin teńsizlikler sistemasiń kontekst menyuınan «Выравнивание по левому краю» buyrığı járdeminde shepten tegislep jaylastırılıdı.

Kirgizilgen formulani analizlew ushın mishkanıń shep túymesi formulaǵa eki márte basıladı hám de menýular qatarında jáne «Работа с уравнениями» → «Конструктор» menyuı payda boladı. Bar kirgizilgen formulani analizlew ushın kontekst menyuınan da paydalaniwǵa boladı.

ÁMELIY JUMÍS

MS Word tekst processorında «Formulalar.docx» atlı fayl ashiń hám tómendegilerdi hújjetke kírgiziń:

1. Dóńgelek aynalasınıń uzınlığı $l = 2\pi r$, maydanı bolsa $S = \pi r^2$ formulası járdeminde esaplanadı.

2. Fizikada Kelvin shkalası júdá belgili. Usı shkalaǵa muwapiq, $0^{\circ}\text{C} = 273,15\text{ K}$ ǵa teń ($0^{\circ}\text{C} = 273,15\text{ K}$), 100°C bolsa 373 K ǵa teń ($100^{\circ}\text{C} = 373\text{ K}$) boladı.
3. MS Word tekst processorında islengen hújjetke 4×3 ólshemge iye kesteni jaylastırırıń hám onıń birinshi qatarındaǵı barlıq kletkalardı birlestirip alırıń.
4. Kesteniń birinshi qatarına «Maydandı tabıw ushın formulalar» dep jazıń hám de tómendegi tekstli maǵlıwmatlardı kirkiziń:

Maydandı tabıw formulaları			
Úshmúyeshlik	$S = \frac{ah}{2}$	a – úshmúyeshliktiń tiykarı; h – úshmúyeshliktiń biyikligi.	
Trapeciya	$S = \frac{(a+b)}{2} h$	a, b – trapeciyaniń tiykarları; h – trapeciyaniń biyikligi.	

5. Kestege jáne bir qatar qosıń hám de «Tuwırı tórtmúyeshlik» ushın maǵlıwmatlardı kirkiziń (maydandı tabıw formulusı hám sizilma).

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Klaviaturadaǵı belgiler hár túrli kóriniske iye hújjetlerdi islew ushın jeterli me? Juwabıńızdı tiykarlań.
2. «Уравнение» hám «Символ» buyrıqlarınıń ayırmashılıq tárepleri nede?
3. Unicode kestesi haqqında qanday maǵlıwmatlarǵa iyesiz?
4. Kontekst menyu degen ne? Kontekst menyu qalay payda etiledi?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Klasta 4-tapsırmada islengen kestege tómendegi maǵlıwmattı qalay kirkiziwge boladı? Ámelde orınlalań.
«Rombınıń maydanı $S = (d_1 * d_2) / 2$ formula járdeminde esaplanadı. Bul jerde d_1 hám d_2 rombınıń diagonalları boladı?
2. Berilgen kóriniske iye hújjet isleń. Bar bilim hám kónlikpelerińiz tiykarında kestedegi belgiler sanı hám olardıń paydalaniw bólimine baylanıslı maǵlıwmatlardı kóbeytiń.

Pochtaxizmeti	
Qaytiw aviabileti	

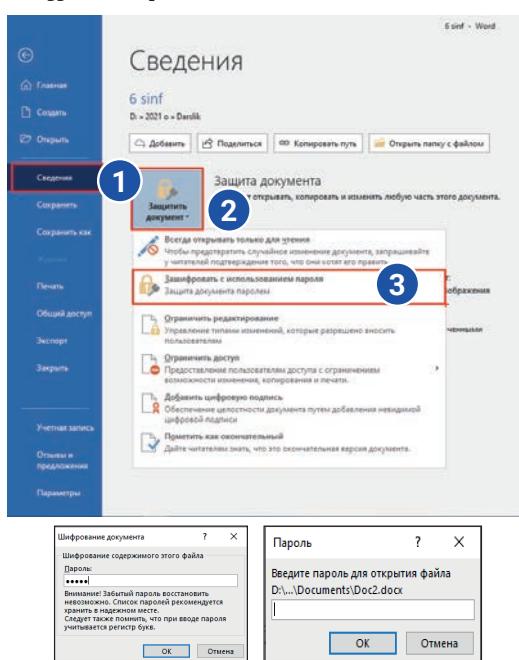
II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

14-sabaq. HÚJJETKE GIPERMÚRÁJÁÁT ORNATÍW

Hújjetlerdiń sırlılıǵın saqlaw

Kündelikli turmista hár túrli rásimiy hám rásimiy emes hújjetler menen islewge tuwra keledi. Sonday jaǵdaylar da bar, bunda tayaranǵan hújjetlerdiń basqalar tárepinen kórliliwin sheklewge tuwra keledi. Aytayıq, qandayda bir faylda sır saqlanıwi kerek jasırın informaciya jaylasqan, endi onı qorǵaw zárúrligi tuwilmaqta. Kompyuter tekst processorında islengen usı informaciya jasırınlıǵın saqlawdılń ańsat usıllarınan biri – hújjeti ashıw hám ondaǵı informaciyanı analizlew ushın oǵan parol ornatıw bolıp tabıldadı. Bul processi ámelge asırıwda paroldi tańlawǵa ayriqsha itibar qaratıw kerek, sebebi qıyinıraq parol tańlanbasa, nátiyje nátiyjesiz shıǵıwı mümkin.

Hújjetke parol ornatıw tártibi:

- 1) MS Wordta hújjet tayaranǵannan keyin, ol qandayda bir at penen qálegen diskǵa saqlap alındı;
- 2) «Файл» → «Сведения» (1) → «Зашитить документ» (2) → «Зашифровать с использованием пароля» (3) buyrıqları tańlanadı;
- 3) ekranda faylǵa parol ornatıw ushın payda bolǵan aynaǵa parol teriledi, terilgen belgiler ornında noqatlar payda boladı. «OK» túymesi tańlanǵannan keyin, jáne bir márte paroldı qayta teriw soraladı, usı process ámelge asırılgannan keyin, parol saqlanadı;
- 4) fayl jabiladı. Fayl qaytadan ashılǵanında, ayna payda boladı hám paydalaniwshıdan paroldı kirgiziw soraladı. Parol kirgizilgennen keyin ǵana oǵan fayldan paydalaniw huqıqı beriledi.

Isenimli paroldi tańlawdılń bes qaǵıydası:

- 1) parol keminde 8 belgiden ibarat bolıwı;
- 2) parolda probel túymesinen paydalabanbaw;
- 3) latin álipbesindegi hárıplerden paydalaniw;
- 4) parolda BAS HÁRIPLER kishi hárıpler hám de sanlardıń qatnasiwi;
- 5) parolda arnawlı belgilerden paydalaniw: !#@\$%^&*()_+=-?:

Hújjetti shıǵarıw. Tayaranǵan hújjetti qaǵazǵa shıǵarıw ushın «Файл» → «Печать» yaki tez túymeler panelinen buyrıǵı tańlanadı. Ekranda «Печать» dialoglar aynası payda boladı. Ayna járdeminde parametrlerde ózertiw hám de hújjetti shıǵarıwǵa boladı.

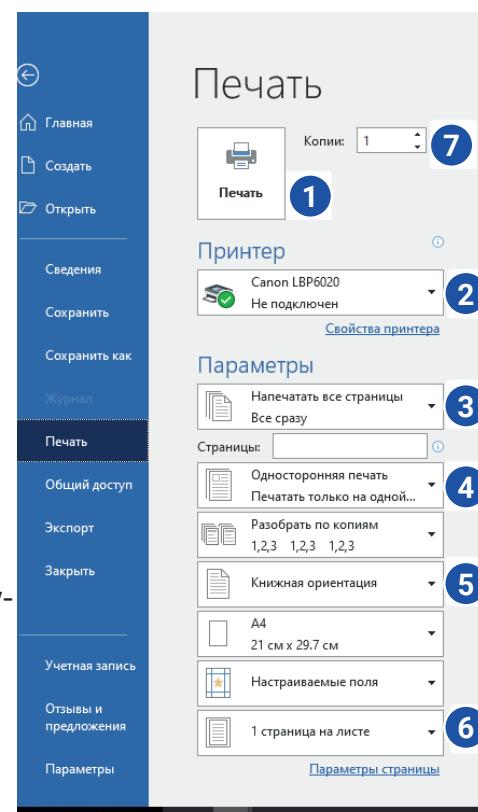
ESLEP QALÍN!

Esten shıqqan paroldi qayta tiklewdiń imkaniyatı joq.

- 1 – hújjettiň barlıq parametrleri sazlap bolıngannan keyin iske túsiriletuǵın shıgariw túymesi;
- 2 – kompyuterge jalǵanǵan printerler dizimi hám de olardıń jalǵanıw jaǵdayı boyınsha maǵlıwmat alıw aynası;
- 3 – hújjettin shıgarılatuǵın betleri sanın ornatıw aynashası (tolıq hújjet, hújjettiň taq yaki jup betleri, hújjettiň belgilengen bólimi). «Страницы» bólimore sol shıgarılatuǵın betler sanın kirgiziwge boladı:
  - «5» – tek besinshi bet;
  - «1 – 5»-birden besinshi betke shekem;
  - «1 – 5, 8» – birden besinshi betke shekem hám de segizinshi betlerdi shıgariw;
- 4 – bettiń bir tárepine yaki eki tárepine basıp shıgariw-dı ornatıw;
- 5 – bettiń baǵdarın ornatıw;
- 6 – bir betke basıp shıgarılatuǵın betler sanın ornatıw;
- 7 – belgilengen betlerdi shıgariw nusqasınıń sanı.

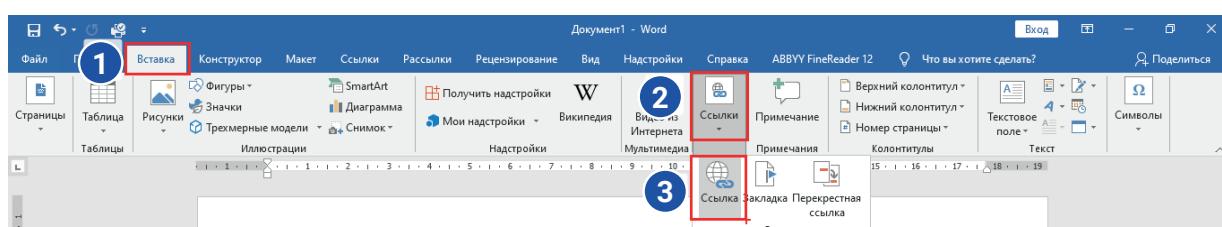

Úlken kólemdegi hújjetler menen islew processinde tekstiń bir berinen kerekli basqa betine ótiw yaki qandayda bir belgilengen tekst bólimore mürájáát etiw hám de onı analizlew ushin kóp waqt sarplanadı. MS Word tekst processorında bul mashqalanı sheshiwde «Гиперссылка» buyrıǵınan paydalanıladı. Atama 1962-jılı amerikalı sociolog Teodor Nelson tárepinen pánge kirgizilgen. Sonnan keyin, ol Xanadu atlı gipertekst sistemasin islep shıqtı.

Gipermürájáát giper tekstli hújjettiń bir bólimi bolıp, ol hújjette jaylasqan qandayda bir hárip, sóz, qatar, sóz bası yaki grafikalıq obyektke mürájáátti ámelge asırıw ushin xızmet etedi. Bunnan basqa, ol arqalı jergilikli diskde jaylasqan papka yaki faylǵa, kompyuter tarmaǵındaǵı qosımshalarǵa, veb-betlerge, kórinislerge de mürájáát ámelge asırıwǵa boladı.

Elektron tekst hám hújjetlerde gipermúraáátlerdi jaylastırıw ańsat ámelge asırıladı. Gipermúrájáátke iye tekst **gipertekst** dep ataladı.

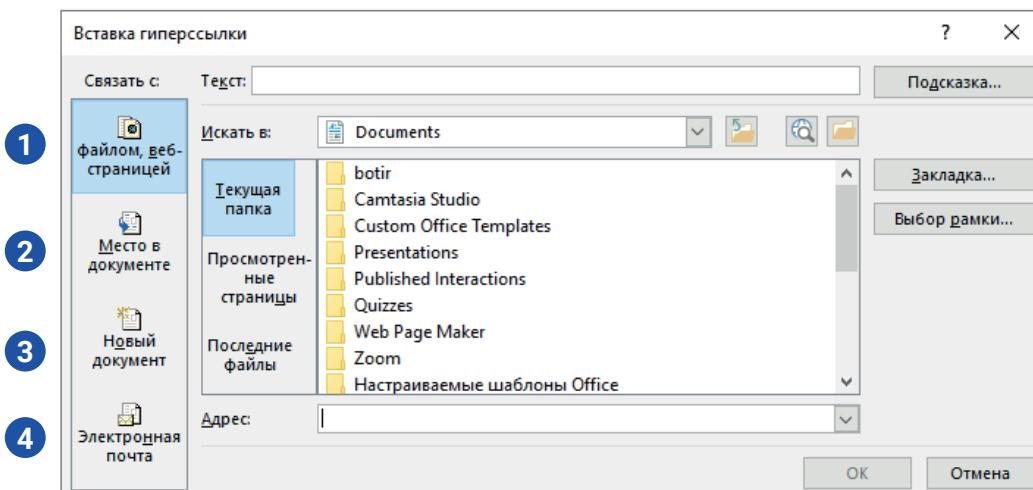
MS Word programmasında gipermúrájáátler jaratıw ushin kerekli hárip, sóz, qatar, sóz bası yaki grafikalıq obyekt tańlanadı hám de «Вставка» (1) → «Ссылки» (2) → «Ссылка» (3) (**Ctrl+K**) buyrıǵı tańlanadı.

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDİ QAYTA ISLEW

Hújjetke gipermúrájáát qosıwda 4 türdegi obyektke mürájáát etiwge boladı:

- 1 – belgilengen obyektti sırtqı fayl yaki veb-bet penen baylanıstırıw;
- 2 – belgilengen obyektti hújjettiń ishinde jaylasqan qandayda bir bólimi menen baylanıstırıw;

3 – belgilengen obyektti jańa ashılǵan fayl menen baylanıstırıw;

4 – qálegen mánzili kórsetilgen elektron pochta menen baylanıstırıw.

Aytayıq, hújjette «VR» sózi jaylasqan. Bul sóz ayırım oqıwshılar ushın jańalıq ekenin esapqa alıp, usı sóz boyınsıha internet sayıtına gipermúrájáát qosıp, qosımsısha maǵlıwmat alıw imkaniyatına iye bolıw mümkin. Buniń ushın mine, usı sóz belgilep alındı hám VRılar túrleri yaki kerekli maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan Internet-sayt mánziline gipermúrájáát qoyıladı.

Gipermúrájáát qoyılǵan sózdiń reńi hám kórinişi tiykarǵı tekstu reńinen basqa kóriniske ózgeredi. tekste jaylasqan gipermúrájáátke ótiw ushın «CTRL» túymeshesin uslap turǵan halda, mishkanıń shep túymeshesi gipertekstke bir márte basiladı.

ÁMELIY JUMÍS

1. Ekranda kórsetilgen maǵlıwmatlardı óz ishine alǵan hújjet isleń. Fayldı «IT kompaniyalar» atı menen saqlań.
2. Bes tekstli hújjet isleń hám olardı «IT-kompaniyalar.docx.» faylında berilgen IT-kompaniya atlari menen atap, jumis stolında ashılǵan jańa papkaǵa saqlań.
3. Hárbi faylıǵa atına sáykes hám de kompaniya xızmetine baylanıslı maǵlıwmat hám de súwretlerdi jaylastırıń.
4. «Вставка» → «Ссылка» → «Файлом, веб страницей» buyrıǵı járdeminde hárbi dizim elementin sáykes türde usı atqa iye fayl atı menen gipermúrájáát arqalı baylanıstırıń. Fayldı saqlań.

DÚNYADAĞI EN DÁRAMATÍ JOQARÍ IT-KOMPAÑIYALAR

- Dell Technologies
- IBM
- Cisco Systems
- Accenture
- Oracle

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Qanday hújjetlerde gipermúrájáátler ushırasadı?
2. Hújjetlerde gipermúrájáätten paydalaniwdıń qanday nátiyjeli tárepleri bar dep oylaysız?
3. Hújjetke ne ushın birneshetürdegi gipermúrájáátler ornatılıdı?
4. Gipermúrájáát ornatıwdıń tórt túrli usılı haqqında túsinik beriń. Olardan qanday jaǵdaylarda paydalaniw boyınsha úlgiler keltiriń hám de juwabıńızdı tiykarlań.

ÚYGE TAPSÍRMA

1. «Kompyuter. docx.» atlı hújjetti ashıń. Oǵan kompyuter qanday qurılma hám qanday qurılmalardan payda bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat kirgiziń.
2. Oǵan «Kóbirek maǵlıwmatqa iye bolıw ushın bul túymesheni tańlań» qatarın qosıń.
3. Qálegen figuranı jaylastırıń.
4. Figuraǵa kompyuter haqqında maǵlıwmat beriwshi veb-betke gipermúrájáát ornatıń.

15-sabaq. ÁMELIY JUMÍS. JOBA JUMÍSİ

Kompyuterde tekstlerdi formatlaw hám analizlewge baylanıslı ámelyi tapsırmalar

1. Berilgen teksti kírgiziń hám tómendegi kóriniste formatlań:

Tekst beti keńligi boyınsha tegislengan, sóz bası 1,25 cm, Times New Roman shrifti, ólshemi 16. Hárbi máseledegi qálemeler 3 túrli reńniń sáykesi menen boyalsın. Hárbi máseleden soń bir bos orın qaldırılǵan bolıp, ol jerge juwap kírgiziledi. Juwap ońnan tegislengan, Arial shrifti hám 16 ólshemde reńi jasıl, qıya kóriniste bolsın.

Úsh qálem haqqında másеле

Úsh qálem bar: kók, sıya reń, aspan kók reń.

Eger tómendegiler belgili bolsa, eń uzın hám eń qısqa qálemdi tabıń:

1. Kók qálem aspan kók reńlidén qısqa, aspan kók reńligi siyareńli qálemen qısqa.
2. Aspan kók reń kók qálemen uzınraq, kók qálem bolsa siyareń qálemen uzınraq.
3. Siyareń qálem hawa reń qálemen uzınraq, aspan kók qálem bolsa kók qálemen qısqaraq.

II BAP. TEKST PROCESSORÍNDA HÚJJETLERDI QAYTA ISLEW

2. Aldınnan tayarlanguş fayldı ashıń, onı analizlep, shıgarma atın tabıwǵa häreket etiń hám onı óz familiyańız benen D diskdegi klass atı kórsetilgen papkaǵa saqlań.

Házir usı kúnleri ań máwsimi baslangan payitlar eken. Toǵayda kóp ańshılar payda bolıptı. Olardıń ishinde tuwrı kelgen tárepke hám dus kelgen janiwarǵa qarap oq ata beretuǵınları da bar eken! Eger dawısları qulaqqa shalınganday bolsa, búlbullerdi de ayap otırmayıdı eken, Mine, sonday ańshılardan bir toǵayda ketip baratırıp putalar arasınan: «Kukku, kukku ... degen dawısti esitip qalıptı. Ańshı dárhál miltıǵın qolına alıp gózlepti de, ústi-ústine: «Paq-paq!» – oq atıptı.

3. Tekst processorın iske túsıriń. D:\4\ 6-klass\ MS_Word\3_tapsırma. docx. atlı fayl payda etiń. Ádebiyat páninde yadlaǵan «Ózbegim» arnawında qatarlardı durıs jaylastırıń. Arnawdan soń bir bos qatar taslap, islengen tekst kimge tiyisli ekenin jazıń.

Ózbegim (arnaw)

Saǵan teńles Pamir, Aqsosh, Tyanshan, ózbegim.
Tariyxıń mıń ásirler Ishinde jasırıngan, ózbegim,
Eski tariyx dizbeginde Tek Bir marjan, ózbegim.
Sóylesin Afrasiyab, Sóylesin Orxun xati,
Al-Beruniy, Al-Xarezmiy, Al-Farabi áwladınan,
Ótti qullıq basıńnan Oynatıp shámshirlerin
Neshe qan, neshe sultan, Neshe mıń xan, ózbegim.
Shıńgis-Batıy qılıshına kóksi qalqan, ózbegim.
Qaysarı Rum nayzasınan Kóksinde daq jáne daq,
Ata tegi bálki Uzluq, Bálki Tarxan, ózbegim.
Eki dárya – eki bulaq, Shashma giriyan, ózbegim.
Tawlardıń átirapında sonday Buwma aydarha boldı,

16-sabaq. BAQLAW JUMÍSİ

1. «Вставка» менюиниң «Иллюстрации» blogına tiyisli buyrıqlardı anıqlań (4 ke shekem juwap tańlaw mümkin):

☐ Рисунки	☐ Маркеры
☐ Фигуры	☐ Сноска
☐ Трехмерные модели	☐ Гиперссылка
☐ SmartArt	☐ Уравнение

2. Hújjetke parol ornatıw tártibin durıs izbe-izlikte jaylastırıń. Ámeller tártibin bos kletkalarǵa jazıp shıǵıń:

«OK» túymeshesin tańlaǵannan keyin, jáne bir mártebe paroldı qayta teriw soraladı, usı process ámelge asırılǵannan keyin, parol saqlanadı.

	MS Wordta hújjet tayarlanguannan keyin, ol qandayda bir at penen qálegen diskke saqlap alındı.
	Ekranda faylga parol ornatıw ushın payda bolǵan aynaǵa parol teriledi, terilgen belgiler ornında noqatlar payda boladı.
	Fayl jabiladı.
	«Файл» – «Сведения» – «Зашифровать с использованием пароля» buyrıqları tańlanadı.

3. Óz ara sáykeslikti ornatıń:

«Верхний колонтитул»	hújjet betiniń tórt shegarasındaǵı bos maydan.
«Ориентация»	bettiń joqarı bólimindegi bólim.
«Нижний колонтитул»	bul bettiń baǵdari.
Snoska	bettiń tómengi bólimindegi bólim.
Bet shegarası	hújjettiń aqırǵı beti yaki maǵlıwmat keltirilgen bettiń tómengi kolotitulına jaylastırılǵan tekst.

4. Óz ara sáykeslikti ornatıń:

Dizim elementinen keyin tómendegi ırkılıs belgileri qoyılıwı mûmkin:

Útir	eger dizim elementi kishi hárip penen baslańǵan bolsa.
Noqat	eger dizim bir elementten ibarat bolsa.
Noqatlı útir	eger dizim elemeti úlken hárip penen baslańǵan bolsa.

5. Tómendegi tastıyıqlawlardan qaysı biri durıs emes?

- Belgilengen obyekt basqa fayl yaki veb bet menen baylanıstırıw mûmkin.
  - Belgilengen obyektti hújjettiń ishinde jaylasqan qandayda bir bólimi menen baylanıstırıw mûmkin.
  - Belgilengen obyektti fayl kórsetpesi menen baylanıstırıw mûmkin.
  - Qálegen mánzili kórsetilgen elektron pochta menen baylanıstırıw mûmkin.
6. «Макет» → «Поля» → «Настраиваемые поля...» buyrıǵınıń wazıypası qaysı juwapta durıs kórsetilgen?
- Hújjet betiniń shegaraları parametrlerin ornatıw.
  - Hújjet beti baǵdarın ornatıw.
  - Hújjetke qatarlararalıq interval parametrlerin ornatıw.
  - Hújjetke kestelerdi jaylastırıw.
7. 15 betten ibarat hújjettiń birinshiden besinshige shekem hám de segizinshi betlerin shıǵarıw ushın qanday buyrıq beriledi?
- 1–5, 8–15.
  - 1–5,8.
  - 1–8.
  - 1, 5, 8.

III БАР. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

OQIW MAQSETI

Bul bapta siz:
Internettiň tiykarǵı túsinikleri:
brauzer programmaları
hám izlew sistemalarınıň
ayırmashılıqları;
Internette maǵlıwmatlardı izlew
usılları;
Informaciyalardıň isenimliligin
anıqlawı;
informaciyalardı izlew
mádeniyati; avtorlıq huıqları
máseleleri hám avtorlıq huıqı
licenziyaları;
fishing, bulling, aldaşlıq
siyaqlı internet qáwip-qáterlerı;
Internetke baǵınıwshılıq hám onı
joq etiw jolları;
elektron pochta hám onıň
imkaniyatları bilip alasız.

KÓNLIKPE

Bap járdeminde siz:
brauzer programmaları arqalı informaciyalardı
izlew;
izlew sistemaları menen islew hám olarda
informaciya izlew;
Internettegi maǵlıwmatlardı saqlap alıw;
grafikalıq, audio hám videomaǵlıwmatlardı izlew
hám júklep alıw;
elektron pochta qutısın jaratıw;
elektron pochta arqalı xabar almasıw;
Internet qáwip-qáterlerden saqlanıwdı bilip
alasız.

QURALLAR

Google Chrome
Internet Explorer

17-sabaq. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI

Adamlardıň kompyuteraralıq maǵlıwmat almasıw talabı internettiň jaratılıwına sebep boldı. Internet hár túrli jańalıqlardı oqıw, maǵlıwmatlardı alıw, dereklerden paydalaniw, elektron kitapxanalar hám dúnyadaǵı eń iri muzeýler kataologların kóriп shıǵıw, internet-dúkánlardan ónim satıp alıw, onlays konferenciyalar ótkeriw, radio hám tele kanallardı onlays kóriw, sonday-aq, olardıň jazıp alıńǵan arxiv jazıwlari menen tanısıw imkanın beredi.

Tiykarǵı túsinikler

Eki yaki onnan artıq kompyuterdiň simli yaki sımsız baylanısı **kompyuter tarmaǵı** dep ataladı. Eń úlken kompyuter tarmaǵı bul – internet bolıp tabıldırı.

1983-jıl 1-yanvardan baslap ARPANET (informaciya jetkerip beriwdi qadaǵalawshı agentlik) óziniń zamanagóylastırılgı, barlıq tarmaqlar menen baylanıs ornata alıwshı hám internet dep atalıwshı tarmaq apparat hám de baǵdarlamalıq támiynattı iske túsirdi.

Internet – dúnyanıń bir noqatınan ekinhisine aǵlıwmatlardı jetkeriw imkanın beriwsı, birden-bir standart tiykarında xızmet júrgiziwshı pútkil jáhán kompyuter tarmaqları kompleksi.

Internetten kompyuter, mobil qurılma, televizor, avtomobil, oyın konsoli, muzıka orayları hám basqa qurılmalar arqalı paydalaniwǵa boladı. Internet maǵlıwmat almasıw imkanın beriwsı informaciya mákanı bolıp, ol dúnya boylap millionlap kompyuterlerdi birlestiredi.

Pútkil jáhán Internet tarmaǵına jalǵanıw ushın **provayder** dep atalǵan kompaniyalardan paydalanyladi. Sonday-aq, bunday kompaniyalar internetke uyalı telefonlar arqalı jalǵanıw imkanın da beredi. Bunıń ushın baylanıs kanalı hám modem kerek boladı.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

ARPANET (Advanced Research Projects Agency Network) – 1969-jılı jaratılǵan, belgili bir aralıqta jaylasqan tórt kompyuterdi jalǵaw imkanın beriwsı birinshi kompyuter tarmaǵı.

Internet (**Interconnected Networks**) «birlesken tarmaqlar» sóz birikpesiniń qısqartılǵanı.

Provayder (Ingl. jetkerip beriwsı) – Internetke jalǵanıw hám onıń menen baylanıslı basqa xızmetlerdi kórsetiwshı shólkem.

WWW (**World Wide Web** – pútkil jáhán órmekshi torı) – Internet arqalı paydalaniw múmkın bolǵan web-betler kompleksi.

Modem – telefon tarmaǵı, kabelli televidenie hám radio baylanıstı óz ishine alǵan baylanıs kanalları arqalı signallardı jetkerip beriw (jiberiw) hám qabıllaw ushın kompyuterge jalǵanǵan qurılma.

BUNI BILESZ BE?

1989-jılı britaniyalı alım Tim Berners Li tárepinen birinshi Internet saytı iske túsirilgen. Nátiyjede, zamanagóy Internettiň ata-babası – giper tekstke tiykarlanǵan joba berilgen, kórsetilgen.

78

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

WWW xızmeti

WWW Internet dereklerin shólkemlestiriw hám onnan paydalaniwdı támiyinlewge xızmet etedi. Internet derekleri, óz náwbetinde, veb-betlerden payda bolǵan.

Veb-bet Internettegi hújjet yaki informaciya deregi bolıp, quramında tekst, súwret, video, gipermúrájáát hám basqa maǵlıwmatlardı saqlaydı. Veb-bettegi gipermúrájáát kórsetilgen hújjettiń basqa bólimine yaki basqa hújjetke ótiwdi támiyinleydi.

Qandayda bir bólím, xızmet, tema, waqıya hám waqıyaǵa baǵışlanǵan maǵlıwmatlardı ózinde jámlegen hám de bir-biri menen gipermúrájáátler arqalı baylanısqan veb-betlerdiń jiynaǵı **veb-sayt** dep ataladı. Hárbir veb-sayttıń ózine tán mánzili bar.

Veb-bet yaki veb-sayt mánzilleri

Internettegi hárbir veb-bet yaki veb-sayttıń onı izlew ushın qollanılatuǵın az ushırasatuǵın veb-mánzili yaki URLı bar. URL úsh bólimnen ibarat:

- 1) URL, ádette «http» yaki «https» penen baslanadı. Bul bólím protokol dep ataladı, ol veb-sayt ushın maǵlıwmatlardıń qalay beriliwin basqaratuǵın qaǵıydalar toplamı bolıp esaplanadı;
- 2) Onnan keyin veb-sayttı anıqlaytuǵın bólım dawam etedi. Máselen: www.google. Bul bólım domen atı dep ataladı;
- 3) URL veb-sayt túri hám de qaysı mámlekетke tiyisliligine qaray, hár túrli tamamlanıwi mümkin. Olar domen keńeytpeleri dep ataladı.

Eń kóp tarqalǵan domen keńeytpeleri:

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Gipermúrájáát – veb-bettegi element. Onıń ústine basıw arqalı veb-sayt quramındaǵı betti tuwırıdan-tuwırı baqlawǵa boladı.
URL (Uniform Resurs Locator) – WWWdaǵı bet yaki sayt mánzili.

Qaysı mámlekетке tiyisliligine qaray:	Veb-sayt túrine qaray:
UZ – Ózbekstan	COM – kommerciyalıq
UK – Ulli Britaniya	EDU – bilimlendiriw
US – Amerika qurama shtatları	GOV – húkimet
RU – Rossiya	INT – xalıqaralıq
KG – Qırğızstan	MIL – áskeriy
KZ – Qazaqstan	NET – tarmaq
UA – Ukraina	ORG – mámlekетlik emes shólkemler

Masalan: www.ziyonet.uz, www.uzbekcoders.uz, www.dtm.uz, www.google.com.

Veb-brauzer programmaları

Pútkil jáhán tarmaǵındaǵı veb-bet yamasa veb-saytları kóriw ushın arnawlı programmalar – *veb brauzerlerden* paydalanylادи.

Veb-brauzer Internet tarmaǵındaǵı veb-betlerdi kórsetetuǵın programma bolıp, onıń járdeminde veb-bettegi maǵlıwmatlar menen tanısız mümkin. Veb-betler gipertekstli belgilew tilin (HTML)de jazılǵan bolıp, internet arqalı kompyuter tilinde jaratıldı. Veb-brauzer bolsa bunı paydalaniwshı oqıy alatuǵın tilge awdaradı. Ádette, Windows operaciyalıq sistemasi quramında internet Explorer brauzeri sistema menen birgelikte ornatılǵan boladı. Qalǵan brauzerler bolsa paydalaniwshı tárepinen ornatılıdı.

En belgili brauzerler:

Programma atı	Google Chrome	Microsoft Edge	Internet Explorer	Mozilla Firefox	Yandex	Safari
Logotipi						

Veb-brauzer programmasın iske túsıriw usılları menen tanısamız.

1-usıl:

- 1) jumis stolındaǵı «Пуск» túymesi tańlanadı;
- 2) mishka «Все программы» kórsetpesi ústine basılıdı;
- 3) kompyuterge ornatılǵan programmalar diziminen brauzer programması (máselen, Google Chrome) tańlanadı.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Veb-brauzer (ingl. browser – kóriw) – veb-betti kórsetiwshi, awdarma etiwshi hám kórsetiwshi programmaliq támiynat.

Qayta júklew – kelgen veb-betti qayta ashıw.

Júklew – veb-sayttı yaki veb-sayt ishindegi betti ashıw.

2-usıl:

Mishkanıń shep túymesi jumis stolında jaylasqan veb-brauzer programması ústinde eki márte tez-tez yamasa máselelr panelinde jaylasqan veb-brauzer programması belgisi ústinde bir márte basılıdı. Túrine qaray, veb-brauzerlerdiń ulıwmalıq kórinisi hár túrlı boladı. Veb-brauzer iske túsırilgen waqitta, ádette, bos bet yaki qandayda bir sayttıń tiykarǵı beti iske túsedı.

Veb-brauzerdiń ulıwma kórinisi

Hárbir veb-brauzer tómendegi tiykarǵı úskeneler panelinen ibarat:

- 1) *aldıńǵı betke qaytıw*. «back» túymesi arqalı aldın júklengen betlerge ótiledi (1);
- 2) *keyingi betke ótiw*. «forward» túymesinen aldıńǵı betke qaytıw ámelge asırılǵannan keyin, házir kelgen veb-betke ótiwde paydalanylادи (2);

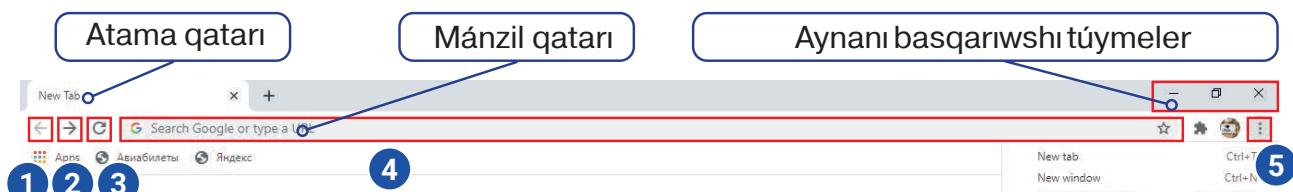
80

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

3) betti jańalaw. «refresh» (3) túymesi veb-betti qayta júklew imkanın beredi. Bul túymeden veb-bet durıs jüklenbegende yaki veb-bettegi jańalanǵan maǵlıwmatlardı kóriwde paydalanıladı;

4) brauzerlerdiń túri kóp bolsa da, olarda betler birdey usılda kóriledi. Veb-sayt yaki veb-betti ashıw ushın brauzerdiń mánzil qatarına (4) sayt yaki bettiń mánzilin kirkiziw hám «Enter» túymesin basıw kerek (máselen, cifrılı bilimlendiriw resursları mánzili – dr. rtm. uz);

5) brauzerlerdiń zamanagóy versiyalarında tiykarǵı ámeller sazlamalar menyui arqalı orınlanaǵı (5).

Google Chrome brauzeriniń sazlamalar menyui arqalı:

- jańa veb-bet ashıw («**New tab**» buyrıǵı);
- júklengen veb-betler tariyxın kóriw («**History**» buyrıǵı);
- júklep alıńǵan bet yaki fayllardı kóriw («**Downloads**» buyrıǵı);
- bet masshtabın ózgertiw («**Zoom**» buyrıǵı);
- veb-betti shıǵarıw («**Print**» buyrıǵı);
- veb-betten kerekli tekstti izlew («**Find**» buyrıǵı);
- tekstli hújjetke qoyıw ushın bettiń tańlanǵan bólimin nusqalaw («**Copy**» buyrıǵı siyaqlı jumıslardı ámelge asırıw mümkin).

Mışkaniń oń túymesin brauzerdiń qálegen bos bóliminde basıw arqalı birneshe buyrıqtan ibarat kontekst menyue ótiw hám de veb-bet penen baylanıslı kerekli buyrıqlardı orınlawǵa boladi.

- aldıńǵı betke qayıtw («**Back**» buyrıǵı);
- keyingi betke ótiw («**Forward**» buyrıǵı);
- betti qayta júklew («**Reload**» buyrıǵı);
- betti saqlaw («**Save as ...**» buyrıǵı);
- veb-betti shıǵarıw («**Print ...**» buyrıǵı);
- veb-bettegi tekstlerdi awdariw.
- («**Translate to o'zbek**» (yaki basqa til) buyrıǵı);

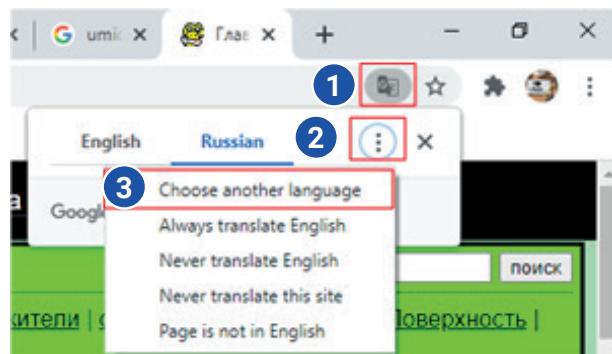
Back	Alt+Left Arrow
Forward	Alt+Right Arrow
Reload	Ctrl+R
Save as...	Ctrl+S
Print...	Ctrl+P
Cast...	
Create QR code for this page	
Translate to o'zbek	
View page source	Ctrl+U
Inspect	Ctrl+Shift+I

Awdarma tilin almastırıw

Kontekst menyuda «Translate to o'zbek» emes, basqa til, máselen, «Translate to russian» turǵan bolsa, ol jaǵdayda tildi almastırıw ushın brauzer mánzil qatarınıń on tárepinde arnawlı tildi almastırıw ikonkası (1) basiladi.

«russian»ni «o'zbek»ge almastırıwsh ushın sazlaw bólimi (2) ine kirip, «Choose another language» (3) basıldadı hám tiller dizimnen ózbek tili tańlanadı.

ÁMELIY JUMÍS

Internet quramındaǵı veb-sayt penen tanısıw.

1. Berilgen usıllar járdeminde brauzer programmalarınan birin iske túsıriń (programma aynası ashıladı.).
2. Programmanıń mánzil qatarına siz kórmekshi bolǵan veb-sayt mánzilin jazıń (máselen, dr. rtm. uz. www. ziyonet. uz, www. uzbek coders. uz, www. dtm. uz, www. google. com) hám «Enter» túymesin basıń.
3. Mishka kórsetkishin bet ústine háreketlendiriń. Kórsetkishtiń kórinisi qandayda bir obyekt (tekst, súwret hám b.) ústinde qol kórinisine ótse, demek, obyekt arqalı basqa bet yaki usı bettiń basqa bólimine ótiw mümkin. Mishkanıń kórsetkishin obyekt ústinde basıp, jańa bet penen tanısıp shıǵıń.
4. Aldıńǵı betke qaytiw ushın mánzil qatarı aldındıǵı «back» túymesin basıń.
5. Jáne usı betke qaytiw ushın «forward» túymesin basıń.
6. Betti jańalaw ushın «refresh» túymesin basıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Internet tarmaǵın paydalaniwshılarǵa qanday xızmet túrlerin kórsetedi?
2. Internet www xızmeti degen ne?
3. veb-sayt veb-betten nesi menen ajıraladı?
4. Sayt mánzili qanday bólimlerden ibarat?
5. Gipermúrájáát ne ushın kerek?
6. Veb-sayt mánzili qalay saqlap alınadı?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Brauzerdi ashıń, mánzil qatarına tómende berilgen sayt mánzillerinen birin jazıń:

- <https://eduportal.uz/> – Informaciyalıq bilimlendiriliw portalı
<https://www.natlib.uz/> – Ózbekstan milliy kitapxanası
<https://dr.rtm.uz/> – Cifrlı bilimlendiriliw resursları portalı
<http://ziyonet.uz/> – Jámiyetlik informaciyalıq bilimlendiriliw portalı
- #### 2. Sayt betindegi teksti ózińiz qálegé tilge awdarın.

82

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

18-sabaq. IZLEW SISTEMALARÍ HAM INTERNETTE MAĞLÍWMAT IZLEW

Internettiń tez pátlerde rawajlanıp bariwı nátiyjesinde milliardlap veb-bet hám fayllar arasınan kerekli maǵlıwmattı tabıw mashqalası payda boldı. Házirde internette maǵlıwmat izlewdiń úsh tiykarǵı usılı bar bolıp, olar:

- 1) *veb-bet mánzili arqalı*. Bul usıl izlewdiń eń tez usılı bolıp, onnan tek betyaki fayldıń anıq mánzilin bilgende ǵana paydalaniwǵa boladı;
- 2) *gipermúrájáát arqalı*. Eger izlenip atırǵan hújjet yaki maǵlıwmat mánis jaǵınan kórsetilgen betke jaqın bolsa, bul da salıstırmalı qolaylıraq izlew usılı. bolıp esaplanadı;
- 3) *veb-sayttıń URL mánzili yaki izlenip atırǵan maǵlıwmattı qayjerden izlew anıq emes jaǵdaylarda izlew sistemalarınan paydalanyladi.*

Izlew sistemasınan nátiyjeli paydalaniw, kerekli maǵlıwmattı qáwipsiz hám nátiyjeli usńlda izlew hám de eń jaqsı izlew nátiyjelerin tańlay alıw zárür áhmiyetke iye.

Pútkil jáhán órmekshi tarmaǵında kóplegen qızıqlı, kewil ashar veb-betler bar. Biraq bul maydanda hár túrli qáwiplerge dus keliwi de múmkin. Internetten paydalaniwda mine usı qáwipler haqqında biliw hám onnan ózin qorǵay alıw *qáwipsizlikti támiyinlew* dep ataladı.

BUNI BILESIZ BE?

Qáwipsizlikti támiyinlew

Internette qáwipsizlik qaǵıydarlarına ámel etiw kerek. Kewilge tiyetuǵın yaki nızamsız maǵlıwmatlarǵa dus kelmew ushin tómendegi kórsetpelerge ámel etiw zúrür:

- izlew sózleri dıqqat penen tańlanǵanlıǵına isenim payda etiń. Jeterli maǵlıwmat bermeytuǵın hárqanday qáte yaki ulıwma izlew sózleri ziyanlı yaki paydalı emes nátiyjelerdi beriwi múmkin;
- veb-bet ashılǵanda, ziyanlı maǵlıwmatlar kiriwi múmkinligi haqqında sergelen-diriwge itibar beriń;
- izlew nátiyjeleriniń hámmesi de isenimli bolmaytuǵının umitpań. Tek belgili hám isenimli veb-saytlar mánziline kiriń;
- hár túrli reklama kórinisindegi saytlarǵa kirmeń;
- birinshi nátiyjeler bárhamada da eń jaqsı nátiyjeler bolmwı múmkinligin umitpań. Bazı kompaniyalar óz reytingin óshiriw ushin izlew sistemalarına pul tóleydi;
- eger ziyanlı maǵlıwmatlarǵa iye veb-betti tapsańız, dárhال muǵallim yaki jasi úlkenlerge xabar beriń.

Izlew sistemaları

Izlew sistemaları maǵlıwmattı pútkil jáhán tarmaǵınan izlew imkanın beredi.

Pútkil jáhán Internet tarmaǵında bar barlıq veb-saytlar maǵlıwmatlar bazasında saqlanadı. Kerekli maǵlıwmattı usı baza arqalı tabıw ushın izlew sisteminasın paydalaniw mümkin.

Búgingi kúnde kóplegen izlew sistemaları bar bolıp, olardan tómendegileri eń ǵalabalasqan sanaladı:

- 1) Google(<https://www.google.co.uz/>);
- 2) Microsoft Bing (<https://www.bing.com/>);
- 3) Yahoo(<https://www.yahoo.com/>);
- 4) Baidu (<https://www.baidu.com/>);
- 5) Yandex (<https://www.yandex.ru/>);
- 6) DuckDuckGo (<https://duckduckgo.com/>);
- 7) Kiddle (<https://www.kiddle.co/>).

TAYANÍSH TÚSINKLER

Izlew sisteması – pútkil jáhán internet tarmaǵındaǵı veb-saytları óz ishine alǵan úlken maǵlıwmatlar bazarlarındaǵı informaciyalardı izlew ushın qollanılatuǵın programma.

Izlew nátiyjeleri – izlew sisteması tárepinen berilgen veb-betlerge gipermúrájáátler dizimi.

Maǵlıwmatlar bazası – izlew hám paydalaniw mümkin bolǵan, tártiplengen maǵlıwmatlar toplamı.

Index – barlıq gilt sózler yaki izlew sisteması arqalı dáslep kelgen veb-betler dizimi.

Algoritm – mashqalanı sheshiw ushın programma isleytuǵın basqıshlar yaki qádemler izbe-izligi.

Izlew qalay ámelge asırılıdı?

1. Izlew sisteminasın paydalaniw ushın brauzerdiń mánzıl qatarına izlew sisteması mánzili kírgiziledi.
2. Izlew sisteması iske túskennen keyin, izlew maydanına klaviatura arqalı gilt sóz yaki qatarlar kírgiziledi. Yaki mikrofon súwretin basqan halda gilt sóz dawıs shıǵarıp aytılaǵı (1).

Gilt sóz jazılǵanınan keyin, «Enter» yaki «Google Search» túymesi basıldı (3).

3. Hárbir izlew sistemásında indeks (2) bar bolıp, ol dáslep kelgende kírgizilgen gilt sózlerge sáykes barlıq gilt sózler hám veb-betler dizimin óz ishine aladı.

Izlew sisteması indeksin izlew hám izlew qatarı (yaki mánzıl qatarı)na kírgizilgen sózlerge sáykes barlıq veb-betlerdi tabıw ushın quramalı algoritmnen paydalanalıdı soń nátiyje tańlangan veb-betler diziminde kórsetiledi.

4. Dizimniń joqarıdan tómenge qarap jaylasıwi hám jáne bir quramalı algoritm járdeminde ámelge asırılıdı. Demek, hár túrli izlew sistemalarında (Google, Yahoo, Yandex, Bing hám b.) hár túrli nátiyjeler kóriniwi mümkin.

Izlew nátiyjeleri tiykarında izlenip atırǵan gilt sózge sáykes maǵlıwmattıń URL mánzili (4), ataması (5) hám qısqasha teksti (6) keltiriledi.

84

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKLARÍ HÁM ELEKTRON POCHTA

Google

Usı maǵlıwmattı kórip shıǵıw ushın
mışhkaniń kórsetkishi onıń ataması
ústine basıldı.

5. Kiddle sıyaqlı izlew sistemaları
jaslarǵa arnalǵanlıǵı sebepli,
paydalaniwshı jasına sáykes kelmegen
nátiyjelerdi filtrlewge járdem beredi.

Izlew sistemاسında informaciyanı izlew

Izlew sistemасынан paydalaniwdıń tiykarǵı qaǵıydaları:

- 1) tek bir gilt sózden ibarat sorawdı jazbwaw kerek, sebebi gilt sóz bir bolsa, soraw nátiyjesinde alıngan millionlap internet betleri dizimi ishinen kereklisin ajiratıp alıwdıń ózi jáne bir mashqala bolwi mümkin;
- 2) gilt sózlerdi bas hárıpler menen jazbwaw kerek, sebebi bunday jaǵdaylarda kishi hárıpler menen jazılǵan maǵlıwmatlar qaldırılıp ketiwi mümkin;
- 3) eger izlew aqırındaǵı bir de nátiyje alınbasa, gilt sózlerdi orfografiyalıq qátelerge tekseriń. Izlew sistemасындаǵı sorawlar tili – bul maǵlıwmattı nátiyjeli izlewde qollanılatuǵın arnawlı qaǵıydalar. Kóplegen izlew sistemalarında informaciya izlewdiń keńeyttirilgen usılları bar.

Quramalı kórinstegi sorawlar maǵlıwmatlardı tez hám anıq tabıwdı támiyinleydi. Bunday sorawlardı shólkemlestiriwde arnawlı belgiler hám de AND (hám), OR (yaki), NOT (joq) sıyaqlı sózlerden paydalanyladi.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Gilt sóz – izlenip atırǵan maǵlıwmattıń ulıwmalasqan kórinisindegi sóz yaki sózler birikpesinen ibarat forması.

Filtr – islenbegen maǵlıwmattı alıp taslaw yaki kerekli maǵlıwmatlardı tabıw ushın qollanıwshı programma bólimi.

Belgi	Mazmuni	Sorawǵa misallar
+ (plyus)	Berilgen sózdiń hárbir betinde qatnasiwdı ańlatadı. Bir sorawǵa birneshe + operatordı isletiw mümkin.	Samarqand+tariyxı+estelikler Quramında «Samarqand», «tariyxı» hám «estelikler» sózi anıq ushırasatuǵın barlıq betler dizimi tabıladı.
- (minus)	Betlerde berilgen sóz qatnaspaytuǵının bildiredi. Tek aldında minus operatorı qatnasqan sózler ushırasatuǵın betler óza shıǵarılmayıdı.	tariyxı – estelikler Bir waqtta «tariyxı» sózi ushırasatuǵın, lekin «estelikler» sózi ushıraspaytuǵın barlıq betler dizimi payda boladı.
«...» (qostırnaqlar)	Bette qostırnaqlar arasındaǵı sóz yaki sózler ushırasatuǵının bildiredi.	«Samarqand tariyxı estelikler» Betlerde qostırnaqlar arasındaǵı qatar qatnasiwuǵının ańlatadı. Eger qatar qostırnaqqqa alıp jazılmasa, ol jaǵdayda óz aldına jazılǵan «Samarqand», «tariyxı» hám «estelikler» sózleri qatnasiwshı betler de dizimge qosıladı.
* (juldızsha)	Qandaya bir qatarda túsip qalǵan sózler izlenedi. Bir * operatorǵa bir sóz tuwra keledi. * operatorı tek óza «...» qostırnaq operatorı quramında isleydi.	«tariyxı * estelikler» Túsip qalǵan sózdi óz ishine alǵan bul qatar qatnasqan barlıq betler dizimi shıǵarıldı.
& yaki AND – (hám)	Eki yaki onnan artıq kerekli sóz qatnasiwuǵın betlerdi tabıwda qollanılıdı.	tariyxı AND estelikler sorawı arqalı hám «tariyxı», hám «estelikler» sózi ushırasatuǵın betler tabıladı.
yaki OR (yaki)	Eki yaki onnan artıq kerekli sózlerden keminde birewi qatnasiwshı betlerdi tabıwda qollanılıdı.	tariyxı OR estelikler sorawı arqalı «tariyxı» yaki «estelikler» sózi ushırasatuǵın betler tabıladı.
NEAR yaki [ ] – (úlken qawsırmalar)	Bir-birinen keminde on sóz benen ajıratılǵan eki yaki onnan artıq kerekli sózler qatnasiwshı betlerdi tabıwda qollanılıdı.	tariyxı NEAR estelikler sorawı arqalı «tariyxı», «tariyxı estelikler», «estelikler...» sıyaqlı sózlerdi óz ishine aalǵan betler tabıladı.

Informaciyanıň isenimliliǵı

Hárbir oqıwshı mektep joybarın orınlawı yaki qızıqlı maǵlıwmatlardı alıwı ushın internetten paydalananadi. Internetten paydalanywda eń qıyın proceslerden biri – bul

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

alınǵan maǵlıwmattıń isenimliligin aniqlaw. Isenimli maǵlıwmatlardı tek isenimli dereklerden ǵana alıwǵa boladı. Isenimli derek, ádette, abraylı kompaniya, shólkem yaki rásmiy derekler bolıw mümkin. Bul siyaqlı dereklerge jaylastırılatuǵın maǵlıwmatlar kóplegen dáliller tiykarında tekseriledi.

Kóphilik paydalaniwshılar

«Wikipediya» veb-saytın isenimli derek dep oylayıdı. Biraq, maǵlıwmat tabıw ushın onnan paydalaniwda abaylı bolıw zárür. «Wikipediya» veb-saytındagi maǵlıwmatlardı qálegen paydalaniwshı ózgertiwi mümkin. Demek, «Wikipediya»da maǵlıwmatlar kóp bolsa da, derek sıpatında olarǵa isenbew kerek.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Isenimli derek – kompyuterge ziyan tiygizbeytuǵın, anıq maǵlıwmat beretuǵın, qáwip salmaytuǵın yaki kewilge tiymeytuǵın derek.

Wikipediya – dúnyadaǵı kóplegen paydalaniwshılar birgelikte jazǵan biypul onlayn enciklopediya.

Xatchóp – belgili bir veb-betke ótiw imkanın beriwshi saqlanǵan kórsetpe.

Veb-betti saqlaw

Paydalı ayırim veb-betlerden keyinirek jáne paydalaniw hám de maǵlıwmattıń qay jerden alınganlıǵın kórsetiw ushın olar dizimin saqlap qoyıwı mümkin.

Buǵan tómendegi usıllar menen erisiledi:

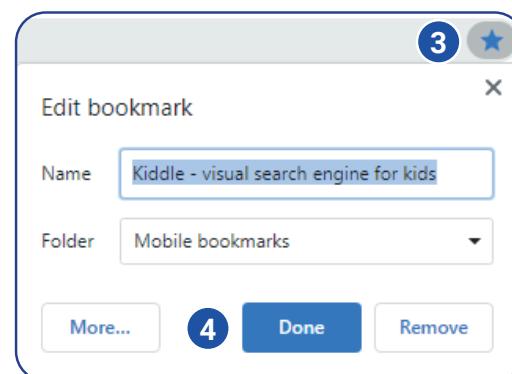
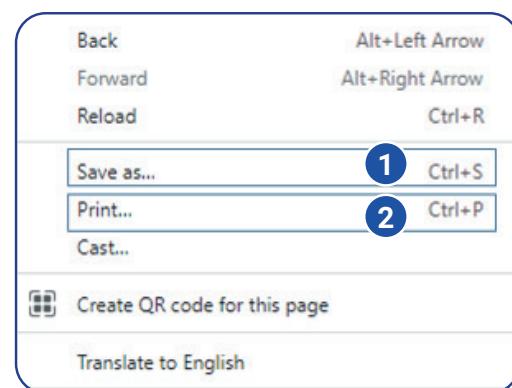
- 1) veb-betti saqlaw;
- 2) veb-betti belgilep qoyıw (xatchópke qosıw);
- 3) veb-bet mánzilin saqlaw.

Veb-betti saqlaw

Veb-betti saqlaw ushın mishkaniń óń túymesin veb-bettiń qálegen bos ornında basıw, keyin kontekstli menyuden «Save as...» buyrıǵın tańlaw kerek (1). Veb-bettiń qay jerje saqlanıwı kórsetilip, «Save» túmesi basıldı. Veb-bet saqlanǵan jerde veb-betti kóriwge boladı.

Veb-betti belgilep qoyıw (xatchópke qosıw)

Veb-betti jáne ańsat ǵana ashıw ushın, onı xatchóplerge qosıp qoyıwǵa boladı. Veb-betti belgilew (xatchópke qosıw) ushın mánzil qatarınıń aqırındagi juldızsha ústine basıldı (3). Kórsetilgen maydanda bolsa «Done» túmesi basıldı (4). Saqlanǵan xatchópti tabıw ushın xatchópler menyuin ashıw kerek. Ádette, onı veb-bettiń joqarı óń müyeshinen tabıwǵa boladı.

Veb-bet mánzili (URL)n saqlaw:

- veb-bettiň URL manzilin nusqalaw udhın mánzil qatarında veb-bettiň mánzili belgilenedi;
- belgilengen tekst ústinde mishkanıň oň túymesi basıldı hám menyuden «Copy» – nusqa alıw buyrıǵı tańlanadı;
- URLdi hújjetke jaylastırıw ushın, hújjet ashıladı;
- hújjettegi bos orında mishkanıň oň túymesi basıldı hám menyuden «Paste» – jaylastırıw buyrıǵı tańlanadı.

Veb-betti shıǵarıw

Veb-bet nusqasın saqlap qalıw ushın onı basıp shıǵarıwǵa boladı. Bunıń ushın veb-bettiň qálegen bos bóliminde mishkanıň oň túymesi basıldı hám kontekstli menyuden «Print» bántı tańlanadı (2). Soń ekranda basıp shıǵarılıwı kerek bolǵan betti kórip shıǵıw hám «Print» túymesin basıw kerek.

Veb-saytaǵı tekstten nusqa alıw

Joybar ushın veb-bettegi teksti kóshirip alıwdan aldın jaqsılap oylap kóriń. Jaqsısı, teksti óz sózlerińiz benen qayta jazıwǵa háreket etkenińiz maql. Eger ishińizde veb-saytaǵı tekstten paydalansańız, onı qay jerden alganıńızdı kórsetiwińiz kerek. Bunday jaǵday usı veb-betke mürájáát etkenińizdi ańlatadı. Eger bunday etpeseńiz, ol jaǵdayda sizdi ádep-ikramlılıqqa qarsı is-háreketlerde, hátte urlap kóshiriwshilik (plagiat)te ayıplawı mümkin.

1. Veb-saytaǵı tekstten nusqa alıw ushın onı kursov menen belgileń.
2. Belgilengen tekst ústinde mishkanıň oň túymesin basıń hám kontekstli menyuden «Copy» túymesin basıń.
3. Microsoft Word yaki Wordpadda jańa hújjet ashıń.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Plagiat – birewdiń shıǵarmasın snoska etpey nusqa kóshiriw, onı ruqsatsız ózlestiriw.

Kontent – tekst, súwret, video sıyaqlı materiallar.

Avtorlıq huqıqı – kontent iyesi yaki jaratiwshısına beriletugın nızamlı huqıq.

Ádep-ikramlılıq is-háreketler – basqlardırıń jumisına húrmet kórsetiw, hadallıq hám ádillik.

88

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKLARÍ HÁM ELEKTRON POCHTA

- Mışkaniń oń túymesin jumıs maydanında jáne bir márte basıń hám menyuden «Paste» túymesin tańlań.
- Tekst deregine mürájáatti ornatıń. Derekke mürájáatti snoska yaki paydalanylǵan ádebiyat sıpatında qoyıwǵa boladı. Bunda veb-sayt mánzili, veb-sayt avtorı (eger maǵlıwmat bar bolsa), veb-saytqa kirgen sáne hám waqt kórsetiledi.

ÁMELIY JUMÍS

1-tapsırma

- Veb-brauzer arqalı Google izlew sistemasına kiriń.
- Izlew maydanına «áyyemgi» qatarın jazıń.
- Izlew maydanına «áyyemgi + estelikler» qatarın jazıń. Izlew nátiyjeleri betinde payda bolǵan izlew nátiyjelerine qarań.
- Endi «samarqand + áyyemgi + estelikler”di kirgiziń. Izlew nátiyjeleri betinde payda bolǵan izlew nátiyjelerine qarań. Nátiyjelerde ayırmashılıq barma? Qosımsha sózlerdi qosıw nátiyjesinde maǵlıwmatlar muǵdarı ózgeredi me?
- Izlew nátiyjeleri boyınsha 5 nátiyjeni jazıp alıń.
- Endi «Bing» izlew sistemasın ashıń hám tap usı qatardı kirgiziń.
- Soń «Kiddle»ni ashıń hám tap sol basqıshlardı orınlalań.
- Hárbindegi bes izlew nátiyjelerine qarań. Olardıń neshewi birdey? Olardıń qanshası bir-birinen parqı bar? Olardıń barlıǵı birdey tártipte me? Tabılǵan maǵlıwmatlardıń isenimliligin arttıriw ushın birneshe derekten paydalaniń. Eki yaki onnan artıq derek boyınsha birdey maǵlıwmat izlegende, olardıń barlıǵı birdey maǵlıwmat beriwi yaki ayırmashılıqlar bar ekenligin bilip alasız. Eger birdey maǵlıwmat birneshe derekte berilgen bolsa, itimal bul maǵlıwmat isenimli boliwi mümkin.

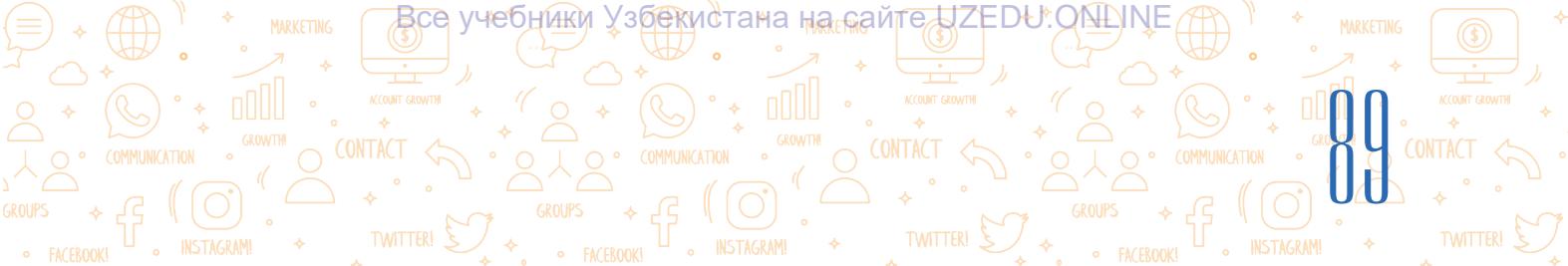
2-tapsırma

- Izlew qatarına «Samarqand» qatarın kirgiziń. Izlew sisteminde informaciyanı izlew usıllarınan paydalaniń.
- Eń jaqsı dep alıńǵan bes maǵlıwmattı kórip shıǵıń.
- Informaciya deregine qarań. Shólkem yaki rásimiy derekti tekseriń.
- Sizińshe, qaysı nátiyje eń isenimli hám ne ushın?

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

- Qanday izlew sistemaların bilesiz? Olardıń mánzillerin aytıp beriń.
- Veb-betti saqlap alıwdıń qansha usılı bar?
- Veb-bet tekstin tekstli hújjetke qalay júklep alıwǵa boladı?
- Veb-bet mánzilin qalay saqlap alıwǵa boladı?

ÚYGE TAPSÍRMA

Nawrız bayramı

1. Kompyuteriňizde Nawrız.docx atlı fayl ashıń.
2. Nawrız bayramı hám onıń tariyxı haqqında maǵlıwmat izleń.
3. Tapqan maǵlıwmatıńız arasındań eń jaqsı ekewinen tekstti nusqalap alıń hám ashqan faylıńızǵa kóshiriń.
4. Hárbir veb-bet mánzili (URL)n nusqalap, fayldaǵı sáykes tekstler aqırına qoyıń.
5. Nawrız bayramına sáykes súwretti júklep alıp, faylǵa jaylastırıń.

19-sabaq. GRAFIKALÍQ, AUDIO HÁM VIDEO MAĞLÍWMATLARDÍ IZLEW

Jobalardı islew procesinde tekstli maǵlıwmatlardıń ózi jetkilikli bolmaydı. Jobanı bayıtıl ushın onıń quramına hár túrlı súwretlerdi ornatıw yaki audio hám videolar arqalı joba kórgizbelerin jánede kórkem etiwge boladı. Bunıń ushın hár túrlı súwret, audio hám video maǵlıwmatlardı internetten izlep tabıw hám júklep alıw kerek.

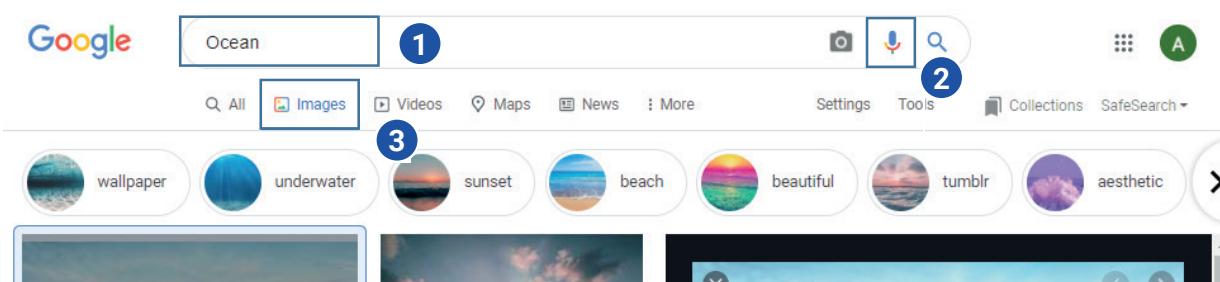
Súwretti veb-sayttan saqlap alıw ushın, eń dáslep, onnan nusqa aliwǵa ruqsat berilgen yaki berilmegenliğin aniqlaw kerek. Internettegi ayırm súwretler olardıń iyeleri, yaǵníy avtorları yaki islewshileri tárepinen avtorlıq huqıqı tiykarında jaylastırılgan boliwi mungkin. Internet tarmaǵında avtorlıq huqıqı kórsetilmegen veb-saytlar da bolıp, jobalarda olardıń quramındań tekst yaki súwretten paydalanylǵanda, olardıń mánzili kórsetiliwi kerek.

Grafikalıq maǵlıwmatlardı izlew hám júklew

1. Brauzer programmasın iske túsırip, ol arqalı izlew sistemalarının birine kirgiziledi.
2. Izlew maydanına gilt sóz (máselen, Ocean) kirgiziledi hám «Enter» (yaki lupa súwreti) basıldı (1). Gilt sózdi, mikrofondı basqan halda, dawis arqalı kirgiziwge de boladı (2).
3. Súwretli maǵlıwmatlardı kóriw ushın izlew sistemasınıń «Images» bólimine ótiledi (3).

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Júklew – Internet tarmaǵındań maǵlıwmatlardan jeke kompyuterge nusqa kóshiriw.

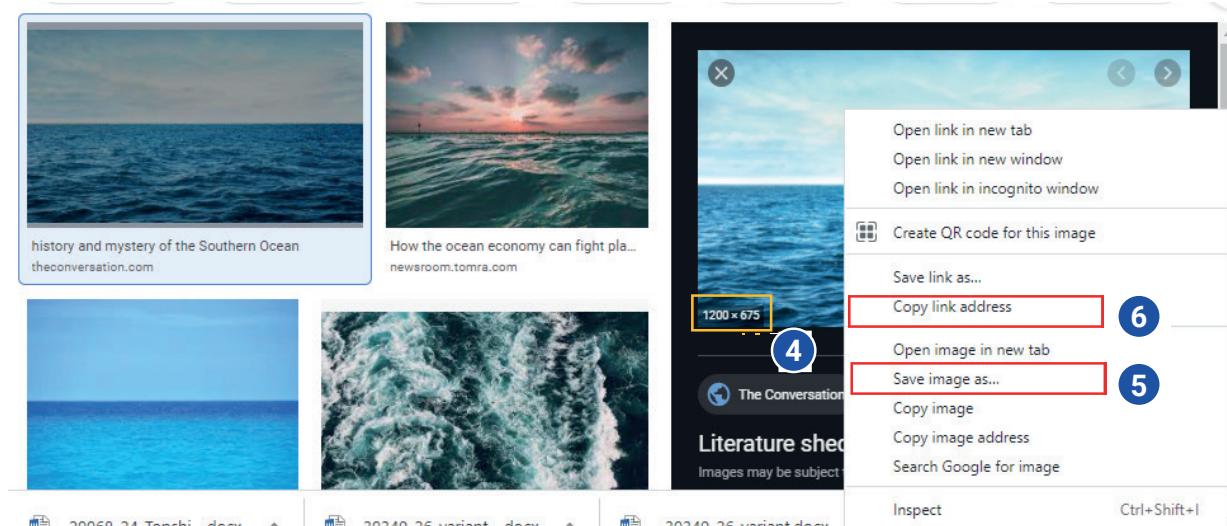

90

III BAP.

INTERNETTE ISLEW TIYKLARÍ HÁM ELEKTRON POCHTA

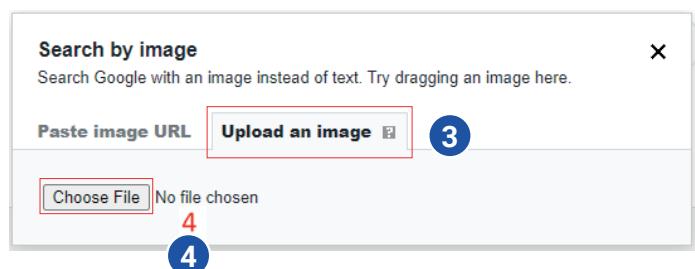
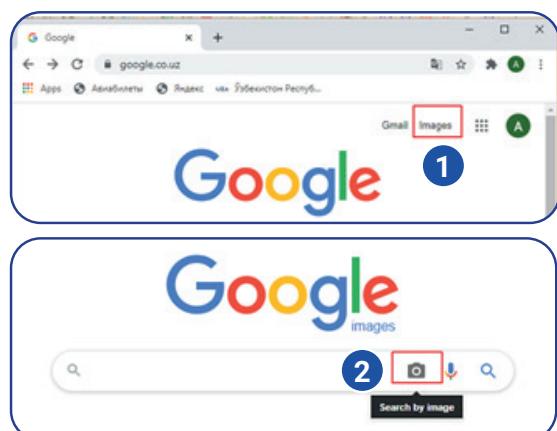

4. Súwret ústinde mishkaniń kórsetkishi basńlganda, oń tárepinen usı súwretke uqsa súwretler dizimi shıǵadi. Oń táręptegi ayna arqalı súwret ólshemin kóriwge boladı (4).
5. Súwretti veb-sayttan júklep alıw ushın súwret ústinde mishkaniń oń túymesi basıldı, kontekstli menyuden «Save image as...» tańlanadı (5).
6. Súwretti saqlaw ushın baylanıs aynasında mánzil kórsetiledi hám «Save» túymesi basıldı.
7. Súwretten joba jumısında paydalanıw ushın avtorlıq huqıqın saqlaqan halda onıń mánzilin de kórsetiw kerek. Buniń ushın «Copy link address» arqalı súwret mánzilin nusqalaw hám onı joba jumısındaǵı súwret astına jaylastırıwǵa boladı (6).

Maǵlıwmatlardı súwret arqalı izlew

Internet maǵlıwmatları tiykarında tayaranǵan joba jumısındaǵı súwretler qay jerden alıńǵanlıǵın biliw yaki sizdegi súwret haqqında internetten maǵlıwmat izlew ushın «Images»ten paydalanadı. Buniń ushın:

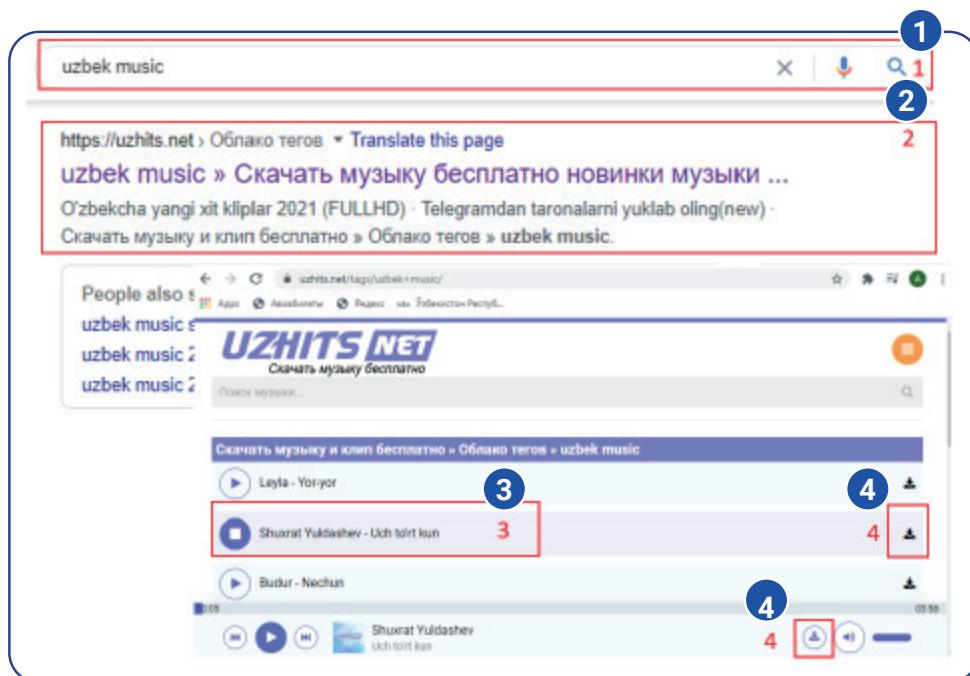
- 1) brauzer programmasın júklep, ol arqalı izlew sistemalarının birine kiriledi (máselen, <https://google.uz>);
- 2) súwret arqalı izlewdi ámelge asırıw ushın betten «Images» (1) bólimine ótiledi;
- 3) izlew maydanınan «Search by image» (2) tańlanadı;
- 4) súwretti júklep alıw ushın «Upload an image» (3) tańlanadı hám «Choose File» (4) arqalı súwret jüklenedi;
- 5) súwret jüklenip bolıngannan keyin, nátiyjeler aynada kórinedi.

Audiomaǵlıwmatlardı izlew hám júklew

- Izlew maydanına gilt sóz (uzbek music) kirgiziledi hám «Enter» (yaki lupa súwreti) basıldı. Gilt sózin, mikrofondı basqan halda, dawis arqalı kirgiziwge de boladı (1).
- Nátiyjeler arasınan muzikalardı júklep alıw mümkin bolǵan sayt (máselen, uzhits.net)qa ótiledi (2).

- Muzika ústinde mishkanıń túymesin basıp, tıńlap kóriledi (3).

- Júklew ikonkası arqalı audiofayl júklep alınadı (4).

Júklew ikonkası hár túrli saytlarda hár túrli kóriniste bolıwı mümkin, máselen, disket súwreti, tómenge baǵdarlanǵan strelka hám t.b.

Videomaǵlıwmatlardı izlew hám júklew

- Izlew maydanına gilt sóz (máselen, Alisher Nawayı) kirgiziledi hám «Enter» (yaki lupa súwreti) basıldı. Gilt sózin, mikrofondı basqan halda, dawis arqalı kirgiziwge de boladı (1).
- Nátiyjeler sıpatında, tiykarınan, Youtube video izlew sistemasi (www.youtube.com) nan alıńǵan maǵlıwmatlar dizimi keltirilgen.
- Video maǵlıwmatlardı kóri ushın «Videos» bólimine ótiledi (2).
- Nátiyjeler arasınan Youtube video izlew sistemasi (www.youtube.com)ndaǵı kerekli videoǵa ótiledi (3).
- Videofayl kórip shıǵılıdı. Eger video maqlı kelmese, aynanıń oń tárepinde usı gilt sózge sáykes basqa videofayllar da keltirilgen (4).
- Olardan sáykesin tańlap alıw ushın video ústinde mishka túymesin basıw kerek.
- Videonı júklep alıw ushın brauzer mánzıl qatarındaǵı videonıń URL mánzilindegi (<https://www.youtube.com/watch?v=6GriaeBngeQ>) youtube sózi aldına «ss» qosımshasın qosıw (<https://www.ssyoutube.com/watch?v=6GriaeBngeQ>) hám «Enter» túymesin basıw zárür. Usı arqalı videolardı júklep alıw mümkin bolǵan savefrom.net saytına ótiledi (5).

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKLARÍ HÁM ELEKTRON POCHTA

92

Alisher Navayi

1

All

Images

Videos

Books

News

More

Settings

Tools

About 54,900 results (0.31 seconds)

2

Tip: Search for English results only. You can specify your search language in Preferences

www.youtube.com/watch

Alisher Navayi - YouTube

Alisher Navoiy. 19,804 views 19K views • Apr 11, 2018. 245 ... Mahbub ul - qulub... About Alisher Navoi ...

Apr 11, 2018 · Uploaded by Milliy TV

3

5

<https://www.ssyoutu.be/watch?v=6GriaeBngcQ>

Apps Авиабилеты Яндекс иза Узбекистон Республика

YouTube

Search

The screenshot shows a search results page for 'Alisher Navayi'. At the top right, there are filters for 'All', 'Related', and 'From Milliy TV'. Below the filters, there are several video thumbnails. One thumbnail for a video titled 'Hayrat ul-abror' dostoni' has a play button over it. Another thumbnail for 'Алишер Навайи' shows a man in a white turban. A third thumbnail for 'O'ZBEK MULTI-MILLIONERI...' shows two men and the text '\$2.500.000 UYIDA SAYR'.

4

8. Payda bolǵan aynada «Скачать без установки» kórsetpesi arqalı videonı júklew bólimi iske túsiriledi (6).

9. «Скачать» túymesi járdeminde video júklep alınadı (7). Júklengen videolardı sazlamalar túymesiniň «Download» bólimi arqalı kóriwge boladı.

The screenshot shows the SaveFrom.net extension interface. It features a large green button with the text 'СКАЧ С ПОМОЩЬЮ SaveFrom.net' and a smaller text 'Установите SaveFrom.net помощник'. Below this is a link 'Скачать без установки расширения' with a blue number '6' over it. To the right is a video player showing a man with a beard and a white turban. Below the video player is a download button with the text 'Скачать MP4 720' and a blue number '7' over it.

7

ÁMELIY JUMÍS

1-tapsırma

1. Veb-brauzer arqalı Google izlew sistemasına kiriń.
2. Izlew maydanına «Samarqand» qatarın jaziń.
3. Kompyuterde maǵlıwmatlardı saqlaw ushın papka ashıń.
4. «Images» bólimine ótip, kerekli súwretti izlep tabıń hám onı kompyuterdegi papkańızǵa júklep alıń.

2-tapsırma

1. Izlew maydanına «Samarqand+mp3» qatarın jaziń.
2. Dizimnen isenimlisine kirip, temaǵa sáykes mp3 formatındaǵı qosıqtı júklep alıń.

3-tapsırma

1. Izlew maydanına «Samarqand» qatarın jaziń.
2. «Videos» bólimine ótip, kerekli videonı izlep tabıń, onı kórip shıǵıń hám maql kelse, kompyuterdegi papkańızǵa júklep alıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Súwretlerdi izlep tabıw, olardı kompyuterge júklep alıw ushın qanday ámeller orınlanaǵı?
2. Audiomaǵlıwmatlardi izlew hám júklep alıw qalay ámelge asırılıdı?
3. Videomaǵlıwmatlardi izlew ushın qaysı ámeller izbe-izligi orınlanaǵı?
4. Videomaǵlıwmatlardi, tiykarınan, qaysı sistemadan tabıwǵa boladı?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Nawız bayramı hám onıń tariyxı haqqında súwretli maǵlımat izleń.
2. Tapqan súwretlerińiz arasınan eń jaqsısın kompyuterde ashqan papkańızǵa júklep alıń.
3. Izlew maydanına «Nawız+mp3» qatarın jaziń.
4. Tapqan maǵlıwmatıńiz arasınan eń jaqsısın kompyuterde ashqan papkańızǵa júklep alıń.
5. «Videos» bólimine ótip, Nawız bayramına sáykes videonı izlep tabıń, onı kórip shıǵıń hám maql kelse, kompyuterdegi papkańızǵa júklep alıń.
6. Nawız bayramına sáykes súwretti Navruz.docx faylına jaylastırıń.

94

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

20-sabaq. ELEKTRON POCHTA QUTISIN JARATIW

Internettiň bul dárejede ǵalabalasiwına sebep – tek onıň maǵlıwmatlarǵa baylıǵı emes, al ol arqları xabar almasıw, baylanıs etiwdiń ańsat hám qolaylıǵı. Xabar almasıwdıń eń tez usillarınan biri – elektron pochta xızmetiniń payda bolıwi internetten paydalaniwshılar sanın keskin asırdı. Qandayda bir xabar kimge bolsa da ápiwayı pochta arqları birneshe künde jetip barsa, elektron pochta arqları dúnyanıń qálegen noqatna birneshe minutlarda jetip barıwı mümkin.

Elektron pochta – elektron pochta qutıları járdeminde xabar (elektron xatlar) almasıw ushın arnalǵan internet xızmeti.

Elektron pochta xızmeti tómendegi imkaniyatların beredi:

- xabarlardı tez almastırıw (birneshe minut);
- xabarlarǵa qosımsha maǵlıwmatlardı qosımsha etiw;
- xabarlarǵa súwret hám multimedia maǵlıwmatların jaylastırıw.

Elektron xabarlardı qabıllaw hám jiberiwshi óz jeke elektron pochta mánziline iye bolıwi kerek.

Hárbir elektron pochta mánzili unikal. Eger eki paydalaniwshınıń elektron pochta mánzilleri birdey bolsa, ol jaǵdayda olar bir-biriniń elektron pochta mánzillerine kelgen xabarların oqıytuǵıñ edi. Sol sebepli, dúnýada eki birdey elektron pochta mánzili bolıwi mümkin emes.

Elektron pochta mánzili tómendegilerden quralǵan:

- login – elektron pochta iyesiniń shártlı atı;
- elektron pochta jaylasqan tarmaq kompyuteri (sayt) yaki pochta xızmeti saytıń atı.

info@edu.uz

info – elektron pochta iyesi (paydalaniwshı) atı bolıp, usı mánzil kimge tiyisli ekenligi yaki xabar kimge jiberiliwi kerekligin ańlatadı.

TAYANISH TUSINIKLER

Elektron pochta (ing. Electronic Mail, E-mail) – elektron xabarlardı qabıllaw hám jiberiw boyınsha xızmet túri.

Elektron pochta mánzili (qutısı) – xabar jiberiw ushın paydalaniłatuǵın unikal mánzil. Ol adam jasaytuǵın úydiń tolıq mánziline uqsas bolıp, paydalaniwshı xabardı usı mánzil arqları jiberedi.

Unikal – tek birew basqa uqsası joq. Eki birdey pochta mánzili bolıwi mümkin emes, sol sebepten pochta mánzillerine baylanıslı usı sóz qollanıladı.

Paydalaniwshı atı – elektron pochta mánzil iyesiniń atı. Ol latin hárıpleri, cifr hám belgilerden ibarat boladı.

Parol – elektron pochta mánzilin qorǵaw ushın mánzil iyesi tárepinen kirgizilgen gilt sóz.

Akkaunt (ing. account – esap) – kompyuter sistemasynda paydalaniwshı haqqındaǵı maǵlıwmatlar toplamın saqlaytuǵıñ esap. Ol paydalaniwshıǵa sistemaǵa kiriw imkanın beredi.

ESLEP QALIŃ!

Elektron pochta mánzili latin hárıplerinde bos orın (probel)sız jazıladı.

95

edu.uz – pochta serveri (domen) atı bolıp, pochta qay jerde jaylasqanlıǵı yaki xabar qay jerge jiberiliwi kerekligin ańlatadı.

Paydalaniwshi atı hám domen atı bir-biri menen @ (kúshikshe) belgisi járdeminde baylanısadi. Bul belgi birge isletilgen sóz, elektron pochta mánzilin bildiredi.

Elektron xat bárhamma elektron pochta mánzilinde saqlanadı. Elektron pochta mánzilin ashıw ushın pochta xızmeti saytında dizimnen ótiw kerek.

Elektron pochta qutısın ashıw

1. Veb-brauzer programması iske túsıriledi.
2. Brauzerdiń mánzil qatarına pochta xızmeti saytınıń mánzili kirgizledi (máselen, <https://passport.yandex.uz/>, <https://gmail.com>).
3. «Enter» túymesin basıp, formadan «Create account (for myself)» tańlanadı.
4. Dizimnen ótiw anketası toltrılıdı (atı, familiya, paydalaniwshi atı, parol hám tastıyiqlaw ushın paroldi qayta kirgiziw) hám «Next» túymesi basıldı (1). Eger paydalaniwshi atı basqa shaxs tárepinen paydalanıp atırǵan bolsa, ol jaǵdayda bul haqqında xabar shıǵadı.
Qoyın dápterinizge elektron pochta mánziliniz (máselen, aqlvoyxamidov@gmail.com) hám pochtadan paydalaniw ushın kirgizgen parolińizdi jazıp qoyın.
5. Telefon nomeri kirgizledi hám «Next» túymesi basıldı (2).
6. Telefon nomerine kelgen kod kirgizledi hám «Verify» túymesi basıldı (3).
7. Keyingi aynada tuwlıǵan sáne, ay, jıl hám jnís tańlanadı hám de «Next» túymesi basıldı.
8. Sońǵı aynada xızmetten paydalaniw qaǵıydaları berilgen bolıp, «I agree» túymesi járdeminde shártlerge ırazı ekenligi bildiriledi.

Google

Create your Google Account
to continue to Gmail

First name Last name

Username @gmail.com

You can use letters, numbers & periods

Password Confirm **1**
Use 8 or more characters with a mix of letters, numbers & symbols

Show password

Sign in instead **Next**

Phone number **2**

Back **Next**

Enter verification code **3**

Call instead **Verify**

Dizimnen tabislı ótkennen soń, jeke elektron pochta qutısı ashıladı. Ol arqalı elektron xabarlardı jazıw, jiberiw, qabillaw, oqıw hám saqlawǵa boladı.

96

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

Elektron pochtadan paydalaniw waqtinda jeke qawipsizlikti tamiyinlew ushin tomen-degi qaqyidalarqa amel etiwiniz zaru:

- 1) elektron pochta qutisi ushin quramaliraq parol hám jasirin soraw tañlawga háreket etiň. Parol sipatinda isimiň yaki soğan uqsas basqalarqa belgili jeke maǵlıwmatlariňzdi qoymań;
- 2) pochta qutisina basqa kompyuterden kirip atırğanıňzda, bárhamma paroldı teriw arqali kiriň. Eger brauzer arqali «Сохранить пароль» funkciyası iske tüsse, oni baspań. Sebebi paroliňz kompyuterde saqlanıp qaladi hám basqalar usı kompyuter arqali pochtańızǵa kiriwi mümkin;
- 3) elektron pochtańızǵa tanis emes shaxstan xat kelgen bolsa, úlken jastaǵılarǵa (muǵallimiňz yaki ata-anańız/jaqınlariňzǵa) xabar beriń hám elektron xattı óshirip taslań. **ELEKTRON XATTI ASHPAN**;
- 4) tanis emes adamlardan kelgen xatlardı qosımsha faylları heshqashan **ASHPAŃ**. Xatta qosımsha fayllar bolsa, elektron pochta janında qaǵaz qısqish belgisi boladı;
- 5) elektron pochta xati kimnen kelgenligin diqqat penen tekseriń. Eger sizge tanis emes mánzil bolsa, oǵan **JUWAP QAYTARMAŃ**. Bul haqqında jasi úlkenlerge xabar beriń;
- 6) elektron pochtanı ashqanıňzda, onda gipermúrájáát bolsa, oniň qawipsizligine tolıq isenim payda etpegenshe – **BASPAŃ**. Bárhamma, eń dáslep, jasi úlkenlerden soraǵanıňz maqul. Gipermúrájáát jalǵan veb – saytqa alıp barıwı yaki virus siyaqli ayırm ziyanlı programmalardı kompyuteriňzge júklep alıwı, viruslar kompyuteriňzdegi maǵlıwmatlarǵa ziyan tiygiziwi mümkin;
- 7) heshqashan tanımaǵan adamlarǵa úlken jastaǵılar menen máslahátlespesten elektron pochta xabarlarıń **JIBERMEŃ**. Elektron xattı kimge jiberip atırğanıňzdi bárhamma jaqsılap tekserip kóriń. Elektron pochta mánziliňi jazılıwın teksergeniňzige isenim payda etiń, sebebi bir hárip ózgerse de, elektron xat basqa shaxsqa jiberiliwi mümkin;
- 8) heshqashan qandayda bir veb-satqa elektron pochta mánziliňzdi úlken jastaǵılarsız **KIRGIZBEŃ**;
- 9) elektron pochtańızǵa kiriw ushin paydalanatuǵın paroldı heshqashan heshkimge **AYTPAŃ**.

BUNI BILESIZ BE?

Programmist Rey Tomlinson tárepinen 1971-jili aralıqta turǵan kompyuterge xabar jiberiwshi programma islep shıǵıldı. Usı programmada qabil etilgen xabar faylǵa, yaǵníy pochta qutisina jaylastırıladı. Usı arqalı elektron pochta payda boladı.

TAYANISH TUSINIKLER

Ziyanlı programma – kompyuterge ziyan tiygiziw maqsetinde islengen programma. Oǵan baǵdarlanǵan gipermúrájáát basilǵanda, programma avtomatikalıq túrde ornatılıdı.

Virus – ziyanlı programma túri. Ol óz nusqaların isleydi hám kompyuterdegi maǵlıwmatlarǵa ziyan tiygizedi.

ÁMELIY JUMÍS

1. Elektron pochta ashıw ushın pochta xızmeti saytına kiriń.
2. Sayttırń dizimnen ótiw betine kiriń.
3. Dizimnen ótiw formasın tolتırń.
4. Ózińizge anıq hám túsinikli pochta qutısı atı hám parolin tańlap, formaǵa kiriń.
5. Elektron pochta mánzilińiz (loginińiz) hám parolińizdi qoyın dápterinizge jazıp qoyıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Elektron pochta degen ne?
2. Elektron pochta ashıw ushın qanday maǵlıwmatlar zárür boladı?
3. Bir paydalaniwshı birneshe elektron pochta qutısın ashıwi mümkin be?
4. Elektron pochtadan paydalaniwdə qanday qáwipsizlik qaǵıydalarına ámel etiw kerek?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Tómendegilerden qaysı bıri elektron pochta mánzili esaplanadı?

Elektron pochta mánzillerin dápterinizge jazıń:

aqlvoy xamidov@mail.ru	aqlvoy@gmail.com
aqlvoy@mail	aqlvoy#gmail.com
info@rtm.uz	a.xamidov@gmail.com

2. Dápterinizge tómendegi kesteni sızní. Kesteni keltirilgen dástúrlik hám elektron pochta haqqındaǵı maǵlıwmatlar menen tolتırń.

	Dástúrlik pochta	Elektron pochta
Xabar onı qabil etiwge qansha waqıtta jetip baradı?		
Xabardı qaysı waqıtta jiberiwge boladı?		
Xabar qalay jiberiledi?		

3. Elektron pochtanıń dástúrlik pochtaǵa baylanıslı artıqmashılıqları nelerden ibarat?

98

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

21-sabaq. ELEKTRON POCHTADA XABAR ALMASIW

Elektron pochtada dástúrlik pochtaǵa qaraǵanda qolay bolıp, qálegen waqıtta xabar jiberiw hám birneshe sekundlar ishinde xabar juwabın aliwǵa boladı.

Jańa elektron xabar jazıw hám jiberiw

1. Jańa elektron xabar jazıw ushın «Compose» bólimi tańlanadı (1), nátiyjede «New Message» aynası payda boladı (2).
2. «To/Recipients» maydanına xabardı qabillawshı shaxstiń elektron pochta mánzili jazıldırı (3). Eger mánzil kirgizilmese, xabar jiberilmeydi.
3. Qabillawshınıń mánzili durıs jazılǵan táǵdirde, oǵan xabar jetip barǵanlıǵın biliw ushın jiberiwhı shaxs xabar nusqasın óz pochta mánziline de jiberiwigə boladı. Buniń ushın «To» maydanınıń óń tárepindеги «cc» basıldı.
4. «Subject» maydanına xabar teması jazıldı (4).
5. Bas maydanǵa bolsa xabar teksti jazıldı (5).
6. Elektron xabarǵa hártúrli fayllardı qosıp jiberiw mümkin. Buniń ushın «Attach files» kórsetpesi basıldı (6) hám kerekli fayl tańlanıp, «Open» túymesi basıldı (7).
7. Barlıq maydanlar tekserilip, elektron xat «Send» túymesi arqalı jiberiledi (8).
8. Jazılǵan, biraq jiberilmegen xatlar «Drafts» qutısında turadı (10). Olardı ashıw hám analizlep, kerekli mánzilge jiberiw mümkin.

Kórsetilgen mánzilge jiberilgen elektron xatlar qabillawshınıń elektron pochtasına túsedi hám pochta iyesi óshirip jibergenshe usı qutıda turadı.

Mánziller kitabınan paydalaniw

Elektron pochtada basqa paydalaniwshılar ism hám elektron pochta mánzillerin saqlap qoyıw ushın mánziller kitabı bar. Demek, hárbir elektron pochta mánzilin eslep qalıw shárt emes, olardı mánziller kitabına (11) saqlap qoyıw jetkilikli.

TAYANISH TÚSINKLER

Subject – elektron xabar teması yaki ataması. Qabillawshı subject járdeminde xabar ne haqqında ekenligin oqımay turıp bilip alıwı mümkin.

Qabillawshı – elektron xabar jiberilgen shaxs.

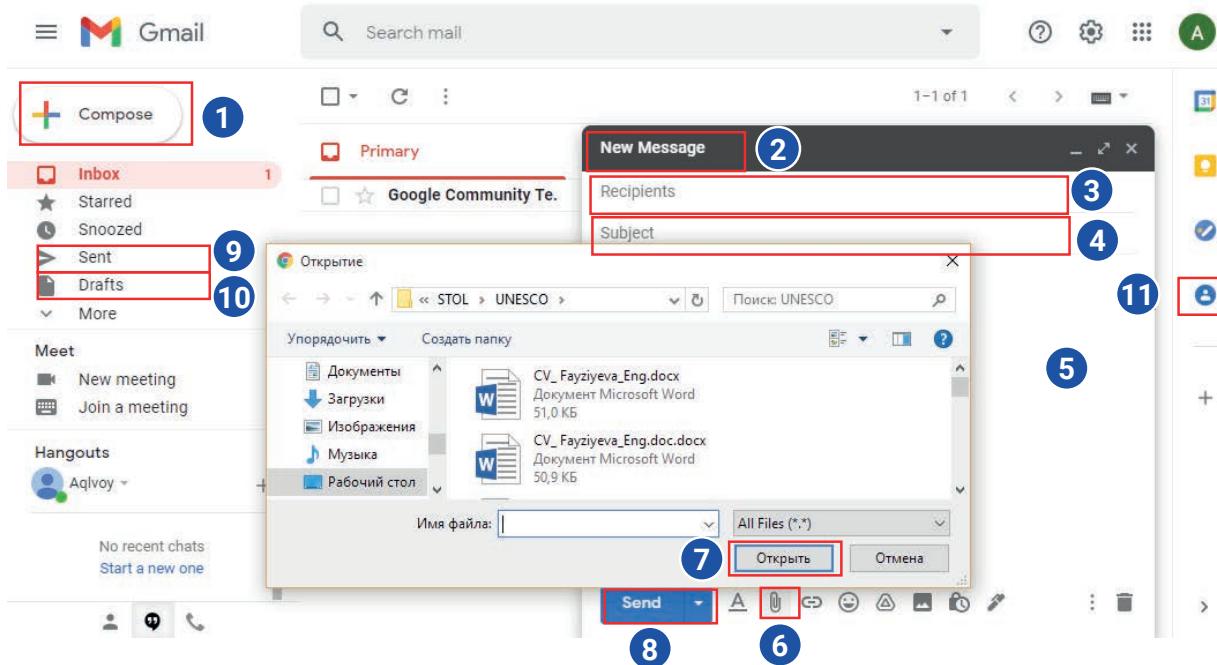
Ádep-ikramlılıq normaları – Internette ámel etiliwi zárür ádep-ikramlılıq qaǵıydarı hám úlgılı minez-qulıq normaları.

Mánziller kitabı – tanıs shaxslar elektron pochta mánzillerin saqlaw mümkin bolǵan maydan.

Inbox – elektron pochta quramındaǵı papka. Kelgen xabarlar usı jerden orın aladı hám olardı oqıp shıǵıw mümkin.

Reply (xatqa juwap qaytarıw) – elektron pochtadan xabardı alıw hám jazǵan shaxsqa juwap xatin jazıw.

Forward (jalǵanıw) – basqalar da oqıwı ushın kelgen xatlardı olardıń pochta mánzillerine jiberiw.

Elektron pochtaǵa kelgen xabarlardı kóriw hám juwap qaytarıw

1. Elektron pochtaǵa kirilgende, jańa kelgen xatlar «Inbox» qutısında kórinedi (1).
2. Quti janında jańa kelgen xabarlar sanı kórsetiledi (2).
3. Jańa kelgen xatlar qalın jazıw menen ajıratılǵan, oqlıǵanları bolsa ápiwayı jazıwda boladı.
4. Kelgen xatlardan birewin áhmiyetli xabar sıpatında ayriqsha belgilep qoyıw ushın juldızsha ikonkası basıldı (3). Elektron pochtaǵa kelgen xatlar sanı kóbeyip ketse, áhmiyetli xabarlardı «Starred» qutısına kirip kóriwge boladı (4).
5. Xattı arxivke alıp qoyıw ushın «Archive» ikonkası basıldı (5).
6. Xattı óshirip jiberiw ushın «Delete» ikonkası tańlanadı (6). Óshirilgen xatlar «Trash» qutısına ótkerilgen bolıp, onı jáne aldıńǵı ornına tiklewge boladı.
7. Pochta qutısına kelgen xattı oqlıǵan jaǵdayǵa ótkeriw (Mark as read) hám de oqlımaǵan jaǵdayǵa qaytarıw (Mark as unread) mümkin (7). Buniń ushın usı ikonka ústinde mishkanıń túymesin bir márte basıw jetkilikli.
8. Kelgen xattı «Snoozed» arqalı waqtsha muzlatıp qoyıw da mümkin (8). Artqa qaytarıw ushın «Snoozed» (9) qutısına kiriledi hám xatdaǵı jáne usı ikonka ústine basıp, «Unsnooze» tańlanadı.
9. Aynada jańa kelgen xat kim tárepinen jiberilgenligin (10), xat teması (11) hám de xattaǵı xabardıń bir bólimin (12) kóriwge boladı.
10. Xattaǵı xabar tekstin oqıw ushın mishkanıń túymesı xat ústinde basıldı hám xabar teksti menen tanışıp shıǵıladı (13).

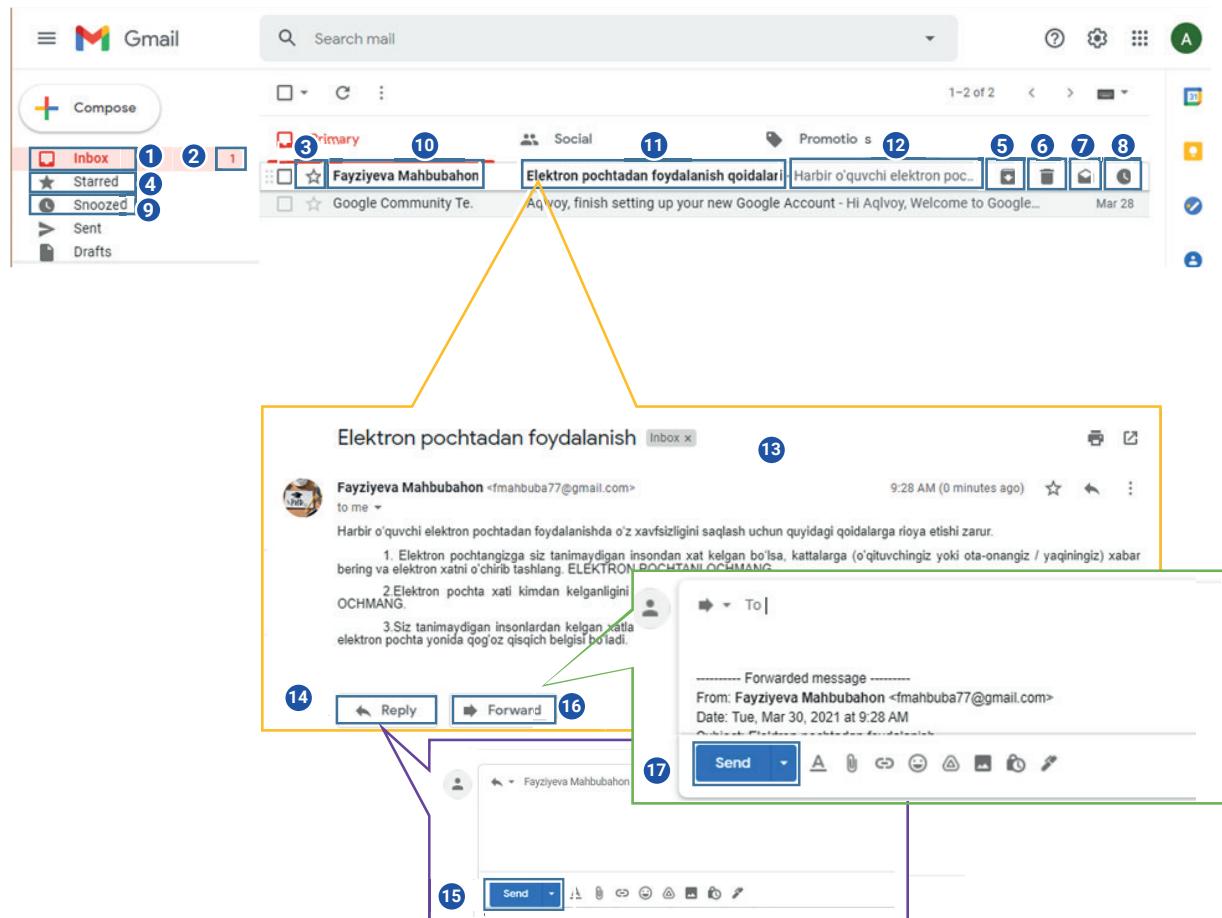
100

III BAP.

INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

11. Xatqa juwap qaytarıw ushın «Reply» túymesi tańlanadı (14) hám payda bolǵan aynada juwap xati jazılıp, «Send» túymesi basıldır (15).

12. Pochta qutısına kelgen xatti basqalarǵa beriw ushın «Forward» túymesi tańlanıp (16), «To» maydanına olardırı pochta mánzili jazıldırı hám «Send» túymesi basıldı (17).

Elektron xabarlar jazıw hám almasıwdá hárbir shaxs tómendegi ádepi kramlılıq normalarına ámel etiwi kerek:

- 1) xat jazıw procesinde óz ara húrmet hám duris baylanis normalarına ámel etiw;
- 2) xabar almasıwdá jılli júzlilik penen mürájáát etiw hám de minnetdarshılıq bildiriwdi umitpaw;
- 3) xatta xabar temasın qısqa hám anıq ańlatıw;
- 4) elektron xabardı sálemlesiw menen baslap, minnetdar hám de jaqsı tilekler menen juwmaqlaw;
- 5) xabar tekstin túsinikli, tiykarǵı sózlerdi ajiratıp kórsetken hám de xat basılarǵa ajiratqan halda jazıw Ápiwayı, oqıwǵa qolay shrifttan paydalaniw (hár túrli reń, sulıw shriftlerdi qollanbaw yaki sózlerdi úlken háripler menen jazbaw).

Elektron xabar almasıwdıń ózine tán táreplerinen biri – sezimlerdi bildiriw ushın qollanılıtuǵın hár túrli belgiler (smaylikler)diń bolǵanlıǵı. Hárbiр belgi óz aldına mániske iye bolıp, siziqsha – murın, eki noqat – kóz, qawsırma – awiz hám basqalardı kórsetedi.

- 6) xat sońında atı familiyańızdı jaziń, máselen, «Húrmet penen Aqlvoy Xamidov»;
- 7) xabar ataması kirgizilgenligin hám de onı xabarǵa sáykes keliwin tekseriń;
- 8) elektron xabardı jiberiwden aldın onı qayta oqıp shıǵıń, imla hám grammatikalıq qáteler bar yaki joqlığın tekseriń.

ÁMELIY JUMÍS

1. «Jańa xabar» oyını. Klass úsh kishi toparǵa bólinedi. Kishi toparlardaǵı hárbiр oqıwshı usı topar oqıwshıları elektron pochta mánzillerin jazıp aladi.
2. Toparlar arasında «Sport túrleri», «Milliy taǵamlar», «Bayramlar» temaları óz ara bólisip alındı.

Xabar jazıwdıа hár bir oqıwshı:

- ózi jazǵan xabar tekstiniń shrifti, stili, ólshemi, reńin ózgerttiriwi;
  - xabardaǵı imla hám grammatikalıq qátelerdi tekseriwi hám durıslawi;
  - xabar nusqasın «cc» arqalı muǵallim mánziline de jiberiwi kerek.
3. Hárbiр toparda oqıwshı jańa xat isleydi, oǵan berilgen temaǵa baylanıslı xabar jazadı, máselen, xat atamasına tema atın (máselen, sport túrleri), xabar tekstine temaǵa baylanıslı (máselen, futbol) sózin jazıp, oǵan sáykes súwret biriktiriwi mümkin. Tayar bolǵan xabardı ekinshi oqıwshıǵa jiberedi.
  4. Ekinshi oqıwshı xabardı alıp, oǵan temaǵa baylanıslı basqa jańa xabardı qosadı (máselen, basketbol sózin jazadı) hám oǵan sáykes súwret biriktiredi. Xabardı úshinshi oqıwshıǵa jiberedi.
  5. Solay etip hárbiр topar aǵzaları ózlerine berilgen temalar boyınsha topar ishinde óz ara xabar almasadı.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Elektron pochta xabarı qanday bólimlerden quralǵan?
2. Elektron pochta jaratiw ushın qanday maǵlıwmatlar kerek?
3. Qosımsha fayl xabar tekstine qalay biriktiriledi?
4. Elektron pochtaǵa kelgen xabardı basqalarǵa jiberiw ushın qanday wazıypalar orınlanaǵı?

102

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

ÚYGE TAPSÍRMA

Jaqsı kóretuǵın kitabım

1. Jańadan xat jazıń.
2. Xatta «Jaqsı kóretuǵın kitabım» temasında gúrriń dúziń. Onda kitap atı, avtorı, basıp shıǵarılıǵan jılı hám kitaptaǵı sizge unaǵan tärepleri haqqında jazıń.
3. Usı tekstli xabarǵa jaqsı kóretuǵın kitabıңız súwretin biriktiriń.
4. «Kimge» bólimine muǵallimińiz elektron pochta mánzilin kirgiziń.
5. «cc» bólimine eń jaqın dostıńız elektron pochta mánzilin kirgiziń hám xattı jiberiń.
6. Gúrriń haqqında muǵllimińiz pikirin onnan elektron pochtańızǵa kelgen xat arqalı bilip alıń.

22-sabaq. INFORMACIYA MENEN ISLEW MÁDENIYATI HAM AVTORLIQ HUQIQI

Adamzat óz ómirin internetsiz kóz aldına keltire almaydı. Dúnyada, qorshaǵan – ortalıǵımızda júz berip atırǵan waqıya-hádiyseler, sońgi jańalıqlardı biliwde internet úlken rol oynaydı. Internettegi hárqanday informaciyanıń sapası hám isenimliliğin bahalay alıw, olardan durıs paydalana biliw hám hárbir maǵlıwmatqa sıń kóz benen qatnas jasawdı úyreniw hárbir shaxstiń eń tiykarǵı wazypalarınan biri bolıp esaplanadı.

Informaciya menen islew mádeniyatı

«Informaciya» atamasınıń sıpatı kóp bolsa da, ulıwma alganda ol toplanǵan, qayta islengen hám túsinidirilgen, paydalaniw ushın qolay kóriniste berilgen maǵlıwmat mánisin ańlatadı (informaciya – bul «túsiniw ushın ańsat formada berilgen bilimler» bolıp tabıladı, informaciya – «adamnıń ańına jetip baratuǵın hám onıń bilimin arttıratuǵın» túsinik).

Informaciyanı izlew, bunda hártúrli jalǵan maǵlıwmatlarǵa aldanıp qalmaw, zárúr informaciyalardı ajırata biliw, qayta islew, tártipke keltiriw, onıń mazmunın túsiniw, doslarǵa qalıs dereklerdi jiberiwig, logikalıq pikirley alıw procesleri ulıwmalıq at penen *informaciya menen islew mádeniyatı* dep ataladı. Informaciyanıń kim ushın, ne masette tayaranǵanlıǵın túsinip jetiw hám zárúr áhmiyetke iye.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Avtorlıq huqıqı (ingl. *copyright*) – shaxs tärepenen islengen ideya (pikir) yaki shıǵarmaǵa baylanıslı bolǵan huqıq.

Plagiat (lot. *plagio* – urlaw) – shıǵarmadan onıń avtorın kórsetpesten paydalaniw, yaǵníy avtorlıq huqıqıń ózlestiriw.

Huqıq – mámlekет tärepenen berilgen, paydalaniw múmkın bolǵan imkaniyat.

Avtorlıq huqiqi

Búgingi kúnde internetten kóshirilgen shıgarma (súwret, qızıqlı maqala, qosıq, müzika, kino yaki basqa basıp shıgarılğan)lardı olardıñ deregene snoska kórsetpesten paydalaniw ápiwayı jaǵdayǵa aylanıp qalmaqta. Internet paydalaniwshılardıñ hámmeſi de bul shıgarmalardıñ avtorı barlıǵı, olardan ruqsat alıw kerekligin bile bermeydi. Informaciyanıñ internetten orın alǵanlıǵı onnan erkin hám qálegenińdey paydalaniw mümkin degeni emes. Internetten orın alǵan hárbir shıgarmanıń óz iyesi bar, hárbir shıgarma «Avtorlıq huqiqi haqqında»ǵı nızam menen qorǵalǵan. Ózbekstan Respublikasında avtorlıq huqiqtiń tiykarǵı normaları «Ózbekstan Respublikası Puqaralıq kodeksi» (1041–1073-statyalar) hám de «Avtorlıq hám hárkırlı huqıqlar haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası nızamında (2006-jıl 22-iyun) qatań belgilengen. Eger qandayda bir shaxs avtorlıq huqiqi menen qorǵalǵan shıgarmani nizamsız türde nusqalasa, tarqatsa, onnan dáramat deregi sıpatında paydalansa, avtor óz avtorlıq huqıqların qorǵaw ushın tiyisli basqarmalarǵa mürájáát etiwi mümkin. Avtorlıq huqiqi haqqındaǵı nızamlar jáhánniń derlik barlıq mámleketlerinde bar. Sonıń ushın avtordıñ ruqsatısız onıń shıgarmaların qollanıw, tarqatıw mümkin emes!

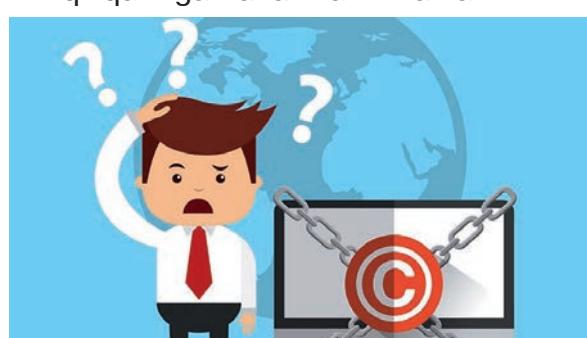

Bazıda dükánlarda kitap, disk hám programmalardıñ nizamsız nusqaların baqlaw mümkin. Bunday halatta nusqa islegenler de, usı nusqaların satqanlar da nızam aldında juwapker bolıp esaplanadi.

Internetten alıńgan maǵlıwmattı kompyuterde saqlaw hám onnan shaxstiń ózi paydalaniwı nızamǵa qarsi emes. Bul maǵlıwmattı veb-sayt, sociallıq bet, kanal yaki toparlarda basıp shıgariw kerek bolsa, álbette, onıń deregene snoska kórsetiliwi kerek.

Sonday-aq, avtorlıq huqiqi menen qorǵalmaǵan materiallar da bolıp, olar tómendegilerden ibarat:

- rásimiy hújjetler (nızamlar, sud qararları, nızam hújjetleri hám t.b.) hám olardıñ rásimiy awdarmaları;
- mámleketlik nishanları hám belgileri (bayraqlar, gerb, emblema hám basqalar);
- xalıq dóretiwshılıgi shıgarmaları;
- informaciya xarakterindegi waqıya hám faktler haqqındaǵı xabrlar;
- qısqartılǵan atlар hám uranlar.

Internettegi maǵlıwmatlardan avtorlıq huqıqıñ buzbay paydalaniw ushın tómendegilerge ámel etiw kerek:

- avtorlıq huqiqi belgisin jaylastırıw;
- derekti kórsetiw;
- maǵlıwmatlар jaylasqan negizgi saytqa tuwridan-tuwrı snoskanı ornatiw.

Avtorlıq huqıqı licenziyaları

Hárbir avtor óz avtorlıq huqıqların daǵazalaw ushın avtorlıq huqıqı licenziyalarının paydalaniwı mümkin.

Copyright licenziyası (©) – avtorlıq huqıqı iyesiniń atı (yaki ataması) hám shıǵarmanıń birinshi basıp shıǵarılǵan jılınan ibarat.

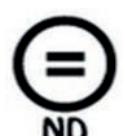

Creative Commons (CC) shólkemi AQSHta 2001-jılı avtorlıq huqıqları ushın gúres alıp barǵan belgili professorlar Lourens Lessig, Xel Abelson hám Erik Eldredlar tárepinen shólkemlestirilgen bolıp, avtorlıq huqıqların qorǵawshı biypul licenziyalardı usınıs etedi. Shólkem tárepinen daǵazalanǵan altı túrdegi licenziya pútkil dýnya informaciya jetkeriwshilerine óz materiallарın hár túrli usıllar járdeminde qorǵaw imkanın beredi.

Creative Commons licenziyası tórt túrli elementten quralǵan bolıp, olar tómendegishe túsındırıldı:

– *avtor kórsetilgen halda (Attribution)*: shıǵarmanıń avtorlıq huqıqı saqlanǵan halda onnan nusqa alıw, tarqatıw, qollanıw, qayta islewge ruqsat beriledi;

– *heshqanday ózgeris kirgizbegen halda (No Derivative Works)*: shıǵarma ózgerttirmegen halda onnan nusqa alınıwı, tarqatılıwı, paydalanylılıwına ruqsat beriledi. Eger kim bolsa da shıǵarmanı ózgertiwdi yaki qayta islewdi qálese, ol jaǵdayda buǵan avtordıń ruqsatın alıwı kerek;

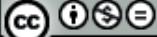
– *shártlerge ámel etken halda (Share Alike)*: shıǵarmanıń qayta islengen, jetilistirilgen versiyasın tek avtordıń original shıǵarması ushın alıńǵan licenziyası tiykarında tarqatılıwına ruqsat beriledi;

– *kommerciyalıq emes maqsetlerde (Non-Commercial)*: shıǵarmadan kommerciyalıq emes maqsetlerde nusqa kóshiriw, tarqatıw, paydalaniwı, qayta islewge ruqsat beriledi. Eger paydalaniwshı onnan kommerciyalıq maqsetinde paydalanaqshı bolsa, ol jaǵdayda avtorǵa mürájáát etiwi zárúr.

Tómendegi elementlerden quralǵan 6 túrli kombinaciyalı licenziya túrleri de bar:

- 1) **(CC-BY)** – avtordı kórsetken halda paydalaniw. Bul licenziya shıǵarma avtorın kórsetken halda shıǵarmanı tarqatıw, analizlew, sáykeslew, jetilistiriw, hátte kommericiyalıq maqsetinde paydalaniwǵa da ruqsat beredi;
- 2) **(CC BY-SA)** – avtordı kórsetken hám shártlerge ámel etken halda paydalaniw. Licenziyanıń bul túri shıǵarma avtorı kórsetilgen halda avtordıń shártleri tiykarında analizlew, sáykeslew, jetilistiriwge ruqsat beredi. Shıǵarmadan kommericiyalıq maqsetinde paydalanilsa, avtorǵa kredit berip bariw, jetilisken shıǵarmaǵa licenziya alıw ushın avtordıń aldıńǵı licenziya shártlerin inabatqa alıw zárúr;
- 3) **(CC-BY-ND)** – avtorı kórsetilgen hám heshqanday ózgerttiriw kirgizbegen halda paydalaniw. Bunday licenziya shıǵarmasın kommericiyalıq hám kommericiyalıq emes maqsetlerinde heshqanday ózgertiwsız, tolıq türde avtorın kórsetken halda paydalaniw imkanın beredi;
- 4) **(CC BY-NC)** – avtorın kórsetken halda hám kommericiyalıq emes maqsetinde paydalaniw. Bul túrdegi licenziya shıǵarma avtorı kórsetilgen halda kommericiyalıq emes maqsetinde paydalaniw, ózgertiw, sáykeslew hám tolıq jetilistiriwge ruqsat beredi;
- 5) **(CC BY-NC-SA)** – avtorı kórsetilgen, shártlerge ámel etilgen halda hám de kommericiyalıq emes maqsetlerinde paydalaniw. Licenziya shıǵarmanı kommericiyalıq emes maqsetinde avtordı kórsetken halda analizlew, sáykeslew hám jetilistiriwge ruqsat beredi. Jetilisken shıǵarmaǵa licenziya alıw ushın avtordıń aldıńǵı licenziya shártleri inabatqa alınıwı zárúr;
- 6) **(CC BY-NC-ND)** – avtorı kórsetilgen, heshqanday ózgeris kirgizilmegen halda hám de kommericiyalıq maqseterde paydalaniw. Bul licenziya barlıq 6 tiykarǵı licenziya arasında eń shegaralawshısı esaplanıp, shıǵarmanı shıǵarma avtorı kórsetilgen halda tek kóshirip alıw imkanın ǵana beredi. Shıǵarmanı ózgertiw hám onnan kommericiyalıq maqsetlerinde paydalaniw qadaǵan etiledi.

ÁMELIY JUMÍS

1-tapsırma. Tekst redaktörində «Okeanlar» temasına baylanıslı material tayarlań.

- 1.1. Internetten temaǵa baylanıslı maǵlıwmat hám okean súwretlerin alıń.
- 1.2. Maǵlıwmat hám súwretlerge snoska ornatiń, onıń deregi yaki avtorın kórsetiń.

2-tapsırma. Internet ortalıǵında bar kóplegen kitaplar, audio hám videomaterialıllar Copyright yaki Creative Commons licenziyaları tiykarında tarqatılıdı. Tapsırmalardı oqıp shıǵıp, kerekli sheshimlerin tańlań.

100

III BAP.

INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

Scratch programmasi haqqinda Creative Commons licenziya belgisi tiykarinda basip shigarligan onlayn kitap tapdiniz. Kitap juda qiziqli, lekin inglestilinde jazilgan. Doslarinizdi kóphshiligi inglestilin jaqsı bilmegenligi sebepli kitaptan paydalana almaydi. Oni awdarip, doslarinizga usinbaqshisiz. Kórsetilgen licenziya bugan ruqsat beredi me?

Tómendegi sheshimlerden qaysı biri durıs yaki durıs emesligin belgileń.

Sheshimler	durıs (+) durıs emes (-)
Kitaptan oniň deregin kórsetken halda paydalaniwga boladi, lekin awdarma etiw mumkin emes.	
Kitapti awdarma etiwge boladi, tek kommerciyalıq maqsetinde gana	
Kitaptan paydalaniw hám oni kommerciyalıq maqsetinde awdarma etiw mumkin.	

SORAW HAM TAPSÍRMALAR

1. Informaciya menen islesiw mádeniyati degen ne?
2. Plagiat degen ne?
3. Avtorlıq huqıqi degen ne?
4. Avtorlıq huqıqi licenziyalari ne maqsette qollaniladi?
5. Qanday avtorlıq huqıqları licenziyalari bar?

ÜYE TAPSÍRMA

1. Nawız bayramı ushın videorolik tayarlaw tapsırmazı berildi. Öziniżge kerekli videoñi Youtube betinen tapdınız. Videonı kóriw procesinde oğan qoyılğan tómendegi Creative Commons licenziya belgisine dus keldiniz:

Tómendegi sheshimlerden qaysı biri durıs yaki durıs emesligin belgileń.

Sheshimler	durıs (+) durıs emes (-)
Videodan paydalaniw, oni analizlew mumkin. Videonı tek avtor kórsetilgen halda gana tarqatiwga boladi.	
Videodan kommerciyalıq emes maqsetinde paydalaniw, oni ózgertiw hám tarqatiw mumkin.	
Videonı avtor tárepinen ornatılğan tártipte gana paydalaniwga boladi	
2. Ne ushın informaciyanı avtor ruqsatsız nusqalaw hám tarqatiw nizamsız esaplanadi? Pikiriñizdi jaziń.	

23-sabaq. INTERNET QÁWIP-QÁTERLERİ HÁM OLARDAN SAQLANIW

Internet keste rawajlanıp barǵan sayın hár túrli qáwip hám qáterler de artıp barmaqta, kóplegen jaǵdaylarda real turmista da onıń tásirin baqlawǵa boladı. Real dúnyadaǵı baylanıs qaǵıydarı internettegi virtual álemge de tiyisli: «Ózińe qanday múnásibette bolıwin qáleseń, ózgeler menen de sonday múnásibette bol». Virtual álemde xabardı qabıllawshı shaxs ulıwma basqa mádeniyatqa tiyisli bolıwi mümkin, bunday jaǵday bolsa túsinbewshilikler júzege keliw qáwipin tuwdıradi. Máselen, házil-dálkekti túsiniw tikkeley mádeniy dástúrlar hám de tárbiya menen baylanıslı bolǵanlıǵı sebepli, kim menen baylanıs etip atırǵanızıdı bilmey turıp, házillesiwge abaylı bolǵanıńız maqlı. Ásirese, betińizdiń kórinisín sáwbetlesińiz kórmese, sózinńizdiń mánisin sezbese, oǵan házil xabar jiberiw qıyın.

Demek, Internet sistemasında basqa shaxslarǵa baylanıslı tarmaq ádep-ikramlılıq qaǵıydarına ámel etken halda múnásibette bolıw internetten paydalaniw mádeniyatın ańlatar eken.

Internet keń baylanıs quralı bolǵanı sebepli, onnan paydalaniwda ózine tán qaǵıydararǵa ámel etiw lazım. Tómende keltirilgen qaǵıydarlar ádep-ikramlılıqtıń ulıwmalıq qabillanǵan normaları esaplanadı:

- basqa shaxs tárepinen dóretilgen shıǵarma (máselen, súwret, qızıqlı maqala, qosıq, muzıka, kino yaki basqa basıp shıǵarılǵan shıǵarma)lardı ruqsatsız tarqatiw, onnan nusqa kóshiriw yaki plagiat arqalı AVTORLÍQ HUQÍQÍN BILIW MÚMKIN EMES;
- Internette durıs emes INFORMACIYANÍ TARQATÍW MÚMKIN EMES. Bunday informaciyaǵa grafikalıq redaktorlarda qayta islengen súwret, sociallıq tarmaqlarda berilgen jalǵan xabarlar kiredi;

TAYANÍSH TÚSINKLER

Virtual (lat. *virtualis*) – oylap tabılǵan, qıyalı.

Virtual álem – Internet ortalığı.

Sociallıq tarmaq – paydalaniwshiǵa tekst, súwret, video sıyaqlı materiallardı ashıq paydalaniw ushın júklew, basqalar menen sáwbetlesiw, basqalar jaylastırǵan materiallarǵa túsinikler qaldırıw imkanın beriwshi saytlar jiynaǵı, máselen, Facebook, Instagram, Telegram hám t.b.

Fishing (ing. *balıq awlaw*) – puqaralardıń banktegi esap betlerinen pul sheship alıw maqsetinde olardıń jeke bank esap betleri, ásirese, jeke identifikasiya cifrları (PIN) haqqındaǵı maǵlıwmatlardı alıw procesi.

Gruming – qáwip hám shantaj etiw maqsetinde erjetpegenler menen internet arqalı ornatılıtuǵın baylanıs.

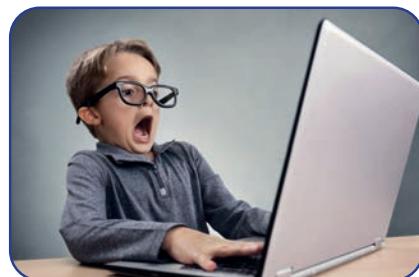
Bulling – ádep-ikramsız is-háreketler.

Profil jaratıw – jeke maǵlıwmatlardı kirgiziw joli menen saytlarda dizimnen ótiw, jeke maǵlıwmatlar arqalı ózin basqa paydalaniwshılarǵa tanıtiew.

- adamniň jeke ómirine tiyisli maǵlıwmat hám súwretlerdi olar Ruqsatsız tarqatıw mümkin emes. Klaslaslarıñız yaki basqa birewlerdi jasırın tárizde súwretke alıw, olar haqqındaǵı maǵlıwmatlardı olardıń ruqsatsız basqalarǵa tarqatıw mümkin emes.

Internet qáwipleri

Shaxs jasına tuwrı kelmeytuǵın saytlar. Internet barlıq jastaǵı paydalaniwshılar ushın hár qıylı saytları usınıs etedi hám usı arqalı ǵalaba paydalaniwshılar hám de óz aldına toparlardıń hár túrlı qızıǵıwların qanaatlandırıdı. Soǵan qaramay, balalar hám jas óspirimler saytlardıń hámmesinen de paydalaniwı mümkin emes. Jasına tuwrı kelmeytuǵın saytlar, ásirese, úlken jastaǵılar ushın arnalǵan maǵlıwmatlar balalarǵa ziyan tiygiziwi mümkin. BILMEY SONDAY SAYTLARĞA KIRIP QALSAÑÍZ, OLARDÍ DÁRHAL JAWÍN YAKI JASÍ ÚLKENTERGE MÚRÁJÁÁT ETIŃ.

Saytlardıń tekserilmewi. Internettegi maǵlıwmatlar qánigeler tarepinen tekserilmeydi. Solay eken, maǵlıwmatlarǵa siz kóz penen qatnas jasawdı úyreniw hám olardıń hámmesine de bile tura isene bermew kerek. ONLAYN KÓRSETILGEN INFORMACIYALARDÍń HÁMMESINE DE ISENİWGЕ BOLMAYDÍ.

Reklama kórinisindegi maqul emes maǵlıwmat-
lar. Balalarǵa sáykes emes reklama tásirinde olarǵa arnalmaǵan tovar hám xızmetler (máselen, plastik operaciya)di satıp alıw mümkin. Paydalaniwshı óz jeke maǵlıwmatların (atı, jası, jinsi) qansha kóp bildirse, reklamada qatnasiw yaki lotereya oynawǵa mirátnama alıw itimalı sonsha úlken boladı. BETLERDE ÓZIŃIZ HAQQÍNÝZDAĞI JEKE MAĞLÍWMATLARDÍ JAZÍWDA ABAYLÍ BOLÍŃ.

Jeke ómiriniń qol qatılmaslığı. Internetten orın alǵan maǵlıwmatlar sheklenbegen waqt dawamında pútkıl dýnya boylap aylanıp júriw mümkin. Siz jaqsı niyette qoyǵan tekst hám súwretleriñiz qayta islenip, siziń ómirińizdiń qol qatılmaslıgınızǵa ziyan tiygiziwi itimalı bar. Sol sebepli, jeke maǵlıwmatlarıńzdıń hámmesin de internetke jaylastıra bermeń. INTERNET ORTALÍGÍNÍń ÓZINE TÁN TÁREPLERIN INABATQA ALÍŃ.

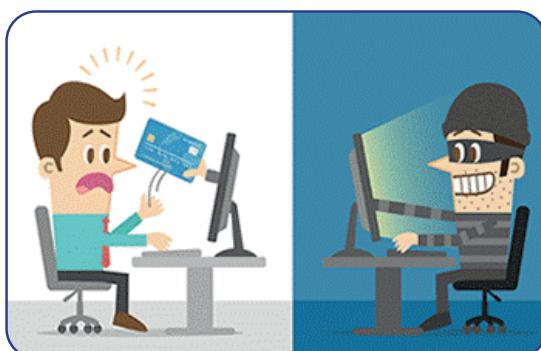

Zıyanlı másláhát. Internettegi forumlar, bloklar hám basqa saytlar paydalaniwshilarǵa informaciya hám másláhátler almasıw ushın platforma ashıp beredi. Ulıwma alganda, járdemniń bunday túri júdá paydalı, lekin maqul emes, hárte zıyanlı másláhátshiler menen baylanıs ornatılıwına alıp keliwi de mümkin. Zıyanlı másláhát alıw qáwpi, ásirese, balalar hám jas óspirimlerdiń sonday másláhátlerdi alıw qáwpi úzliksiz veb-saytlarǵa baylanıslı sociallıq tarmaqlarda birqansha joqarı. INTERNETTEGI BUNDAY MÁSLÁHÁTLERGE ÁMEL ETIWDEN ALDÍN BUL BOYÍNSHA ÚLKEN JASTAĞÍLAR MENEN PIKIRLESIP ALIW ZÁRÚR.

Fishing (pul urlaw, aldawshılıq) – belgili brend, bank hám basqa xızmetler atınan elektron pochta xabarlarınıń jiberiliwi. Máselen, sizge «1000 dollar pul utıp aldıńız, bank karta maǵlıwmatlarıńızdı jiberseńiz, sizge sıylıqtı jiberemiz» sıyaqlı xabar keliwi mümkin. Yadińizda bolsın, bank heshqashan sizden esap betińiz, parol hám basqa maǵlıwmatlarıńızdı, beriwińizdi sorap xat jibermeydi. Jas óspirimler jalǵan veb-sayt, xabarlardı haqiqyiyinan ajirata almaydi. Sol sebepten ózleri bilmegen halda, ata-anaları yaki aǵa-apalarınıń bank maǵlıwmatların bildirip qoyıwi mümkin.

Sawdadaǵı aldawshılıqlar. Virtual satıwshı óziniń sıpatlı tovar yaki xızmetin usınıs etedi, tólem ámelge asırılǵannan keyin bolsa tovar yaki xızmet aytılǵan usınıslarǵa iye bolmawi yaki ulıwma satıwǵa jetkerip bermewi mümkin. Sawdadaǵı bunday jaǵday aldawshılıq dep ataladi. INTERNET ARQALÍ SAWDANÍ ÁMELGE ASÍRÍWDA ÚLKEN JASTAĞÍLARDAN JÁRDEM SORAW KEREK.

Gruming – óz jasın jasırǵan halda balalar hám jas óspirimler menen internet arqalı ornatılıǵan baylanıs. Bunıń ushın sociallıq tarmaqlar, elektron pochta xabarları, onlayn oyun chatları hám basqa veb saytlardan paydalaniładı. Gruming penen shuǵillaniwshı pák emes shaxs sawǵa beriw yaki mashqalanı sheshiw boyınsha óz járdemin usınıs etip, ushırasıw belgilewi de mümkin. INTERNETTE ÓZINIÝ TANÍMAĞAN SHAXSLAR MENEN BAYLANÍS QÍLMAŃ.

110

III BAP. INTERNETTE ISLEW TIYKARLARI HAM ELEKTRON POCHTA

Bulling – basqalarǵa hár túrli jollar menen azap beriw. Internet sebepli bunday unamsız procesler jeńillesedi, jasırın jumis islew ushın imkaniyatlar jaratıldı. Internettiń anonimligi esabınan ayırim pák emes shaxslar kewilge tiyetuǵın tekstler jazıwi hár túrli súwretlerdi jiberiwi mümkin. Sebebi olar óz qarsılasınıń júzin kórmeydi hám óz háreketiniń aqibeti haqqında oylamaydı. Sonıń ushın da internette ózgeler menen doslaspań, qandayda bir kelispewshilik júzege kelse, dárhal baylanısti qoyıń.

Profil jaratıń. Sociallıq tarmaqlarda basqalarǵa ózin tanıtırıw maqsetinde profil jaratıw ushın paydalaniwshı óz jeke informaciyaların beriwi kerek. Jas óspirimler hám jaslar bunday proceske júdá qızıǵadı hám geyde jeke mánzili yaki telefon nomerlerin de beredi. Kóphshilik sociallıq tarmaqlar baylanıs maǵlıwmatların kórsetken shaxslarǵa reklamalardı jiberedi. Paydalaniwshı ózi haqqında qansha kóp maǵlıwmat berse, reklama sonsha jiberilgen boladi. Paydalaniwshılardıń profilleri veb-saytlardıń maǵlıwmatlar bazasınan orın aladi. Platformanıń provayderi qálegen waqıtta bul maǵlıwmatlardı úshinshi shaxsqa satıp jiberiwi de mümkin.

Internetke baǵınıwshılıq

Internetke baǵınıwshılıq házirgi kunde dúnyadaǵı eń ayriqsha mashqalalardan birine aylandı. Ájayıp baylanıs quralı bolǵan internet arqalı dos tabıw imkaniyatı sıpatında kompyuter oyınları jas óspirimler hám jaslardıń bos waqtın iyelegen eń belgili xızmetke aylandı. Internet videoların sheksiz waqtı dawamında kóriwshi, kereksiz maǵlıwmatlardı tintkilep otırıwshı paydalaniwshılar kóphshilikti qurayıd. Olar geyde internette ótkergen waqtıların sezbeydi de. Bunday jaǵday Internetke baǵınıwshılıqtiń dáslepki belgileri. Keleshekte mashqalalarǵa dus kelmew ushın, Internetten paydalaniw waqtın sheklew maqsetke muwapiq.

Tómende Internetke baǵınıńqı bolıp qalıw, onıń adam psixologiyası hám is-háreketlerine unamsız tásırı, bul unamsız tásırlerdi qalay joq etiw jolları keltirilgen:

TAYANÍSH TÚSINKLER

Internetke baǵınıwshılıq –
Internetke baylanısıp qalıw, waqıttań kóphshilik bólimin internette ótkeriwi.

Internettiń unamsız tásirleri	Internetke baǵınıwshılıqtı joq etiwdiń jolları
Internette bosqa ketken waqıttı ata-ana hám jaqınlardan jasırıw, nátiyjede ótirik sóylew.	Internette bolǵan waqıttı turaqlı túrde baqlap bariw.
Dógerekte bolıp atırǵan waqıyalarda biyparıq múnásibette bolıw, tek virtual álem haqqında góana oylaw.	Bos waqıttı taza hawada ótkeri, sport penen shuǵillaniw, qızıqlı kitplardı oqıw.
Basqalar menen baylanıstan qashıw, jámiyetlik orınlara barmaw, doslar hám jaqınları menen az baylanısta bolıw yaki ulıwma baylanısta bolmaw, olardan uzaǵıraq turiwǵa háreket etiw.	Klaslaslar, tuwısqanlar hám doslar menen haqıqıy baylanısqa kóbirek waqt ajıratıw, Internetten azlaw paydalaniw
Shańaraqlıq qatnasiqlardıń ózgeriwi, ata-analar, jaqınlar arasında kelispewshiliklerdiń kelip shıǵıwi.	Úy kumıslarında ata-analarǵa qarasiw, jaqınlar menen qızıqlı oyınlar oynaw.
Úye tapsırmaların orınlaw ornına onlayn oyınların oynaw, bos waqıtların kereksiz saytlar yaki sáwbetlerde ótkeri wáktı nátiyjesinde ózlestiriw bahalarınıń tómenlewi.	Internetdan tek paydalı hám kerekli maǵlıwmatlardı alıw ushın paydalaniw. Waqıttan ónimli paydalaniw, kún tártıbin jaratiw hám oǵan ámel etiw.

Kompyuter oyınları

Elektron oyınlar óz ara háreketke tiykarlańgan bolıp, hárbir oyıñshınıń háreketi oyınnıń keyingi ótiwine tásir kórsetedi. Sol sebepli, oyınǵa berilip ketiw kitap oqıwǵa kirisip ketiwge qaraǵanda ańsat hám tez ótedi. Ayırım oyıñshilar normanı umitqan halda oyınǵa júdá berilip ketedi, bunday jaǵday bolsa oyınǵa baǵınıwshılıqtı keltirip shıǵaradi. Bunday «oyıñshi»larda óz waqtında járdem kórsetiw zárur. Eń dáslep, bul quri virtual oyın ekenligi hám haqıqattan birqansha uzaqlıǵıń umıtław kerek. Heshkim superqaharman yaki dáwjúrek jarısıwshı emes. Oyıñshi virtual jarısta jeńip shıǵıwi, tiykarında bolsa mashina basqarıwin ulıwma bilmewi mümkin.

Internetten paydalaniwda qáwipsizlik qaǵıydalarına ámel etiń:

- 1) jeke maǵlıwmatlarıńızdı internetke jaylastırmań;
- 2) súwret ornına avatardan paydalaniń;
- 3) gúmanlı saytlarǵa kirmen;
- 4) tek ózińiz tanıǵan shaxslar menen góana baylanıs ornatıń;
- 5) informaciya deregi (avtor yaki sayt)n kórsetpey nusqa kóshirmeń;
- 6) sociallıq tarmaqlarda baylanıs etiwde bárhamma ádepli bolıwǵa háreket etiń;
- 7) birewlerdiń atınan xabar jazbań, basqalar parolların buzbań;
- 8) Internette ózge kompyuterde islegenilerdińde jumisti tamamlaǵannan keyin, brauzerdiń «History» bóliminen kirgen saytlarıńız dizimin óshırıp taslań;
- 9) Internette baqlawsız kóp waqt ótkeriwden saqlanıń, paydasız jumislar menen shuǵillanbań.

ÁMELIY JUMÍS

1. Internettiń unamsız tásirleri.

Juplıqlarǵa bóliniń. Internetke baǵınıwshılıq belgileri tiykarında klasasızızdıń Internetke baylanısıp qalǵan yaki qalmaǵanlıǵın aniqlań. Jáne qanday minez-qulıqlar internetke baylanısıp qalǵanlıǵın kórsetedi?

2. Internetke baylanısıp qalıw mashqalaların joq etiw.

Bunday jýdaydan shıǵıw ushın klasasızıǵá qanday usınlıslar beresiz? Usınlıslarıńızdı jazıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ne ushın jaslar Internetten paydalaniwdı jaqsı kóredi?
2. Internet qáwip-qáterleri degende nenı túsinésiz?
3. Internette qanday qáwip-qáterler bar?
4. Internettegi maǵlıwmatlar isenimli me? Ne ushın?

ÚYGE TAPSÍRMA

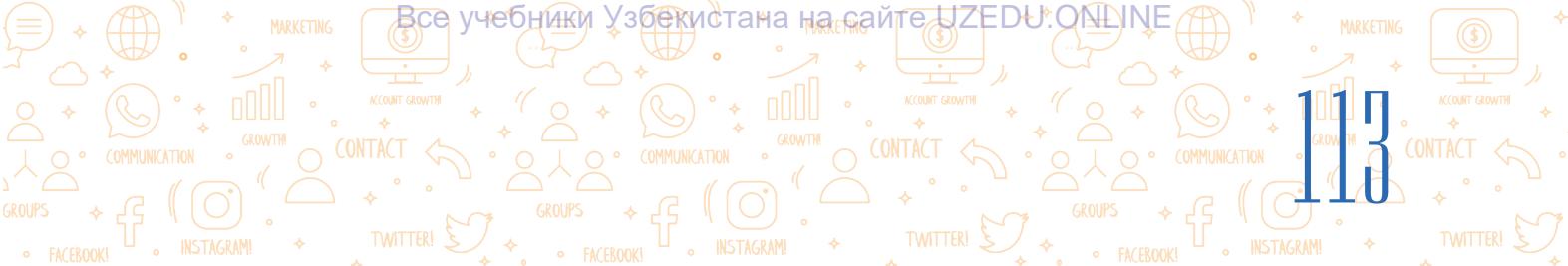

Tómende sociallıq tarmaqta dizimnen ótken eki paydalaniwshı profilinde kórsetilgen maǵlıwmatlar berilgen. Olar menen tanısıp shıǵıp, bul maǵlıwmatlardıń sociallıq tarmaqlarda kórsetiliwi qansha durıs ekenligin talqilań.

1-paydalaniwshı profili maǵlıwmatları

Men, Lala Asilova, 11 jastaman. Tashkent qalasında jasayman. Tashkent qalasınıń Yakkasaray rayonı Rakat mahállesindegi háwlilerden birinde ata-anam, úkem hám sińlim menen turaman. Men 443-mektepte oqıyman. Meniń ármanım – jaqsı dizayner-stilist bolıw. Usı kúnge shekem birneshe moda variantlarıń jarattım, olardı jeke saytında kóriwińiz mümkin:
www.dizaynerlola.com. Dizayn hám moda tarawınan basqa doslarım menen seyil etiwdi jaqsı kóremen. Doslarım ishinde eń jaqınları – Sanabar hám Kamila. Sanabar mahállelesim, ol da men sıyaqlı 11 jasta. Bos waqtılarımıza biz Babur seyil etiw orınlara velosiped aydawǵa barıp turamz. Elektron pochta mánzilim: lolaasilova@gmail.com; telefon raqamim: +99897 777 77 77.

2-paydalaniwshı profili maǵlıwmatları

Hámmege sálem! Men Tashkent qalasında ulıwma bilim beriw mektepleriniń birinde oqıyman. Maǵan avtomashinalar súwretin jiynaw, bos waqtılarımıdı sport penen ótkeriw unaydı. Ármanımlınan biri jaqsı injener bolıw. Bul taraw men ushın xobbi desem de boladı.

Profil maǵlıwmatların talqılaw kestesi

— paydalaniwshi profili maǵlıwmatları

Onlayn profilde aniqlaw mümkin bolǵan maǵlıwmatlar	Maǵlıwmatlardı bildiriwdiń paydalı hám qáwipli tareplerin talqılaw
Atı ☐ Awa ☐ Yaq	Eger atı kórsetilgen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń. Eger atı kórsetilmegen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń.
Jinisi ☐ Awa ☐ Yaq	Eger jinisi kórsetilmegen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń.
Jası ☐ Awa ☐ Yaq	Eger jası kórsetilgen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń. Eger jası kórsetilmegen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń.
Mektebi ☐ Awa ☐ Yaq	Eger mektebi kórsetilgen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń. Eger mektebi kórsetilmegen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń.
Jaqsı kóretuǵın shınıǵıwi ☐ Awa ☐ Yaq	Eger jaqsı kóretuǵın shınıǵıwi kórsetilgen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń. Eger jaqsı kóretuǵın shınıǵıwi kórsetilmegen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń.
Mobil telefon nomeri ☐ Awa ☐ Yaq	Eger mobil telefon nomeri kórsetilgen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń. Eger mobil telefon nomeri kórsetilmegen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń.
Elektron pochta mánzili ☐ Awa ☐ Yaq	Eger elektron pochta mánzili kórsetilgen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Mısal keltiriń. Eger elektron pochta mánzili kórsetilmegen bolsa, bul qaysı jaǵdaylarda paydalı yaki qáwipli? Kim ushın? Mısal keltiriń.

Eki paydalaniwshi profili maǵlıwmatların joqarıdaǵı keste tiykarında talqılań hám juwmaq shıǵarıń. Sizińshe, sociallıq tarmaqlarda doslar menen sáwbetleskende jáne nelerge itibar qaratıw hám neler haqqında úndemew kerekligin aytıń.

IV БАР. AUDIO HÁM VIDEOFAYLLAR MENEN ISLESIW

OQÍW MAQSETI

Bul bapta Siz:
audioinformaciya hám oniň
formatlari;
audioinformaciyalardıň analog,
diskret hám cifrılı formalari;
videoinformaciya hám oniň
formatları
audio hám videokodek
túsiniklerin bilip alasız.

KÓNLIKPE

Bap járdeminde Siz:
audioinformaciyalardı jazıw;
videoinformaciyalardı jazıw;
audio hám videofayllardı orınlaw
programmaları menen islesiw;
audiofayllar formatın ózgerttiriw
(konvertaciya etiw);
videofayllar formatın ózgerttiriw
(konvertaciya etiw)di bilip alasız.

QURALLAR

123apps.com

24-sabaq. AUDIO HÁM VIDEOFAYLLARDÍ BASQARÍWSHÍ PROGRAMMALAR

Audio hám videooni jazıw, olardı analizlew tek professional muzikashi, qosiqshılardı emes, al háweskerlerdi de qızıqtıradı. Audio hám videooni jazıw hám analizlew ushın ápiwayı hám qolay programma ógana jurnalist, oqıwshi, student hám háweskerlerge járdem beriwi mümkin. Jeke dawis yaki muzikalıq eskizlerdi jazıp alıw ushın zamanagóy programmaliq támiynattıń birneshe funkciyaları kerek boladı.

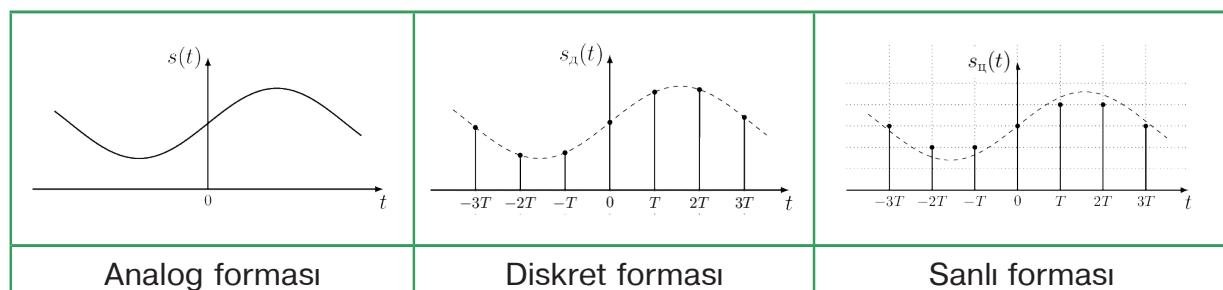
Qandayda bir joba jumısın islewde tek tekstli informaciya ógana emes, al hár túrli multimediali informaciyalardan paydalaniw onıń sapasın jáne de arttıradı.

Audio hám videofayllar

Audioinformaciyalar analoglı hám sanlı köriniste boladı. Dawıstiń hawadaǵı terbelisi (dawıslı signallar), yaǵníy tolqınlar – audioinformaciyanıń *analog forması* dep ataladı. Burınları analog formadaǵı audioinformaciyalar studiyalarda jazıp alıngan hám de patefon hám magnitofonlar járdeminde orınlangan.

Kompyuterler rawajlanıw menen dawis signalları cifrlastırılsa baslandı, yaǵníy tolqınlar noqatlı (impuls) signallar toplamları menen almastırılıwı nátiyjesinde *diskret forması* payda boldı.

Són impulslerdiń úlkenligi sanlı kodlar menen almastırıldı, nátiyjede audioinformaciyanıń *sanlı forması* júzege keldi.

Audiofayl – sanlı formadaǵı audioinformaciyaǵa iye fayl.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Audio (latınscha *esitiw*) – jazılǵan dawis, dawis hám de dawis penen islew sisteması hám texnologiyası.

Kadr (fr. *cadre* – kadr) – film úzindisi yaki video izbe-izligi

Fotokadr – buyım, kórinis hám basqalardıń birden-bir fotografikalıq súwreti.

Playlist – audio yaki videofayllardan qálegen tárizde terip alıngan dizim.

Audioinformaciya – qandayda bir usıl járdeminde jazılǵan hám de orınlaw mümkin bolǵan dawıslı informaciya.

Videoinformaciya – qandayda bir usıl járdeminde jazılğan, orınlaw múmkin bolǵan háraketleniwhi obyektler súwreti. Kórsetiw waqtında kinolentadaǵı óz aldına foto-kadrlar ekranda birlesip, háraketleniwhi súwretlerdi payda etedi. Sanlı formadaǵı videoinformaciya audioinformaciya hám elektron fotosúwretler toplamı bolıp esaplanadi.

Videofayl – audioinformaciya qosılıp jazılğan sanlı formadaǵı videoinformaciya faylı.

Audio hám videofayl formatı

Audiofayl formatı – sanlı audioinformaciyanı faylǵa jazıw usılı hám qásiyetleri.

Búgingi kúnde 40 tan artıq audiofayl formatları bolıp, olardan tiykarǵıları tómendegi kestede keltirilgen.

Fayl formatı atı	Fayl keńeytpesi	Fayl formatı atı	Fayl keńeytpesi
WMA Audio	.wma	Free Lossless Audio Codec	.flac
WAVE Audio	.wav	MP2 Audio	.mp2
MP3 Audio	.mp3	OGG Vorbis Audio	.ogg
MIDI	.mid	Digital Theater Systems	.dts
MOD	.mod	AAC Audio	.aac
AC3 Audio	.ac3	AIFF Audio	.aiff

Format atı audiofayl atınıń keńeytpesi sıpatında xızmet etedi. Máselen, tor.mp3, musiqa.wma, music.mid.

Sanlı audiojazıw birneshe kanaldan ibarat bolıwı múmkin: mono (1 kanal), stereo (2 kanal), Dolby Digital (6 kanal) hám basqa.

WAV formatı joqarı sapalı dawıs jazıw ushın qollanıladı. Basqa formattaǵı fayllar menen salıstırǵanda, usı formattaǵı fayllar kólemi úlken boladı. Bunday fayllardı arnawlı qısıw usılı járdeminde kólemin kishireytiwge boladı. Biraq qısıw procesinde audioniń sapası da tómenlewi múmkin.

MP3 – eń keń tarqalǵan format. WAV formattan MP3 formatqa ótkeriw procesinde fayldıń kólemi kishireydi.

Video fayl formatı – audioinformaciyaǵa qosılıp cifrlı videoinformaciya jazıw usılı hám qásiyetleri.

Format atı videofayldıń keńeytpesi sıpatında xızmet etedi.

Búgingi kúnde 70 ten artıq videofayl formatları bolıp, olardan tiykarǵıları tómendegi kestede keltirilgen:

Fayl formatı atı	Fayl keńeytpesi	Fayl formatı atı	Fayl keńeytpesi
Audio-Video Interleave	.avi	Flash Video	.flv
Moving Picture Experts Group - 4	.mp4	Shockwave Flash	.swf
Windows MediaVideo	.wmv	3gp	.3gp
Moving Picture Experts Group	.mpeg	MOV	.mov

Audio hám videofayllardı jazıp alıw ushın programmalardan basqa kodeklerden de paydalanıladı.

Kodek – audio yaki videofayldı qısatuǵın (qısqartatuǵın) hám negizgi kólemin tikleytuǵın arnawlı programma. Audio hám videokodekler bir-birinen parıq qılıdı. Audiokodeklerge audiofayl formatlarınıń atı berilgen. Videokodek atları format atlarańa sáykes kelmeydi.

Audio hám videokodek atları

Máselen, videofayldı jazıwdı hám orınlawda bárhamma video hám audiokodek juplıǵı qollanıladı. Videofayl formatları hár túrli jup kodeklerden paydalanıdı. Belgili AVI videofayl formatında H.264 videokodek hám MP3 audiokodek qollanılıwi mümkin. MPEG4 videokodek hám AC3 audiokodek juplıǵı, XviD videokodek hám MP3 audiokodek juplıǵı sıyaqlı basqa kombinaciyalalar da bar.

Audiokodekler	Videokodekler
MP3	H.264
WMA	DivX
Ogg Vorbis	Xvid
AC3	MPEG-4

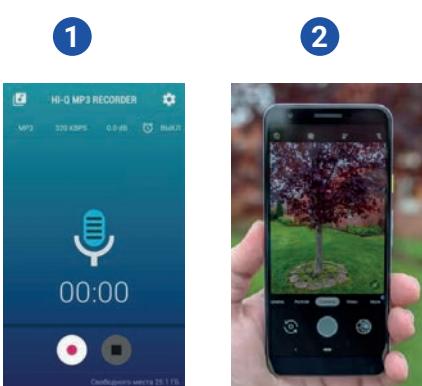
Audio hám videoinformaciyalardı jazıw

Smartfonlarda mikrofon arqalı audio (dawıslı) informaciyanı jazıw ushın arnawlı diktofon programmaları qollanıladı (1).

Videoinformaciyalardı jazıp alıw ushın bolsa «Kamera» qosımshası keń qollanıladı (2). Sonday aq, cifrlı fotoapparatlarda da mine, usı rejimler bar. Jeke kompyuterde audio hám videoinformaciyalardı jazıw ushın mikrofon hám de veb-kamera qurılmaları bolıwı kerek. Noutbooklarda bolsa mikrofon hám veb-kamera ózine jaylastırılğan boladı.

Audio hám videofayllardı jaratiw yaki olarǵa islew beriw ushın arnawlı programma (redaktor)lar zárür boladı. Házirgi künde bunday programmalardıń túrleri júdá kóp. Olardıń ayırmaları menen tanışıp shıǵamız.

Audacity (<http://audacity-free.ru/>) – dawıs jazıw hám onı analizlew ushın biypul qural. Programma járdeminde dawıs penen baylanıslı qálegen ámeliđi orınlawǵa boladı. Audacityda audioprogrammalardı jaratiw yaki tayar MP3 fayllar menen islewge boladı.

Free Audio Recorder (<http://www.freeaudiorecorder.net>) – dawıs jazıw hám analizlew ushın biypul programma. Quramalı funkcional imkaniyatlarǵa iye bolmaǵan ápiwayı programma.

123Apps (<https://123apps.com/>) – audio hám videofayllardı tez hám arısat jaratıw hám de analizlew imkaniyatına iye onlayn veb-sayt.

123Apps járdeminde tómendegilerdi ámelge asırıw mûmkin:

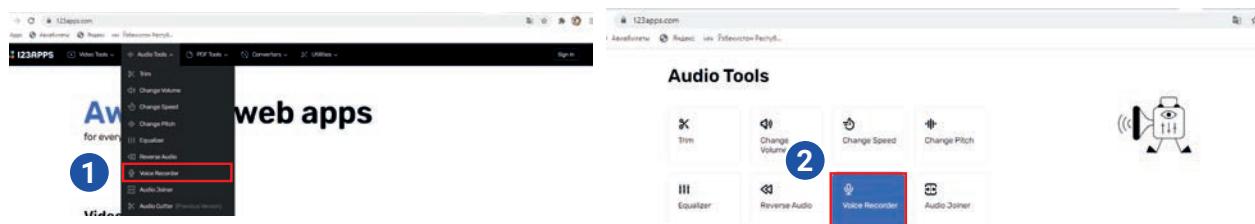
- **Audio Cutter** (<http://mp3cut.net/>) – audio fayldı kesiw;
- **Audio Converter** (<http://online-audio-converter.com/>) – audiofayllardı onlayn túrde bir formattan ekinshisine ótkeriw;
- **Audio Joiner** (<http://audio-joiner.com/>) – birneshe audiofayldı bir faylǵa birelestiriw;
- **Video Converter** (<http://convert-video-online.com/>) – videofayllardı bir formattan ekinshisine ótkeriw;
- **Video Cutter** (<http://online-video-cutter.com/>) – videonıń qandayda bir bólimin kesiw;
- **Voice Recorder** (<http://online-voice-recorder.com/>) – mikrofon járdeminde dawıs jazıw;
- **Video Recorder** (<http://webcamera.io/>) – veb-kamera járdeminde video jazıw.

Kompyuterde mikrofon arqalı dawıs jazıw ushın 123apps.com saytına kiriledi:

1) dawıs jazıw bólime ótiw. Buniń ushın:

1-usıl. Menyuler qatarınan «Audio Tools» → «Voice Recorder» tańlanadı (1).

2-usıl. Mishka arqalı bettiń tómenine tústiledi hám «Audio Tools» quramınan «Voice Recorder» tańlanadı (2).

2) dawıs jazıw ushın mikrofon súwreti ústine basıldı (3).

Soń kerekli qatarlar dawıs shıgarıp oqlıadı;

3) dawıs jazıw waqtında procesti waqıtsha toqtatıp turiw ushın «Pause» (4) túymesi basıldı. Keyin jáne usı túymeni basıp, procesti dawam ettiriwge boladı. Dawıs jazıw procesi tamamlanǵanınan keyin «Stop» (5) túymesi basıldı;

4) jazılğan dawısti «Play» (6) túymesi járdeminde esitiwge boladı. Jazılğan dawıstırı baslanıw hám aqırındaǵı bos bólümlein alıp taslaw ushın mishka járdeminde eki shetki bólım (7) jılısadı hám kerekli bólım qaldırılıdı;

5) jazılğan dawısti saqlaw ushın «Save» (8) túymesi basıldı.

6) dawıstı jazıw procesin juwmaqlaw ushın jabıw túymesi (x) basıldı (9). Aynada «analizlew procesin tamamlaysız ba?» sorawı shıǵadı, onı tastıyıqlaw ushın «Yes», bolmasa, «Cancel» túymesi basıldı.

Dawıstı jazıw ushın kompyuterde ornatılğan operaciyalıq sistema quramındaǵı standart programmasınan da paydalaniwǵa boladı. Máselen, Windows 7 ortalığında dawısti jazıwdı:

- 1) «Пуск» → «Все программы» → «Стандартные» → «Звукозапись» kórsetpeleriniń izbe-izligi orınlınıp, programma iske túsiriledi;
- 2) dawısti jazıw ushın «Начать запись» túymesi yaki «Alt+S» túymeleri basıldı;
- 3) maǵlıwmat jeterli bolǵanda jazıp alıngannan keyin «Остановить запись» túymesi yaki «Alt+S» túymeleri basıldı.

Audio hám videofayllardı orınlaw

Audiofayllardı orınlaw ushın arnawlı programma – audioplayer islep shıǵılǵan.

Mediaplayer – hám audio, hám videofayldı orınlawshı programma.

Házırkı künde kompyuter ushın birqansha audio hám mediapleyer programmaları islep shıǵılǵan.

KMPlayer – búgingi kunde Windows ushın eń kúshlı multimedia pleyerlerinen biri. Birqansha vizual hám dawıstı effektlerin óz ishine aladı. Videokliplerdi orınlaw tezligi hám de súwretler anıqlıǵıń sazlaw imkanın beredi. Onda skrinshot jaratıw, audio hám video jazıw imkaniyatları bar.

Winamp – hár túrlı multimedia faylların orınlaw ushın jıllar dawamında sınavdan ótken járdemshi programma. Paydalaniwshılarǵa interfeysti ózgertiw imkanın beriwshi birneshe qabıqları bar. Maǵlıwmatlardı optikalıq disklerge jazıw quralı bar.

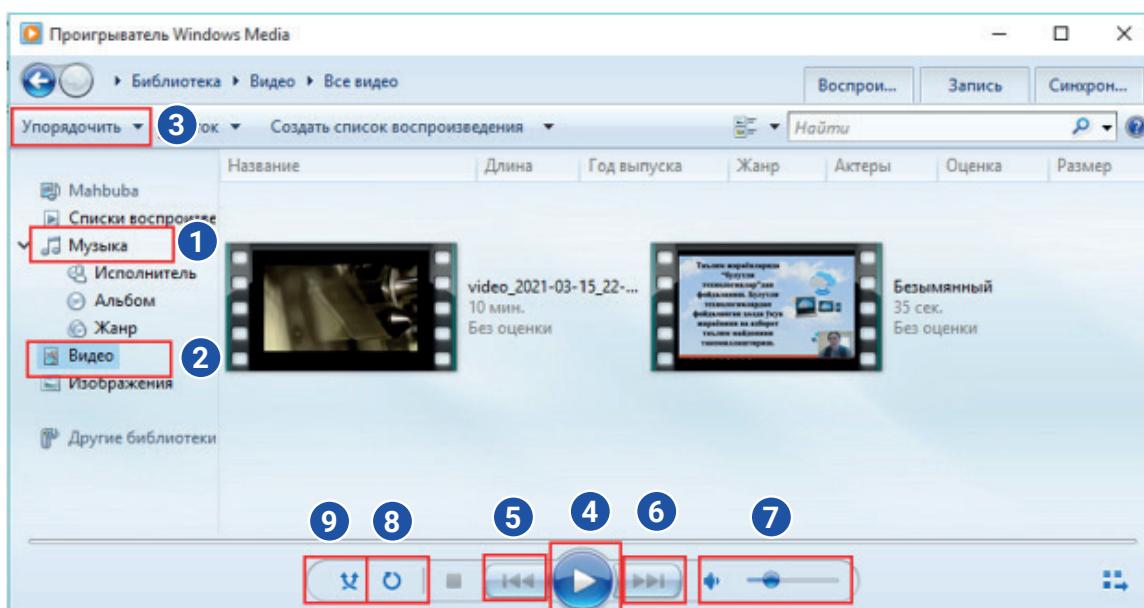
AIMP media pleyeri derlik hárqanday formattaǵı muzıka (WAV, FLAC, MP3, OGG, CDA hám t. b.)nı biymálel tińlaw imkanın beredi. Onda dawıstı jazıw, muzıkalardı qayta ataw funkciyaları bar bolıp, olardı basqa belgili pleyerlerde tabıw qıyın. Onıń járdeminde jaǵımlı qosıqlardan quralǵan playlistlerdi de jaratiwǵa boladı.

Windows Media Player – Microsoft operaciyalıq sistemasına kírgizilgen standart mediapleyer. MP3, AAC, WAV, AIFF, FLAC, APE, WMA, WMV, MP4, M4A hám basqalardı qollap-quwatlaydi. Jaqsı audiolardıń úlken dizimlerin tez orınlaw imkanın beredi. Programma rásimiy Microsoft veb-sayıtnan turaqlı túrde jańalanıp turıladı.

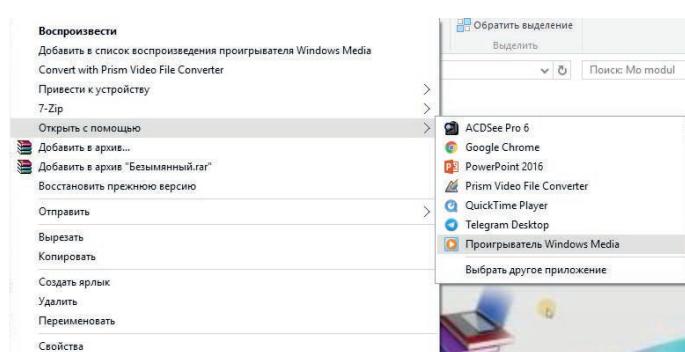
Windows Media Player programmasında audio hám videoinformaciyanı orınlaw

Windows Media Player programması kompyuterde ornatılğan operaciyalıq sistema quramındaǵı standart programmalarlardan biri bolıp, onı iske túsırıw ushin:

- 1) «Пуск» – «Все программы» – «Стандартные» – «Windows Media Player» izbe-izligi orınlانади;
- 2) audio yaki videoinformaciyanı júklew ushin:
  - (a) «Музыка» (1) yaki «Видео» (2) tańlanadı. Audio yaki videoinformaciya mishka menen uslasqan halda ortadaǵı fayllar turǵan orıngá alıp ótiledi;
  - (b) «Упорядочить» (3) – «Управление библиотеками» – «Фонотека» yaki «Видео» tańlanadı. «Добавить» túymesi arqalı audio yaki videofayl júklenedi;
- 3) audio yaki videooni orınlaw ushin fayl tańlanıp, «Play» túymesi basılıdı (4) hám toqtatıp turıw ushin usı túymeniň ornındaǵı «Pause» túymesinen paydalanyladi;
- 4) programma járdeminde dáslepki kadrǵa qaytiw (5) hám keyingi kadrǵa ótiw (6) imkaniyatları bar;
- 5) dawısti basqarıw túymesı (7) járdeminde onıń pás yaki joqarılığı basqarılıdı.
- 6) fayldı qayta orınlaw (8) yaki tosattan fayldı orınlaw (9) imkaniyatları da bar.

Mishkanıń oń túmesin audio yaki videoinformaciyanıń ústinde basıp, «Открыть с помощью» – «Проигрыватель Windows Media» arqalı da orınlawǵa boladı.

ÁMELIY TAPSÍRMA

1. Brauzer arqali 123apps.com saytına kiriń hám audio jazıw betine ótiń.
2. Ádebiyat sabaǵında eń aqırǵı yadlaǵan qosıǵıńızdı tásirli oqıp, audiofaylǵa jazırı.
3. Jazǵan audiofaylıńızdı kompyuterińizdegi papkańızǵa saqlań.
4. «Windows Media Player» járdeminde yadlaǵan qosıǵıńız jazılǵan audioni esitip kóriń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Audioinformaciya degen ne?
2. Videoinformaciya degen ne?
3. Audioinformaciyanıń cifrılı forması degende neni túsinesiz?
4. Audiofayldıń formatları qanday bolıwı mümkin?
5. Videofayldıń formatları qanday bolıwı mümkin?

ÚYGE TAPSÍRMA

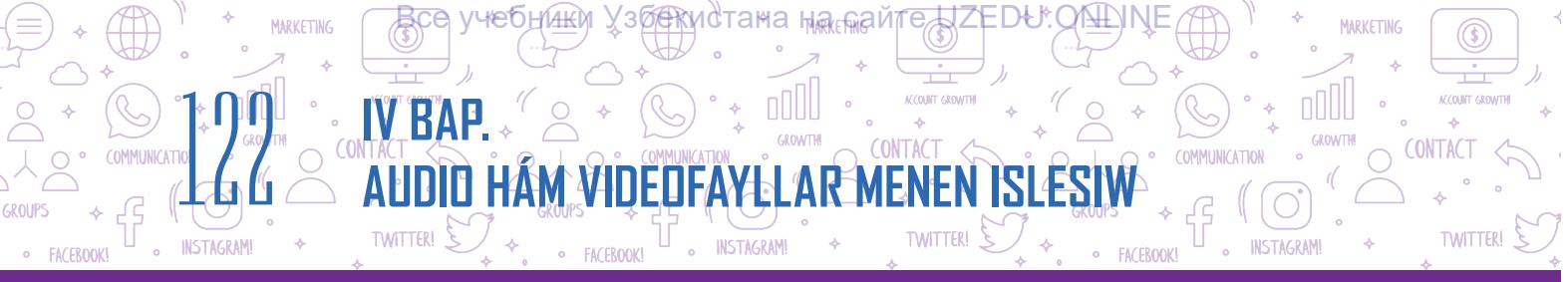
1. Smartfonıńızdaǵı «Kamera» qosımshasın iske túsırıń hám dawıslı video-informaciya tayarlań.
2. Videoinformaciya tayarlaw ushın jurnalist sıpatında úyińız, máhalleńız, awılıńız yaki qandayda bir kórinisti súwretke alıp, onı dawısıńız penen táriyipleń.
3. Tayyarlaǵan videofaylıńızdı «Windows Media Player» járdeminde kórip shıǵıń.

25-sabaq. AUDIO HÁM VIDEOFAYLLAR FORMATÍN ÓZGERTIW

Internetten júklep alıngan audio yaki videofayllardı esitiw hám kóriw, kerekli bólimin qıyp alıw yaki kórgizbe kórinisindegi joba ishine jaylastırıw ushın audio yaki videoredaktor programmaları kerek boladı. Audio yaki videoredaktor programmaları járdeminde audio yaki videofayllardı bir formattan basqa formatqa ótkeriw, olardı analizlew mümkin.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Bitrate (bit tezligi) – orınlawdıń bir sekundində payda bolatuǵın ekilik jazıwındaǵı bitler sanı.

122 IV BAP. AUDIO HÁM VIDEOFAYLLAR MENEN ISLESIW

Audiofayllardı qayta islewdiń eki túri bar: redaktorlaw hám konvertaciya etiw.

Audiofaylni redaktorlaw – audioni ózgertiw procesi. Process audiofayldıń fragmentler dep atalǵan bólimlerin kesiw, jaylastırıw, óshiriw hám birlestiriwden ibarat. Sonday-aq, redaktorlaw dawıs effektlerin pútkil audioinformaciya hám onıń bólimlerine qollanıwdı da óz ishine aladi.

Audiofayllardı redaktorlaw ushın aldıńǵı temada qaralǵan audio redaktor programmlarınan paydalanyladi.

Audiofayldı konvertaciya etiw – audiofayl formatın ózgertiw procesi.

Audiofayldı konvertaciya etiw ne ushın kerek?

Aytayıq, Internetten alıńǵan audioni kórgizbege qoyıw kerek, biraq kórgizbe redaktori bunday formattaǵı audiofayldı qabil etpeydi. Bunday jaǵdayda fayl formatın ózgertiw zárúrligi tuwiladi.

Audiofayllardı konvertaciya etiw ushın da audioredaktorlardan paydalanyladi. Audioredaktorlar audiofayllardı hár túrli formatlarda saqlaw imkanın beredi. Demek, konvertaciya etiw ushın audiofayldı bir formatta júklep alıw, soń basqasında saqlaw jetkilikli.

Cifrlı audio hám videojazıwlар sapasınıń tiykarǵı parametri **Bitrate** deb ataladı. Bitrate sekundına kilobit (kbit/s yaki kbps) penen ólshenedi. Bitrate qansha joqarı bolsa, jazıw sapası da, fayl kólemi de sonsha úlken boladı.

Bitrate hám MP3 formatındaǵı eki kanallı audiojazıwlار sapası arasındaǵı múnásibetler:

32 kbps – diktofonlarda dawıs jazıw sapası;

96 kbps – baylanıs kanalları arqalı pás sıpatlı dawıs jazıw sapası;

192 kbps – muzikanı jazıw ushın maqlı sapa dárejesi;

256 kbps – muzikanı jazıw ushın joqarı sıpat;

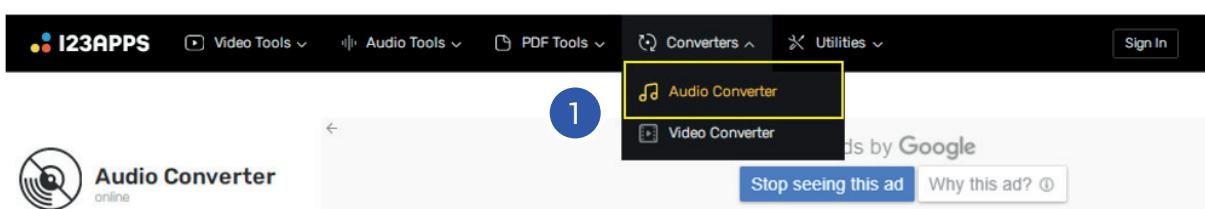
320 kbps – MP3 formatındaǵı qollap-quwatlanatuǵın en joqarı audio sıpatı.

Audio fayldı konvertaciyalaw

Audiofayl formatın konvertaciyalaw ushın 123apps.com saytına kiriledi.

1. Konvertaciya bólimine ótiw ushın:

1-usıl. Menyuler qatarınan «Converters» → «Audio Converter» tańlanadı (1);

2-usıl. Mishka arqalı bettiń tómenine túsiledi hám «Converters» quramınan «Audio Converter» tańlanadı (2);

123

123apps.com

Apps Авиабилеты Яндекс izza Ўзбекистон Республика...

Converters

2. Konvertaciyalanıwi kerek bolǵan fayl «Open files» arqalı júklep alınadı (3).
3. Ótkeriliwi kerek bolǵan fayl formatı tańlanadı (4).
4. Fayl sıpatı «Quality» lentasında ózgertiledi (5).
5. Tiykarǵı sorawlardı kóriw hám de ózgertiw ushın «Advanced settings» tańlanadı (6). Payda bolǵan aynada «Bitrate», kanal hám basqalar ózgertiliwi mümkin (7).
6. «Edit track info» járdeminde usı fayl atı, albom atı, jılı hám basqa maǵlıwmatlar kirgiziledi (8).

1. Track 05.mp3
0:15, 129 kbps, 251 Kb

mp3 wav iPhone ringtone m4a flac ogg more

Quality

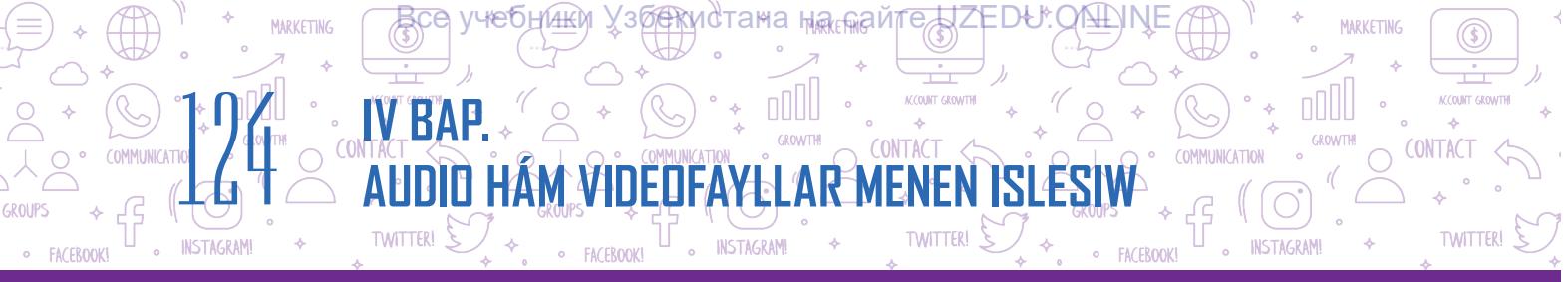
Tape 20 KHz CD Quality 44.1 KHz DVD 48 KHz Extra High 96 KHz

Advanced settings

Edit track info

Bitrate Constant 128 kbps Sample rate 48000 KHz Channels 2 Fade in Fade out Reverse

Convert

124

IV BAP. AUDIO HÁM VIDEOFAYLLAR MENEN ISLESIW

7. Barlıq ámeller orınlanǵanınan keyin, «Convert» túymesi basıldı (9). «Conversion complete» aynası arqalı «Download» gipermürájááti járdeminde fayl kompyuterge júklep alınadı (10);
8. Jańa fayldı konvertaciyalaw ushın «Convert another file» mürájáati ústine basıldı (11).

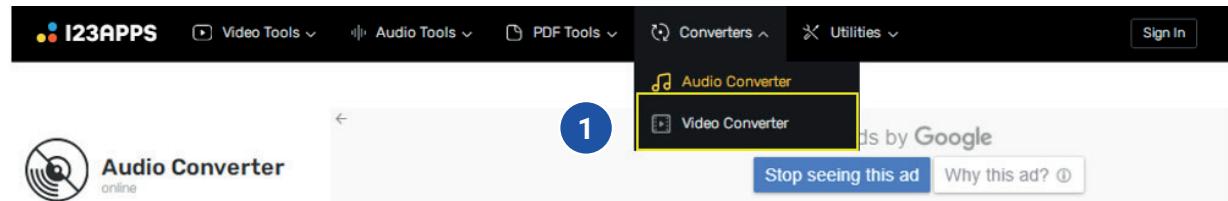

Videofayldı konvertaciyalaw

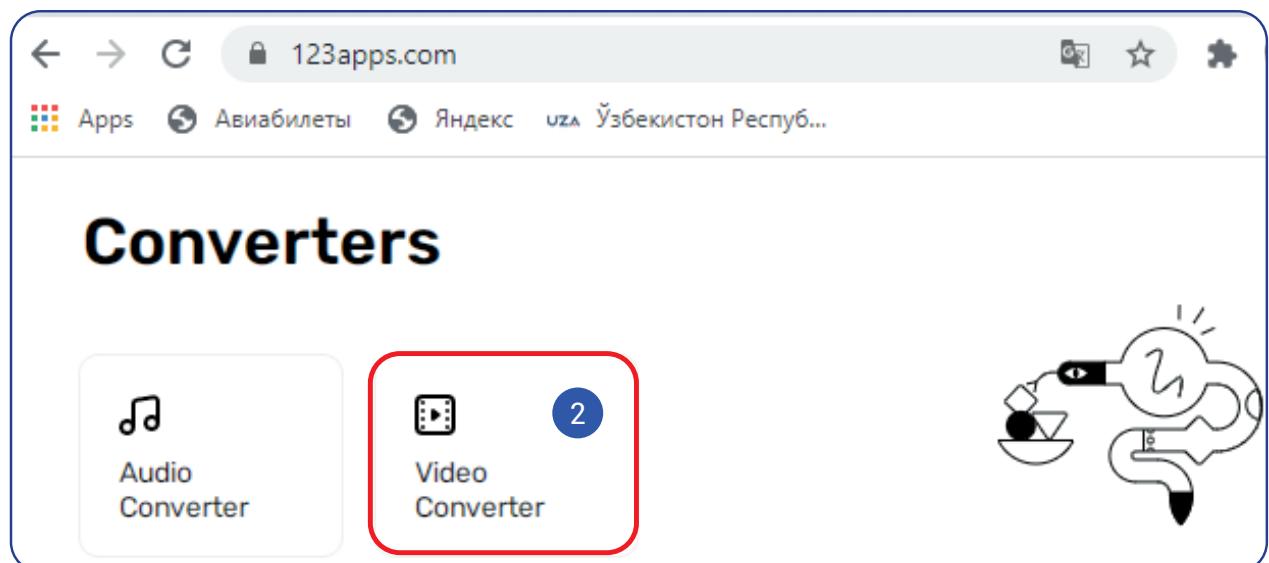
Videofayl formatın konvertaciyalaw udhın 123apps.com saytına kiriledi:

1. Konvertaciya bólimine ótiw ushın:

1-usıl. Menyuler qatarınan «Converters» → «Video Converter» tańlanadı (1).

2 usıl. Mishka arqalı bet tómenine túsiledi hám «Converters» quramınan «Video Converter» tańlanadı (2).

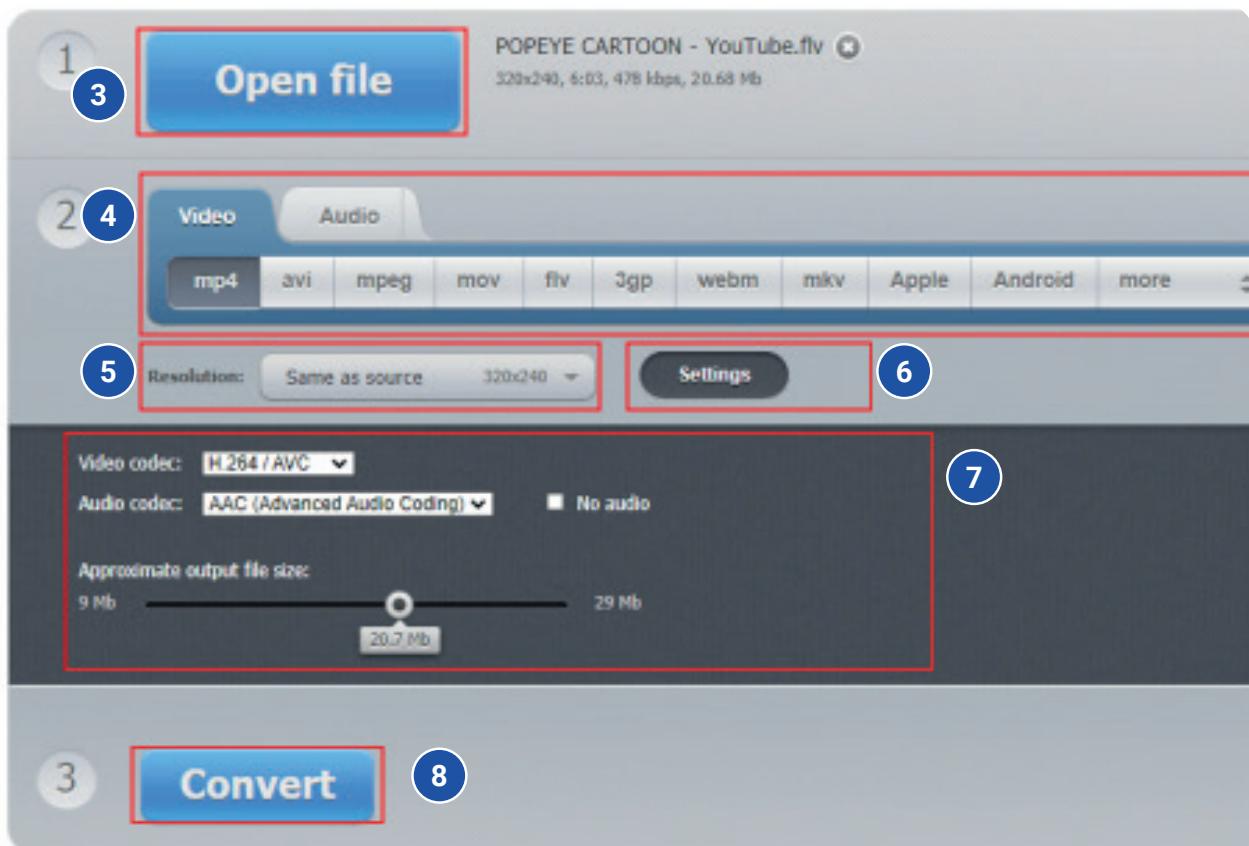
2. Konvertaciyalanıwi kerek bolǵan fayl «Open files» arqalı júklep alınadı (3).

3. Ótkeriliwi kerek bolǵan fayl formatı tańlanadı (4).

4. «Resolution» bólimi arqalı video súwret ólshemi ózgertiledi (5).

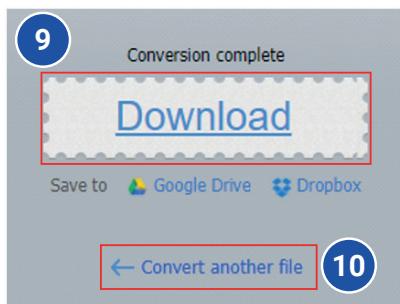

5. Tiykarǵı sazlawlardı kóriw hám de ózgertiw ushın «Settings» tańlanadı (6). Payda bolǵan aynada audio hám videocodek, kólem hám basqalar ózgertiliwi múmkin (7).

6. Barlıq ámeller orınlanǵannan keyin, «Convert» túymesi basıldır (8). «Conversion complete» aynası arqali «Download» gipermúrájáát járdeminde fayl kompyuterge júklep alındı (9).

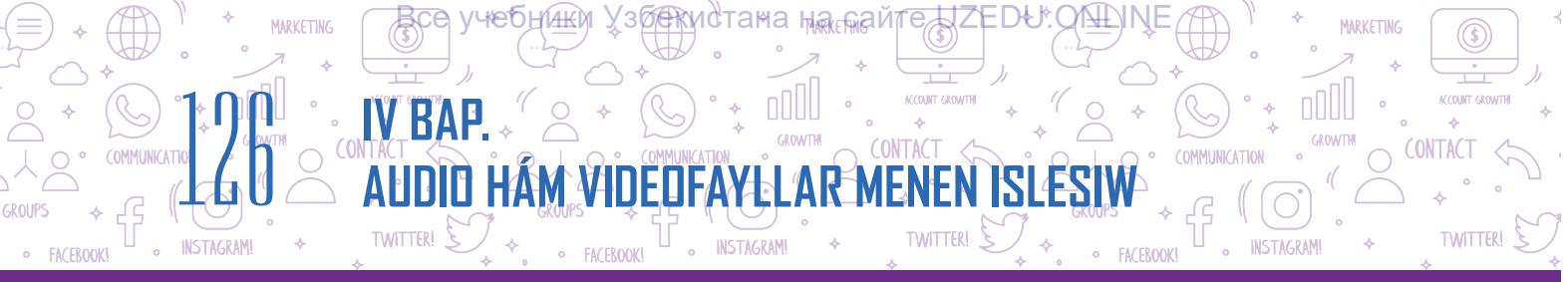
7. Jańa fayldı konvertaciyalaw ushın «Convert another file» gipermúrájáati basıldır (10).

ÁMELIY JUMÍS

1. Brauzer arqalı 123apps.com mánziline kiriń.
2. 123apps.com saytınıń «Audio Converter» betine ótiń.
3. Aldıńǵı sabaqlarda joba isi ushın Internetten júklep alıńǵan audio (máselen, Samarqand qosiǵı)nı saytqa júklep alıń.
4. Formatın mp3 yaki basqa formatqa ótkeriń hám «Advanced Settings»degi ózgerislerdi dápterińizge jazıp barıń.
5. Jańa formattaǵı fayldı kompyuterińizge júklep alıń.

126

IV BAP. AUDIO HÁM VIDEOFAYLLAR MENEN ISLESIW

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Audiokodek degen ne?
2. Videokodek degen ne?
3. Bitreyt degen ne hám ol ne ushın kerek?
4. Audiofayl formatın qalay ózgertiwge boladı?
5. Videofayl formatın qalay ózgertiwge boladı?
6. Audiofayldı redaktorlaw dep nege aytıladı?

ÜYGE TAPSÍRMA

1. Brauzer arqalı 123apps.com mánziline kiriń.
2. 123apps.com saytınıň «Video Converter» betine ótiń.
3. Aldıńǵı sabaqlarda joba jumısı ushın Internetten júklep alıńǵan videonı saytqa júklep alıń.
4. Formatın mp4 yaki basqa formatqa ótkeriń hám «Settings»degi ózgerislerdi dápterińge jazıp bariń.
5. Jańa formattaǵı fayldı kompyuterińge júklep alıń.

26-sabaq. BAQLAW JUMÍSİ

1. Google Chrome brauzeri sazlamalar menyui wazıypalarınıń sáykesligin tabıń.

Buyrıq atları		Wazıypaları
New tab		bet masshtabın ózgertiw
History		júklep alıńǵan bet yaki fayldı kóriw
Downloads		júklengen veb-betler tariyxın kóriw
Zoom		veb-betten kerekli tekstti izlew
Print		bettiń tańlanǵan bólimin tekstli hújjetke qoyıw ushın nusqalaw
Find		jańa veb-bet ashıw
Copy		veb-betti shıǵarıw

2. Audio yaki videotayl formatın ózgertiw degende nenı túśinesiz?

Juwap jazba túrde beriledi.

3. Berilgenlerden qaysıları izlew sisteması esaplanadı?

- https://www.facebook.com/;
- https://www.google.com/;
- https://www.instagram.com/;
- http://www.bing.com/;
- http://www.info.uz/;
- https://www.yahoo.ru/;
- https://www.kiddle.co/.

4. Elektron pochta mánzili durıs jazılǵan qatardı kórsetiń:

- A) info@gmail.com;
- B) info@gmai;
- D) infor#gmail.com;
- E) info xat@gmail.com.

5. «Avtorlıq huqıqi hám basqa huqıqlar haqqında»ǵı Nızam jańa redaktorlawda qashan qabillanǵan?

- A) 2005-jıl 20-iyunda;
- B) 2006-jıl 20-iyulda;
- D) 2006-jıl 22-iyunda;
- E) 2005-jıl 22-iyunda.

6. Creative Commons licenziyası neshe túrli elementten quralǵan?

- A) 6 túrli;
- B) 4 túrli;
- D) 5 túrli;
- E) 2 túrli.

7. Fishing degen ne?

- A) ziyan tiygiziwge iytermelew;
- B) adam huqıqların ayaq astı etiw;
- D) pul urlaw, aldawshılıq;
- E) jeke ómiriniń qol qatılmaslıǵı.

8. Kodek degen ne?

- A) audio yaki videofayldı qısatuǵın (qısqartatuǵın) hám negizgi kólemin tikleytuǵın arnawlı programma;
- B) audio hám videofayllardı jaratiw yaki olarǵa islew beriw ushın arnawlı programma;
- D) audiofayllardı orınlaw ushın arnawlı programma;
- E) hám audio hám videosı orınlawshı programma.

9. Balalar ushın arnalǵan izlew sistemasın kórsetiń:

- A) https://www.kiddle.co/;
- B) https://www.yahoo.ru/;
- D) http://www.info.uz/;
- E) http://www.bing.com/.

10. Creative Commons neshe túrli kombinaciyalı licenziya túrlerine iye?

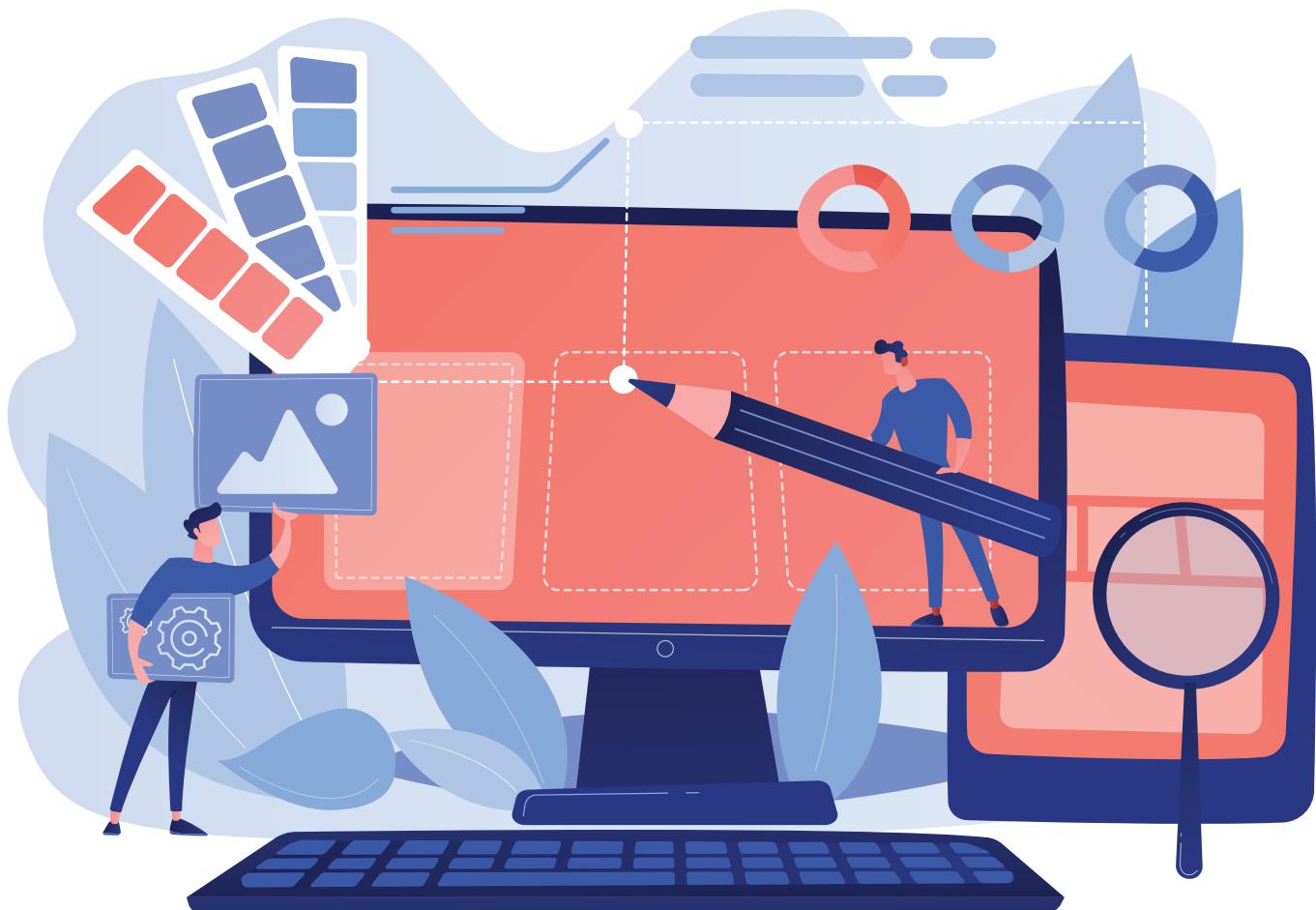
- A) 6 túrli;
- B) 4 túrli;
- D) 5 túrli;
- E) 2 túrli.

11. Shıgarmadan onıń avtorın kórsetpey paydalaniw, yaǵníy avtorlıq huqıqıń ózlestiriw qalay ataladı?

- A) plagiarism;
- B) avtorlıq huqıqi;
- D) informaciya menen islesiw;
- E) avtorlıq huqıqi licenziyası.

12. Internetke baylanısıp qalıw, waqittırıń kóphshilik bólimin internette ótkeriw qalay ataladı?

- A) Fishing;
- B) Gruming;
- D) Profil jaratiw;
- E) Internetke baǵınıwshılıq.

V BAP. KÓRGIZBELER ISLEW TEXNOLOGIYASÍ

OQÍW MAQSETI

Bul bapta Siz:
kompyuterde kórgizbeli izlew programmaları;
MS PowerPoint programmasınıň;
imkaniyatları hám interfeysin;
kórgizbe slaytların formatlawdı;
slaytlarǵa obyektler jaylastırıw tártibin;
MS PowerPoint programmasınıň qosımsha imkaniyatların bilip alasız.

KÓNLIKPE

Bap járdeminde Siz:

kórgizbe dizaynин tańlaw;
slaytlarǵa tekst kirgiziw hám olardı formatlaw;
slaytlarǵa forma, súwret, keste hám diagrammalar jaylastırıw;
slaytlarǵa muzıka hám video jaylastırıw;
kórgizbeler isleweде gipermürájáátlerden paydalaniw;
kórgizbege animaciyalar hám ótiw effektlerin ornatiwdi bilip alasız.

QURALLAR

MS PowerPoint

27-sabaq. KOMPYUTERDE KÓRGIZBELE RÍSLÉW PROGRAMMALARÍ IMKANIYATLARÍ HÁM INTERFEysi

Kúndelikli turmista «kórgizbe» atamasına kóp dus kelemiz. Misal ushın jańa kinofilm yaki spektakldiń kórgizbesi, qandayda bir jańa ónim yaki xızmettiń kórgizbesi, qandayda bir taraw alımlarınıń shıgarma hám kitapları kórgizbesi sıyaqlı qatarlardı kóplep keltiriwge boladı.

Ásirese, cifrlı texnologiyalar rawajlanıp atırǵan jámiyetimizdi kompyuter kórgizbelerisiz kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Kórgizbeniń waziyası tınlawshılarda onda súwretlenip atırǵan process yaki predmetke baylanıslı qızıǵıw oyatiwdan ibarat.

Kórgizbeni nátiyjeli shólkemlestiriwdiń úsh tiykarǵı basqıshı bar:

- kórgizbe temasına baylanıslı maǵlıwmatlardı toplaw;
- ıqsham infografikalıq dizaynge iye kórgizbe tayarlaw;
- tayaranǵan kórgizbeni sheberlik penen kórsetiw.

Kórgizbe – qandayda bir jańa zat (predmet, process)tı texnikalıq qurallar járdeminde yaki olardıń qatnasıwısız kórsetiwge baǵdarlangan usıl.

Kórgizbeni tabıslı shólkemlestiriw onıń dizayni hám kórsetiw usılına baylanıslı. Kompyuterden paydalanǵan halda kórgizbeni islew obyekti haqqında tolıq túsinik payda etiw imkaniyatın beredi.

Kórgizbe latınsha *praesentatio* sózinen alıngan bolıp, «kórsetiw» degen mánisti bildiredi.

Kestede kórgizbe islew ushın paydalanıp kiyatırǵan belgili programmalardan úlgiler keltirilgen:

MS PowerPoint programmasının paydalaniwshılar sanı basqa programmalar paydalaniwshıları sanınan bıraqscha kóp. MS PowerPoint programması 1987-jılı Apple Macintosh kompyuterli ushın islep shıgilǵan bolıp, Robert Gaskins hám Dennis Ostin programmasınıń avtorları esaplanadı. Islep shıgilǵan dáslepki waqitta programma tek aq-qara formatta kórgizbe islew imkaniyatına ǵana iye bolǵan hám de «Prezenter» atı

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Maket – hár túrli kórinistegi informaciyanı kírgiziw ushın arnawlı bólimler toplamı.

Infografika – qandayda bir process, obyekt, waqıyanıň grafikalıq hám tekst obyektleri menen súwretleniwi.

No	Programma atı	Logotipi
1.	MS PowerPoint (Microsoft Office paketi quramına kiredi)	
2.	Prezi Classic Desktop	
3.	Keynote	
4.	ProShow Producer	
5.	Focusky	

130

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

menen atalǵan. Programma islep shıǵılǵan jıldıń ózinde-aq bMicrosoft kompaniyası tárepinen satıp alıńǵan hám 1990-jılı Microsoft Office paketi quramına kırgilgen.

MS PowerPoint programmasınıń tiykarǵı imkaniyatları:

- kompyuter kórgizbesin islew;
- kompyuter kórgizbesin qayta islew;
- kompyuter kórgizbesi ushın arnawlı effektlerdi ornatıw hám de sazlaw;
- kompyuter kórgizbesin kórsetiw;
- kompyuter kórgizbesin saqlaw hám olardı basıp shıǵarıw.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Kompyuter kórgizbesi – tınlawshilarǵa informaciyanı kórsetiw ushın kompyuter programmaları járdeminde jaratılǵan elektron hújjet. Ádette, kompyuter kórgizbeni bir temaǵa baylanıslı informaciyalardı óz ishine alǵan slaydlar toplamınan ibarat boladı.

Slayd – informaciyalardı jaylastırıw ushın arnalǵan kórgizbeni óz aldına beti. Inglis tilinde «slide» sózi «ótiw» degen mánisti ańlatadi.

Kompyuter kórgizbesin islew – slaydlardan ibarat kórgizbe islew, onı redaktorlaw, izbe-izligin kóriw hám zamanagóy dizayndı payda etiwden ibarat process.

Kompyuter kórgizbesin islew ushın dáslep programma iske túsıriledi.

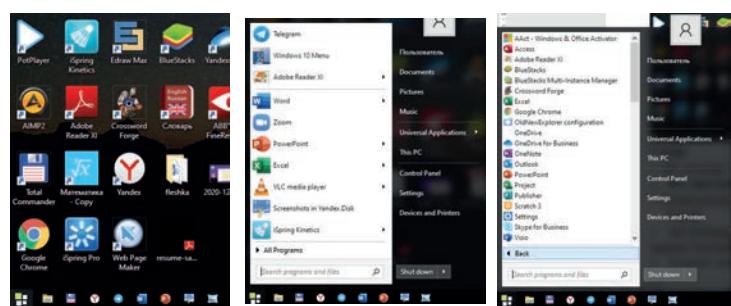
ESLEP QALÍN

MS PowerPoint programmasın iske túsıriw usılları:

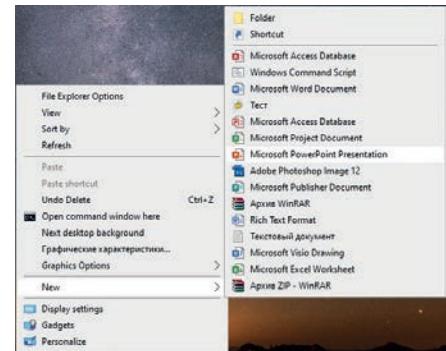
1-usıl:

1. Jumıs stolındaǵı «Пуск» túymesi tańlanadı.
2. Mishka «Все программы» kórsetpesi ústine alıp barıldadı.
3. Kompyuterge ornatılǵan programmalar diziminen MS PowerPoint programması tańlanadı.

2-usıl:

- Mishkanıń oń túymesi jumıs stolınıń bos bólímene basıldı.
- Kontekst menyuden «Создать» bólimi tańlanadı.
- Dizimnen «Презентация Microsoft PowerPoint» tańlanadı.

131

3-usil:

Mishkaniń shep túymesi jumis stolında jaylasqan Microsoft PowerPoint programmasınıń belgisine eki márte tez basıldı.

Menyuler qatari

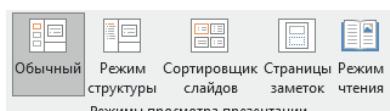
Atama

Aynanı basqarılıwshı túymeler

MS PowerPoint 2019 programmasınıń tiykarǵı menyui aynanıń joqarı bóliminde jaylasqan bolıp, ol tómendegi bólimlerden ibarat: «Файл», «Главная», «Вставка», «Конструктор», «Переходы», «Анимация», «Слайд-шоу», «Рецензирование», «Вид» hám «Справка». Bul bólimler járdeminde slayd olarda jaylasqan hár túrli tekst, súwret hám basqa obyektlерden ibarat kórgizbeni islew hám de formatlaw ámelleri orınlanadı. Kórgizbe islew ushın slaydlar menen islewde hár túrli rejimlerden birin tańlaw mûmkin. Bir rejimnen basqa rejimge ótiw ushın bolsa jaǵdaylar qatarında jaylasqan

túymeler yaki «Вид» menyuınıń tómendegi buyrıqlarınan birinen paydalanylادı:

MS PowerPoint programmasında kórgizbeler menen islewde tómendegi tiykarǵı rejimlerden paydalanylادı:

- «Обычный» rejimi óz aldına jaylasqan slaydlardı islew hám de olardı redaktorlawǵa arnalǵan. Jumis maydanda tańlanǵan bir jedel slayd jaylasadı, qalǵanları bolsa slaydlar panelinen orın aladi. Programma iske túskende, usı rejim jedel jaǵdayda boladı.
- Jumis maydanda slaydlar maketi jaylasqan bolıp, «Сортировщик слайдов» rejimi járdeminde kórgizbedegi slaydlar orınların ózgertiw, olardı óshiriw hám de nusqalaw siyaqlı ámellerdi orınlawǵa boladı. Lekin bul rejimde slaydlar mazmunıń ózgertiw mûmkin emes.

132 V BAP. KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

- «Слайд-шоу» rejiminin kórgizbelerdi kórsetiwde paydalanıladı. Usı rejim tańlanǵanda, slaydlar ekranın tolıq iyeleydi.
- Kompyuter kórgizbesin islewden aldın onıń mazmunında qanday maǵlıwmatlar (kórgizbe atı, qansha slaydtan ibarat ekenligi, video, audiofayllar) sáwleleniwi kerekligin anıqlap alıw hám olardı slaydqqa jaylastırıw ushın maket tańlaw zárür.

«Главная» → «Макет» buyrıǵı arqalı slaydqqa jaylastırmaqshı bolǵan maǵlıwmatlarıńızǵa sáykes keletuǵın slayd maketi tańlanadı. Kórgizbede keste yaki diagramma shablonların jaylastırıw ushın «Заголовок и объект» maketi tańlanadı. Usı makette slayd ataması hám de obyekt jaylastırıw ushın óz aldına orın ajıratılǵan.

ÁMELIY JUMÍS

1. Húrmetli oqıwshılar, qálegen túrde (qáleseńiz, muǵallim járdeminde) úsh yaki tórtewden ibarat kishi toparlarǵa bóliniń. Hárbir topar tómendegi temalardan birin tańlap alıw kerek (bunda temalar tákirarlanbawı kerek):

Ármanlarım

Rozagúl

Meniń ádettegi kún tártibim

Meniń shańaraǵım

Kórgizbe islew tártibi

Apple ónimleri

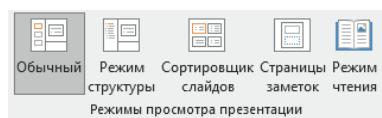
Samsung ónimleri

Artel ónimleri

Dáslep Ms Power Point programmasın iske túsırıń. Tańlaǵan tema boyınsha kórgizbe isleń hám onı .pptx keńeytpesi arqalı D: diskke óz toparıńız atı menen ashılgan papkaǵa saqlań.

2. Tańlanǵan tema boyınsha islegen kórgizbeńiz birinshi slaydqqa tiykarǵı atamanı kírgiziń. Slaydtı jaǵdayldar qatarında jaylasqan túymeler arqalı rejimlerin almastırǵan halda kórip shıǵıń.

3. «Вид» menyuınıń tómendegi túymelerin tańlap kóriń. Neler ózgerdi? Talqilań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Venn diagramması járdeminde kompyuter kórgizbesi hám slayd túsinkleriniň uqsas hám ayırmashılıq táreplerin túsindiriń.
2. Kórgizbe islewde paydalanylataǵın programmalardı kórsetpeleri menen sáykeslestiriń.

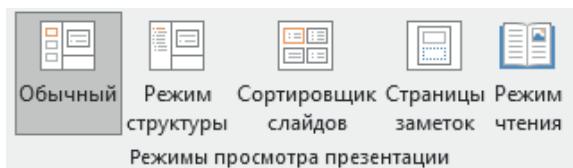
MS PowerPoint (Microsoft Office paketi quramına kiredi)		
Prezi Classic Desktop		
Keynote		
ProShow Producer		

3. MS Power Point programmasın iske túsiriw usılların túsindiriń hám ámelde orınlanań.
4. MS PowerPoint interfeysi nelerden payda bolǵan?
5. Kórgizbeler menen islew rejimi degen ne? Qaysı jaǵdaylarda bir rejimnen basqa rejimge ótiw jaqsı nátiyje beredi?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Tómendegi súwrette qaysı menyu buyrıqları súwretlengen? Olardan qaysı jaǵdaylarda paydalangan maql?

2. Úydegi kompyuterińde MS PowerPoint programması ornatılǵan yaki ornatılmaǵanın aniqlań.
3. MS PowerPointti iske túsiriń hám slayd maketin ózgertiń.
4. Shınıǵıw waqtında tańlap alınǵan temaǵa baylanıslı maǵlıwmat toplań.

134

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

28-sabaq. KÓRGIZBE DIZAYNI MENEN ISLEW

MS PowerPoint programması járdeminde kórgizbe islewdiń tiykarǵı negizgi táreplerinen biri sıpatında programmanıń hár túrli shablonlarga iye ekenligin kórsetiw mümkin. Usı sabaqta kórgizbege shablon tańlaw, internet saytlarınan hár túrli kórinistegi shablonlerin júklep alıw, kórgizbege ózgeshe kórnis hám ólshemdegi tekstlerdi jaylastırıw ámellerin úyrenemiz.

Kórgizbeni kompyuterde kórsetiw procesinde tıńlawshılar dıqqatın ózine tartıwshı birinshi tárepi bul – kórgizbeniń dizayni.

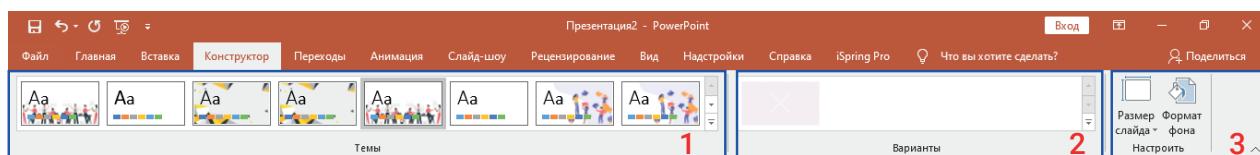
Kórgizbege dizayn temasin tańlaw tártibi

Programma iske túsırilgende, jumis bóliminde birinshi slayd (titul) jaylasqan boladı. Slayd maketi avtomatikaliq túrde «Титулный слайд» kórinisinde ashıladı.

Kórgizbege jańa slayd qosıw ushın tómendegi ámellerden birin tańlawǵa boladı.

- «Главная» → «Создать слайд» hám kerekli maket;
- «Вставка» → «Создать слайд» hám kerekli maket;
- «Ctrl + M» túymeler kombinasiyası;
- kontekst menyuden «Создать слайд» kórsetpesi.

«Конструктор» menyuiniń «Темы» (1) bántı arqalı kórgizbege dizayn temasin tańlaw mümkin. Dizayn temasında tekst túri, onıń ólshemleri aldınnan ornatılǵan, fon ushın reń, fondaǵı bar grafikalar qosılǵan boladı. Paydalaniwshı óz qálewine baylanıslı olardı ózgertiw imkaniyatına iye.

«Конструктор» menyuiniń «Варианты» (2) bántı arqalı tańlanǵan dizayn teması ushın fon reńi ózgertiledi.

«Конструктор» menyuiniń «Настроить» (3) bántı arqalı slayd ólshemin ózgertiw hám de onı hár túrli kórinistegi reńge boyawǵa boladı.

TAYANÍSH TÚSINIKLER

Kórgizbe shabloni – kórgizbe ushın aldınnan islengen kórgizbe kórinişi.

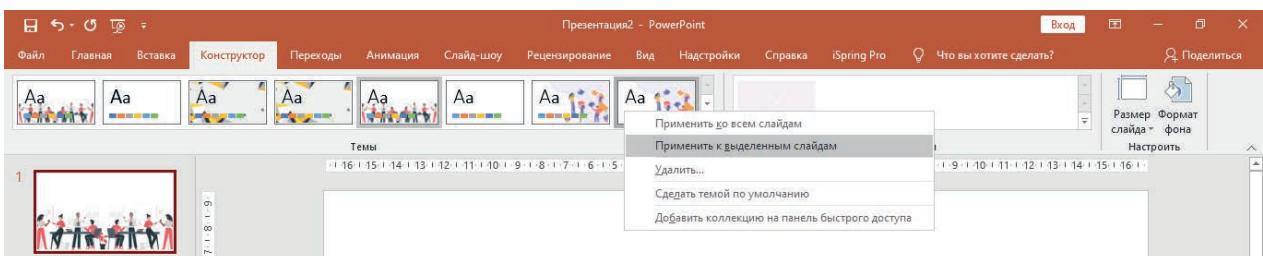
Dizayn teması (ing. themes) – tekst, grafikalıq informaciya, reń hám maketler toplamı.

ESLEP QALÍN!

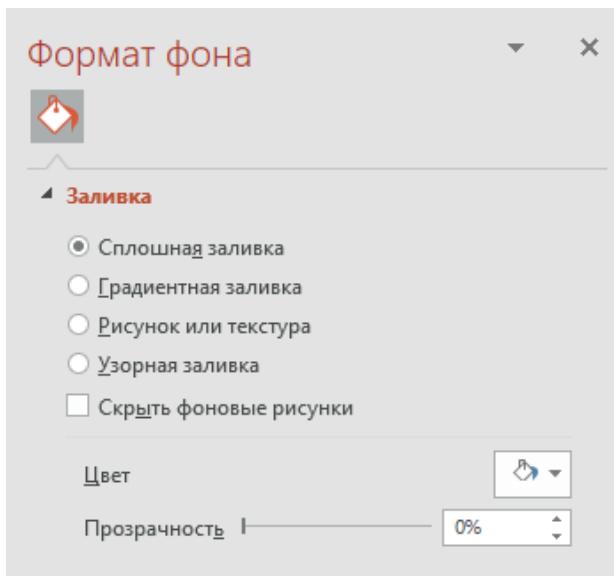
Kórgizbe dizaynин tańlawda tómendegiler názerde tutıladı:

- dizayn teması: shrift, reńler, slayd foni;
- tekstler kólemi;
- grafika (súwret, ikonkalar, formalar);
- multimedia (dawıslı hám video-maǵlıwmatlar);
- kesteler hám olarǵa sáykes diagrammalar.

Kórgizbedegi slaydlar sanı qansha bolıwına qaramastan, tańlanǵan dizayn temasıń barlıq slaydlar ushın qollanıwǵa boladı. Eger onı tek tańlanǵan bir slayd ushın qollanıw kerek bolsa, ol jaǵdayda kerekli dizayn temasińi kontekst menyuınan «Применить к выделенным слайдам» buyrıǵı tańlanadı.

«Конструктор» → «Настройте» → «Формат фона» ámellerin tańlaw arqalı slayd fonin hár túrli usılda boyaw imkaniyati bar.

Slayd fonına kompyuter yadında jaylasqan súwretti jaylastırıw ushın «Рисунок или текстура» buyrıǵı tańlanadı.

Internetten alıńǵan shablonlar menen islew

MS PowerPoint programmasınıń «Конструктор» menyusında bar shablonlar júdá kóp márte paydalanylǵanlıǵı sebepli, olar arqalı kórgizbege qızıǵıw oyatıw birqansha qıyın ótedi. Xosh, ol jaǵdayda xalıq itibarǵa kóp túspegen, qızıqlı kóriniske iye shablonlardı qay jerden alıw mümkin? Álbette, internetten. Yańı shablonlardı internet betlerinen biypul júklep alıw mümkin bolǵan birneshe sayt bar.

MS PowerPoint kórgizbelerine shablon júklep alıw ushın www.powerpoint-base.com saytınan paydalaniw mümkin. Sayta dizimnen ótkennen keyin, kerekli shablon tańlanadı (1 → 2) hám de shablon kompyuterge júklep alındı (3).

100

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

www.powerpointbase.com Шаблон PowerPoint №922

PowerPointBase

Шаблоны презентаций > 1

Шаблон PowerPoint №922

Формат 4x3:

2

Slide title

Click to add Title

Click to add Title

Click to add Title

Click to add Title

Click to add Title

Формат 4x3:
922.pptx

Формат 16x9:
w922.pptx

3

Шаблон PowerPoint №922

Категория: Природа

Основные цвета: #4CAF50, #FF9800

Просмотров: 59 331

Скачиваний: 20101

Инвестировать

Узнать стоимость написания работы

Júklep alinǵan shablondı «Конструктор» menyusındaǵı «Темы» quramındaǵı dizime qosıw ushın onda jaylasqan «Сохранить текущую тему ...» buyrıǵınan paydalanylادи.

powerpointbase.com-w922 - PowerPoint

Файл Главная Вставка Конструктор Переходы Анимация Слайд-шоу Рецензирование Вид Надстройки Справка iSpring Pro Что вы хотите сделать? Поделиться

Эта презентация

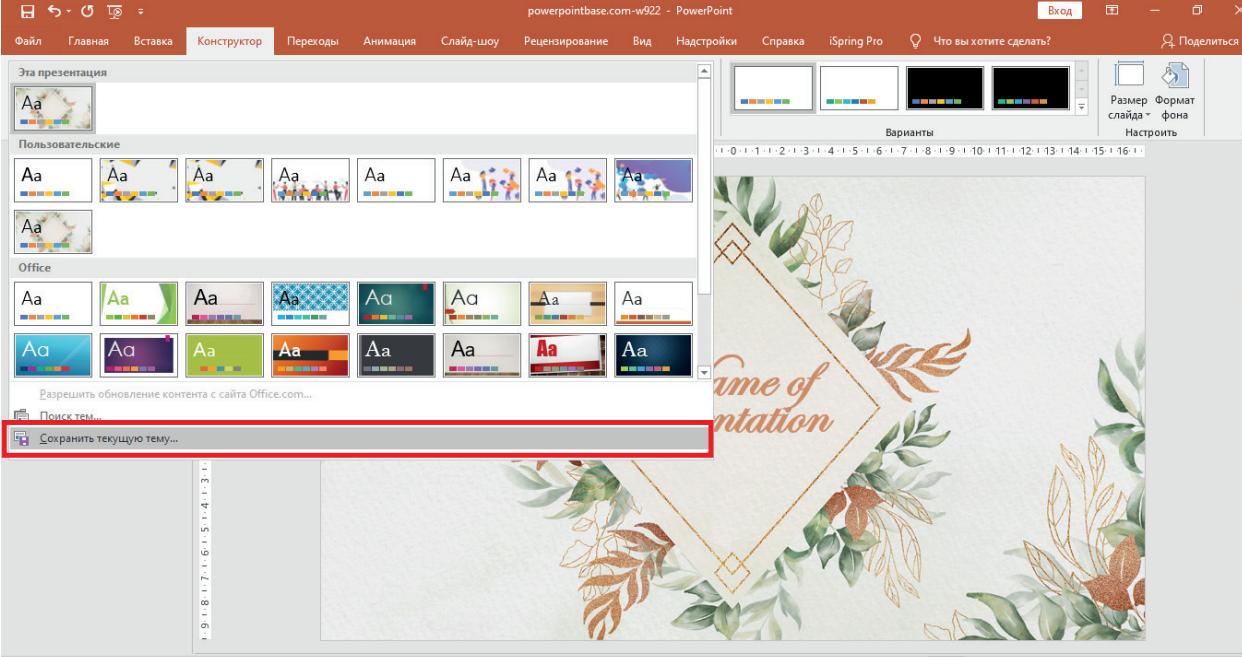
Пользовательские

Office

Сохранить текущую тему...

Слайд 1 из 3

Заметки Примечания

ESLEP QALÍN

Kórgizbege fon tańlaǵannan keyin, oǵan tekstli maǵlıwmatlar kirgiziledi.

Tekstlerdi jaylastırıw boyınsha usınıslar:

- 1) tekst ushın slayd fonı reńinen ayrırlıp turiwshı reńdi tańlaw;
- 2) júdá kóp naǵıslarǵa iye shirftlardan paydalabaw;
- 3) kórgizbege eń kóbı menen 3 túrli shrift túrinen paydalaniw;
- 4) sózdiń barlıq hárıplerin bas hárıplerde jazıwdan qashıw;
- 5) dizim tekstin kirgiziwde tiykarǵı tekstten basqashirft túrinen paydalaniw;
- 6) qıyashrift kórinisinen tolıq gáptı kirgiziwde emes, gáptegi sózlerdi ajıratıp kórsetiwde ǵana paydalaniw;
- 7) teksti kirgiziwde eń keminde 24 kegldegi shriftten paydalaniw.

Kórgizbe islewde ámeliyatta eń kóp nátiyjeli paydalılıtuǵın shriftler:

- Helvetica
- Rockwell
- Garamond
- Futura
- GillSans

AMELIY JUMÍS

1. 27-sabaqta islegen kórgizbeni kompyuterden tabıń hám ashıń. Jańa qosılǵan slayd ushın «Титульный слайд» atlı maketti tańlań. Atama kirgiziw bólimine temańızǵa baylanıslı kishi atama kirgiziń.
Atamadan soń at hám familiyańızdı hám de súwretlemekshi bolǵan maǵlıwmattı jazıń. Tekstli maǵlıwmatlardı kirgiziwde usınıs etilgen shriftlerden paydalaniń.

2. Aldıńǵı shınıǵıwdı tayaranǵan kórgizbege jańa slayd qosıń.
«Заголовок и объект» maketin tańlań.
Slayd atamasına temańızǵa baylanıslı dizimli maǵlıwmat kirgiziń.

100

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

3. Kórgizbe slaydtında islengen markerli dizim belgisin óz qálewińizge baylanıslı ózgertiń.
4. www.powerpointbase.com saytın iske túsiriń. Temaǵa baylanıslı qandayda bir shablon tańlap, onı júklep alını. Júklep alıńǵan shablondı kórgizbe ushın qollanıń hám de shablonlar diziminde saqlap qalıń.
5. Kórgizbege jańa slayd qosıń hám tek usı slayd ushın «Конструктор» menyusınıń «Темы» bánti arqalı qandayda bir slayd shablonın qollanıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Kórgizbe shablonı degende ne túsiniledi?
2. Kórgizbege jańa slayd qosıw ushın qanday ámellerden paydalaniw mûmkin?
3. Kórgizbeniń slaydına shablon tańlawdılın qanday usılları bar?
4. Kórgizbege maǵlıwmatlardı jaylastırıwda qalay formatlaw qaǵıydalarına áhmiyet beriw kerek?
5. Sizińshe, tińlawshı itibarın tartıwshı kórgizbe shablonın islewde eń áhmiyetli faktorlarǵa neler kiredi?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. MS PowerPoint programmasın iske túsiriń. Oǵan qálegen usılda 5 slayd qosıń.
2. «Конструктор» menyusunuń «Темы» bánti arqalı kórgizbege kók reńdegi qálegen shablon tańlań.
3. «Конструктор» menyusunuń «Настройте» bántinen «Размер слайда» arqalı slayd ólshemin 16:9 ózgertiń. Aldıńǵı kórinisten nesi menen ajıralıwın túsindiriń.
4. «Demaliw ushın eń maqul mákan» dep atalǵan kórgizbe isleń.

ESLEP QALÍN!

Kórgizbeni kórsetiwde tómendegilerge áhmiyet etiń:

1. Durıs emes rejelestirilgen kórgizbe dizayn tińlawshını aljastırıdı.
2. Ayırımlı waqtılarda kórgizbe tińlawshıların mazmunnan uzaqlastırıwı mûmkin.
3. Tek óana kórgizbege baylanısıp qalıw, bayanatshını erinshek etip qoyadı.
4. Kórsetiwden aldın texnika menen baylanıslı maǵlıwmatlardı sheshiń.

29-sabaq. SLAYDLARDA FORMA, SÚWRET, KESTE HÁM DIAGRAMMALAR JAYLASTÍRÍW IMKANIYATLARI

TAYANÍSH TÚSINKLER

Diagramma – muğdar hám shamalıqlar aralıq baylanıswlardı grafikalıq tárizde kórsetiw usillarınan biri.

Kórgizbelerde maǵlıwmattı tekst kórinisinde emes, al forma, súwret, keste hám diagramma formasında súwretlew maǵlıwmat adam ushin túsinikli hám qızıqlı bolıwin támiyinleydi. Tekstler járdeminde kórsetilgen maǵlıwmat hár túrli shaxslarda hár túrli túsinik payda etiwi mûmkin.

Kórgizbe slaydında obyektlər, tiykarınan, «Вставка» menyui bántleri járdeminde qosıladı.

Tómendegi kóriniste obyektlərdi kórgizbege menyudıń qaysı bántı arqalı qosıw mûmkinligi túsındırılgen:

Kórgizbe slaydına qálegen obyekt jaylastırılgannan keyin, menyuler qatarınıń sońında usı obyektti formatlaw ushin jańa menu ashılladı. Usı menu buyrıqları járdeminde tiyisli obyektti redaktorlaw hám de formatlawǵa boladı.

Diagramma sózi greksheden *sizilma*, *súwret*, *forma* tárizinde awdarmalanadi.

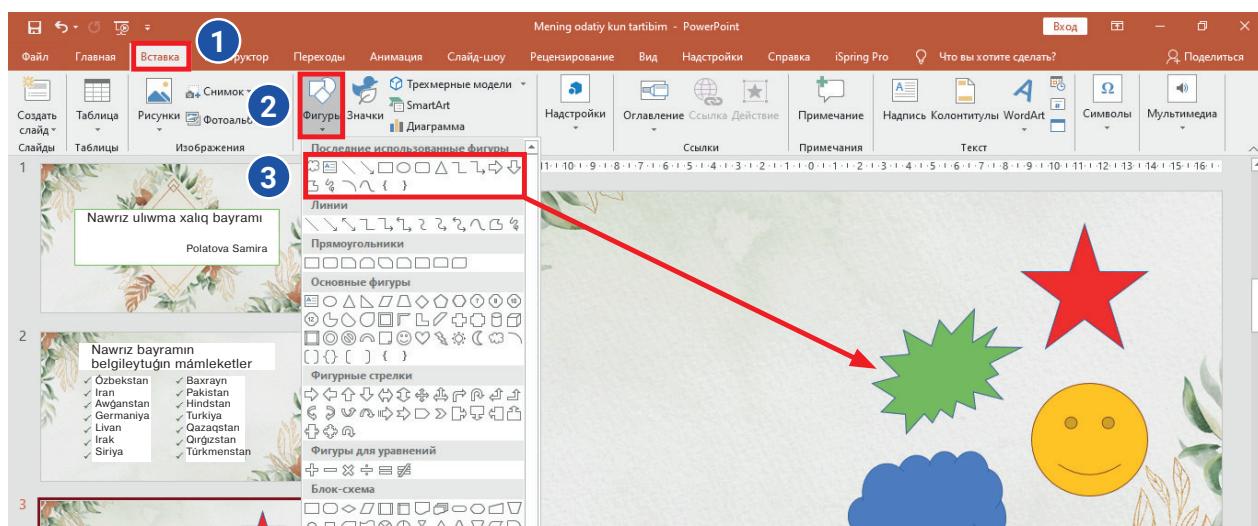
140

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

Slaydqa forma jaylastırıw

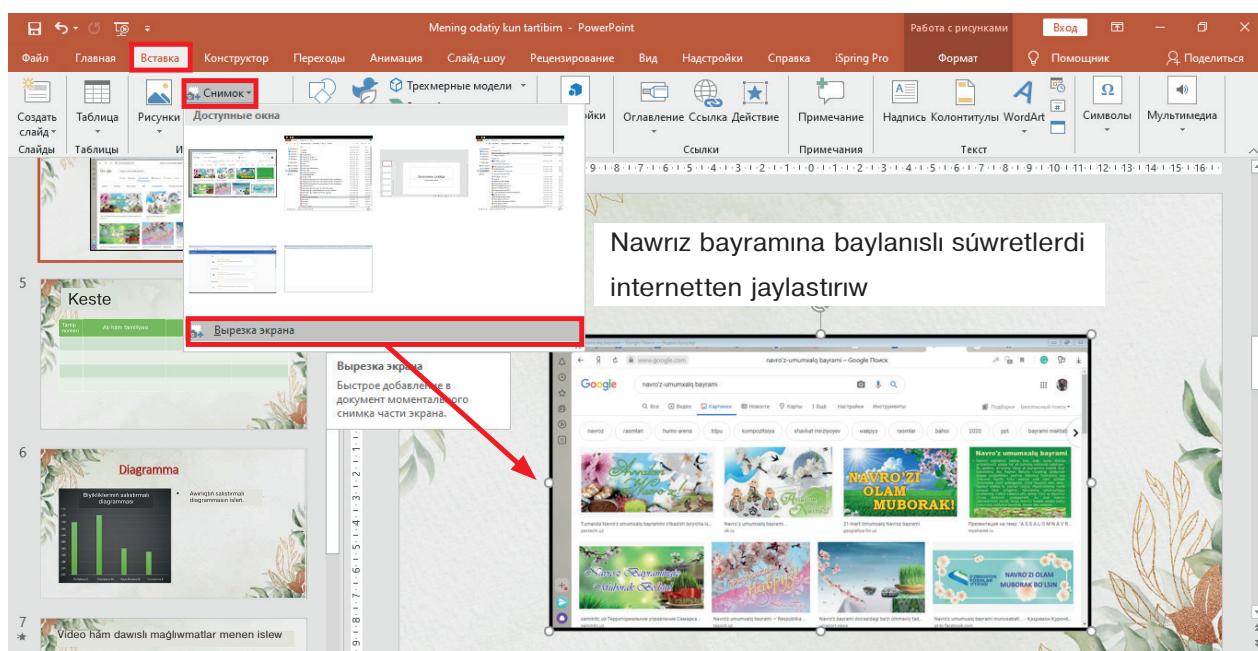
Kórgizbe slaydına forma jaylastırıw ushın «Вставка» (1) → «Фигуры» (2) buyrıqınan paydalanyladi. Mishkanıń shep túymesи járdeminde kerekli forma tańlanadı (3) hám oni slaydtıń kerekli ornına alıp barıp, shep túyme basıp turılǵan halda forma jaylastırıldı.

Menyuler qatarınıń sońında jańa payda bolǵan «Средства рисования» menyui buyrıqları járdeminde forma ústinde ámeller orınlaw mümkin.

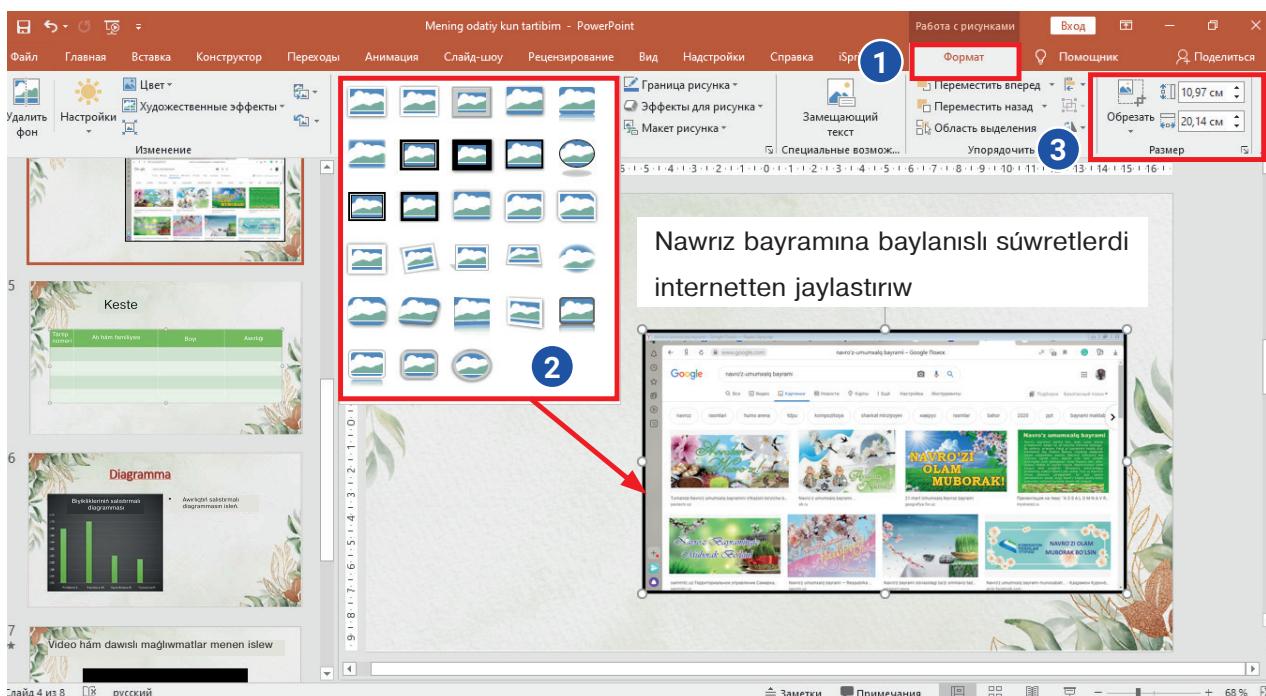
Slaydqa súwret jaylastırıw boyinsha úlgi

Ekran súwretin jaylastırıw ushın «Вставка» → «Снимок» buyrıqları tańlanadı hám súwret slaydqa qosıladı. «Работа с рисунками» menyui járdeminde bolsa súwretti redaktorlaw ámelleri orınlanydi.

Súwretke jiyeк ornatıw tártibi

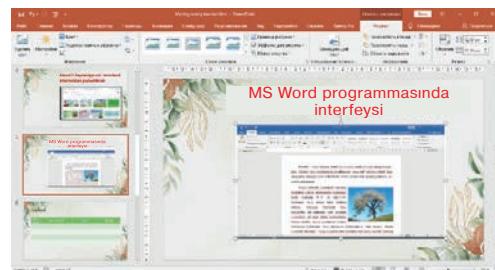

Bul qızıq. Ekrandı súwretke alıwda «PrtSc (Print Screen)» túymesinen paydalaniw mümkin. Bunıń ushın súwretke alınıw kerek bolǵan ayna ashıladı hám klaviaturadan «PrtSc (Print Screen)» túmesi bir márte basıldı. Nátiyjede, alıngan súwret waqtsha kompyuter yadına saqlanadı. Usı súwretti slaydqa jaylastırıw ushın bolsa «Ctrl + V» túymeleri kombinaciysi yaki «Вставить» buyrıǵı tańlanadı.

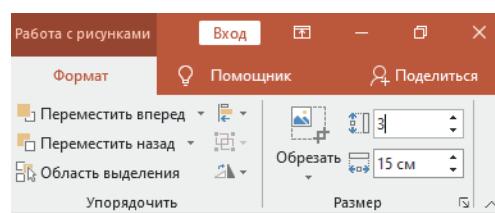
ÁMELIY JUMÍS

1. MS PowerPoint programmasın iske túsiriń. Aldıńǵı shınıǵıwda islengen fayldı iske túsiriń. Qálegén usılda kórgizbege eki slayd qosıń.

2. Islengen kórgizbeniń ekinshi slaydına MS Word programmasın iske túsirgen halda interfeyis súwretin «Вставка» → «Снимок» buyrıqları járdeminde ornalastırıń.

3. «Работа с рисунками» менюінде «Стили рисунков» бóliminen súwret ushın qálegén stildi tańlań. Súwret ólshemin ózgertiń: eni ushın 15 cm, biyikligi ushın 3 cm di belgileń. Ózgeristi tiykarlań.

4. Ekran súwreti slaydqa jaylasqannan keyin, «Стили рисунков» bánti járdeminde onıň shetki bólimine jiyekti jaylastırıń.

5. Tayarlanǵan kórgizbege jańa slayd qosıń. Usı slaydqa qálegen usılda 4 baǵana hám 5 qatardan ibarat kesteni jaylastırıń.

6. Islengen kesteni klastaǵı 5 oqıwshınıń boyı hám salmaǵına bayanıslı maǵlıwmatlar tiykarında toltrırıń.

Keste			
Tartıp nomeri	Atı hám familyası	Boysi	Awırlığı

7. Kórgizbege jańa slayd qosıń. Usı slaydta joqarıda jaylasqan maǵlıwmatlar tiykarında eki jaqın diagramma isleń. Bunda «Maket» buyrıǵınan «Два объекта» maketen tańlaw usınıs etiledi. Birinshi diagrammanı biyiklik ólshemine, ekinshisin bolsa salmaǵına bayanıslı maǵlıwmatlar tiykarında isleń.

Slaydqı keste hám diagramma jaylastırıw hám sazlaw

Kórgizbe slaydına keste hám diagramma obyektlerin tómendegi eki usılda jaylastırıw mümkin:

1) tikkeley slayd ushın tańlanǵan maket túymeleri járdeminde;

2) «Вставка» menyusınan paydalangan halda:

- «Вставка» → «Таблица» → «Вставить таблицу» buyrıǵı járdeminde slaydqı kerekli baǵana hám qatardan ibarat keste jaylastırıw mümkin;
- «Вставка» → «Диаграмма» buyrıqlarınan paydalangan halda slaydqı hár túrlı diagrammalar jaylastırıldı.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Kórgizbe slaydına grafikalıq obyektler qaysı menu tiykarında jaylastırıldı hám formatlanadı?
2. Kórgizbege diagramma qosıwdan aldın keste qosıw shárt pe?
3. Ekran súwretin jaylastırıw usılların túsinidiriń.

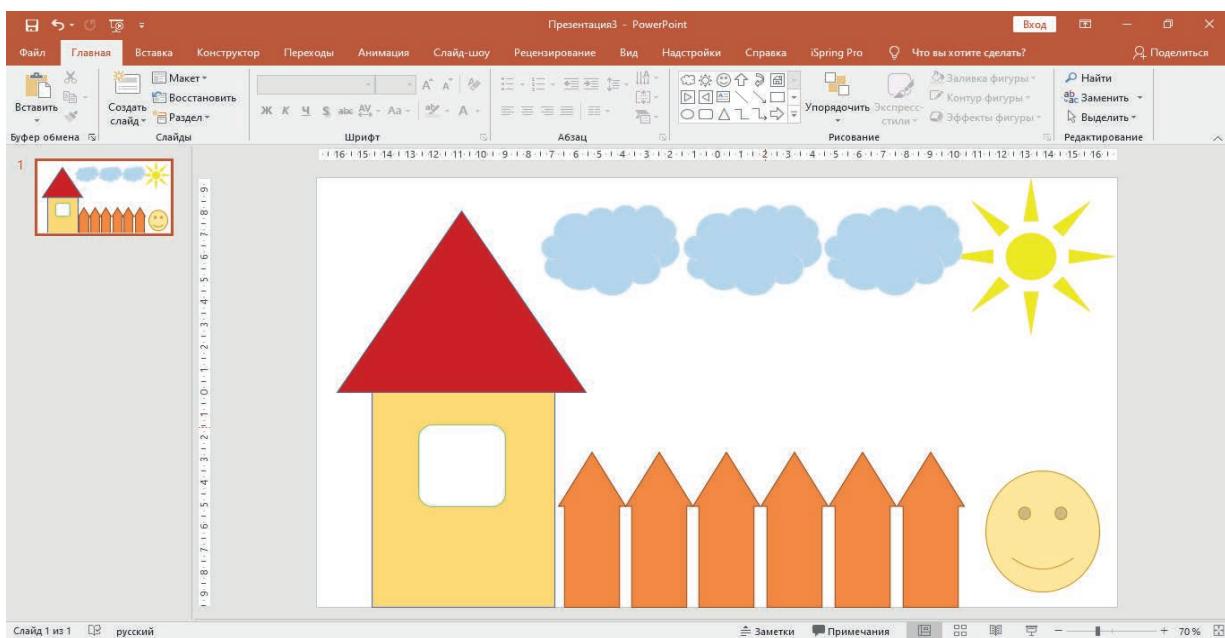

143

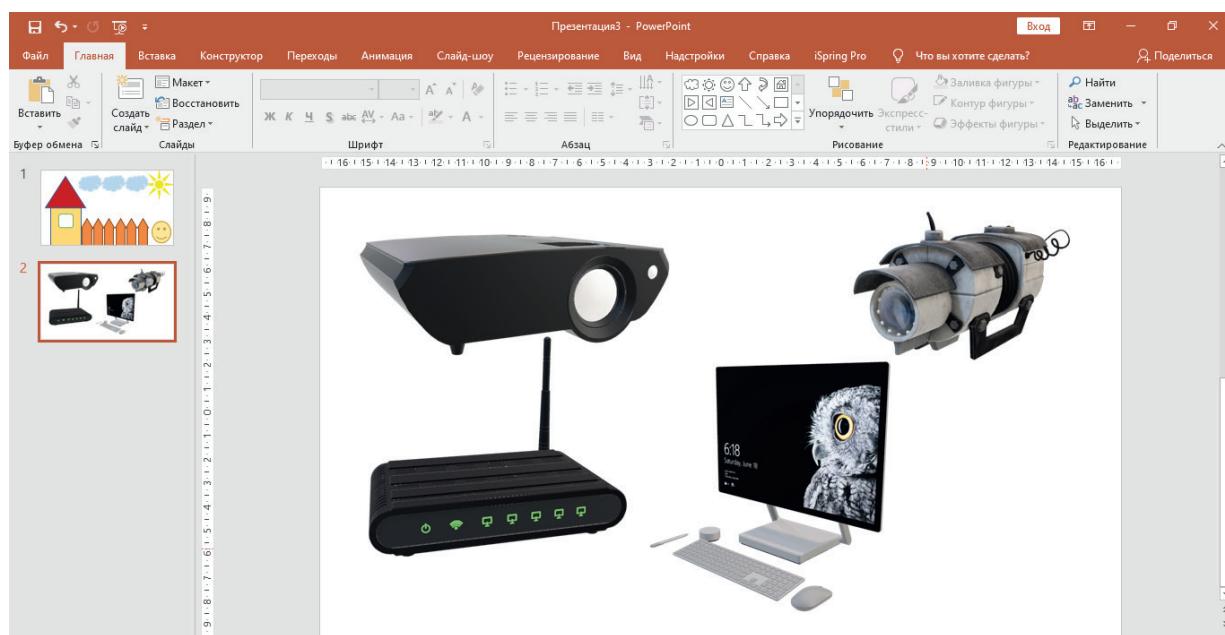
ÚYGE TAPSÍRMA

1. MS PowerPoint programmasın iske túsırıň. Oǵan qálegen usilda 5 slayd qosıń.
2. «Фигуры» buyrıǵınan paydalanıp, tómendegi súwretti payda etiń. Oǵan qálegen jańa súwretti qosıń. Súwretti «Meniń dóretiwshiligim» dep saqlań.

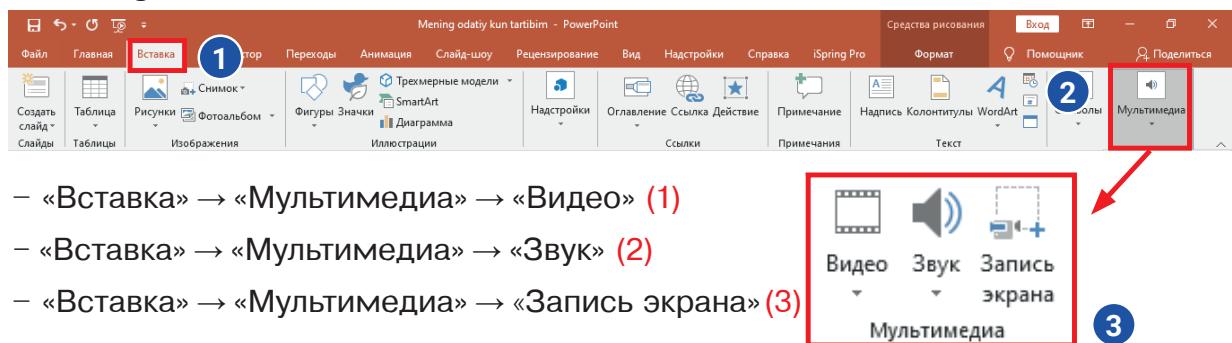
3. «Вставка» → «Трехмерные модели» buyrıǵı járdeminde texnologiyaniń jańa kórinislerin slaydqı jaylastırıń hám olardı úsh ólshemde ózgertip kóriń.

30-sabaq. SLAYDLARĞA MUZÍKA HÁM VIDEO JAYLASTÍRÍW

Adamlar informaciyalardı hár túrli kórinislerde qabillaydi. Informaciya hám maǵlıwmatlardı video hám audio kórinisinde kórsetiw búgingi kunde eń ǵalabalıq usillardan birine aylandı. Eger kórgizbede dawislı hám video informaciyalardan orınlı paydalanılsa, kórgizbe jáne de suliw hám de este qalarlı bolıwı anıq.

Kórgizbe slaydına muzıka yaki video jaylastırıw ushın tómendegi ámeller izbe-izligi tańlanadı:

– «Вставка» → «Мультимедиа» → «Видео» (1)

– «Вставка» → «Мультимедиа» → «Звук» (2)

– «Вставка» → «Мультимедиа» → «Запись экрана» (3)

Kórgizbe slaydına videofaylları jaylastırıw

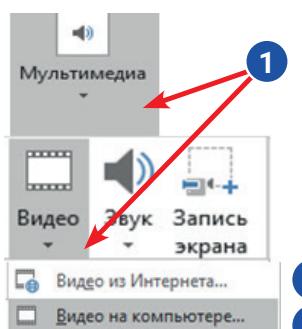
PowerPoint 2003 versiyasının baslap kórgizbege video maǵlıwmatlardı jaylastırıw imkaniyati payda boldı. 2003-versiyasında AVI hám de WMV formatlarından ǵana paydalaniw imkaniyati bar bolǵan bolsa, PowerPoint 2019 versiyasında 6 túrli formattaǵı videomaǵlıwmatlar menen islew imkaniyati bar. Bular: ASF, AVI, MP4, MPG, SWF hám de WMV. PowerPoint 2013 versiyasında bolsa kórgizbege YouTubeden videolardı jaylastırıw imkaniyati payda bolǵan.

Kórgizbede videofayllarǵa mürájááttı gipermürájáát ornatıw yaki usı videonı slaydqı jaylastırıw arqalı ámelge asırıwǵa boladı. Bul eki usılda video jaylastırıwdıń parqı tómendegi kestede túsindirilgen:

Internettiń qandayda bir veb-saytında jaylasqan videofaylıǵa gipermürájáát ornatıw arqalı	Videonı slaydqı jaylastırıw arqalı
Bunda kórgizbege jaylastırıp atrıǵan videonı kólemi ulıwma fayl kólemine tásir kórsetpeyi, yaǵní onıń Internettegi mánzilinen paydalanıldı.	Ulıwma fayl kólemine videonı kólemi de qosıladi.
Eger videofayl kompyuterde jaylasqan bolsa, ol jaǵdayda kórsetiw sol video jaylasqan kompyuterde ótkeriliwi kerek.	Usı proceste video kórsetiw waqtında mashqalalar tuwiliw itimalı azayadı.

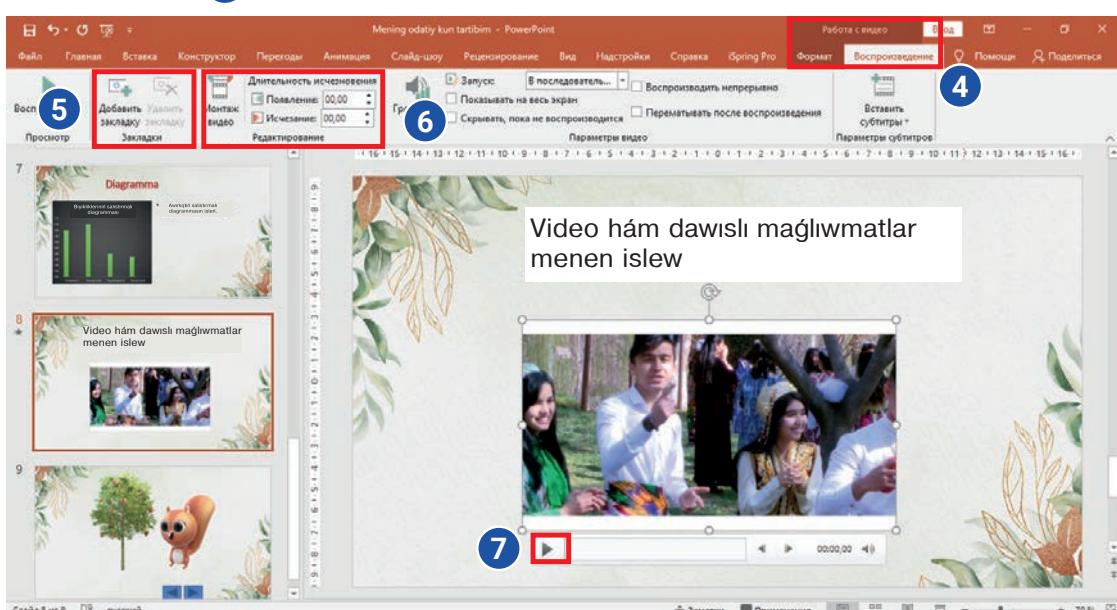

145

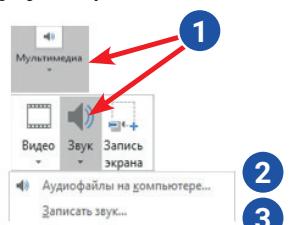
«Мультимедиа» (1) – «Видео» бурыгы жардеминде internet betlerinde (2) yoki kompyuterde (3) jaylasqan videofayllardı slaydqa jaylastırıw mümkin.

Kerekli videofayl slaydqa jaylastırılğannan keyin, oni redaktorlaw ushın menyuler qatarında payda bolğan «Работа с видео» (4) меню бурыqlarınan paydalanyladi.

«Закладки» → «Добавить закладку» (5) бурыгынан paydalanyп, videonıñ kerekli minutların belgilep qoysiw (7), usı minutlardan baslap videonı kóriw imkaniyatı payda boladi.

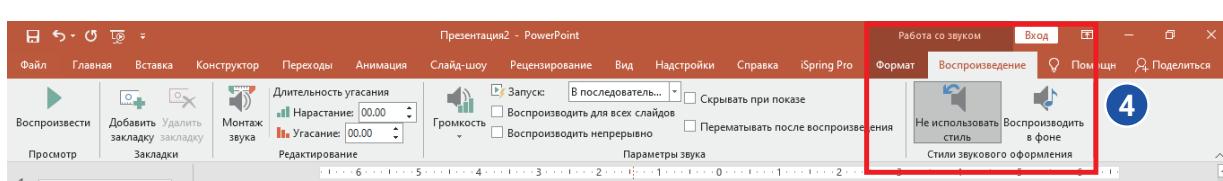
«Работа с видео» → «Редактирование» (6) бурыгынан paydalanyп, kórgizbege jaylasqan videonıñ kerekli bóliminен kesip alıwǵa boladi.

Kórgizbeli slaydına muzıka jaylastırıw

«Мультимедиа» → «Звук» бурыqları (1) жардеминде kompyuterde jaylasqan audio fayllardı (2)yoki mikrofon qurılması arqalı jazıp alıńǵan dawıslı maǵlıwmattı (3) slaydqa jaylastırıwǵa boladi.

Kerekli muzıka slaydqa jaylastırılğannan keyin slaydta muzıkanı orınlaw ushın túyme payda boladi. Muzıkanı redaktorlaw ushın menyuler qatarında payda bolğan «Работа со звуком» (4) меню бурыqlarınan paydalanyladi.

140

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

ÁMELIY JUMÍS

1. Aldıńǵı sabaq shınıǵıwlardan tayaranǵan kórgizbege úsh yaki tórt slayd qosıń. Ekinshi slaydqı D:\musıqa\ papkasında jaylasqan qálegen muzikanı ornalastırıń. Ornlastırılgan muzikanı tińlań hám onda qatnasqan sózlerden 6 awın slaydtıń joqarı bólimine ARIAL shriftində, 28 ólshemde kírgiziń.
2. «Работа со звуком» menyui imkaniyatınan paydalangan halda jaylastırılgan muzikanı barlıq slaydlar kórsetiwi waqtında úzliksiz jańgırıwin támiyinleń. «Мультимедиа» → «Видео» buyrıqları járdeminde kórgizbeniń jańa slaydına D:\films\ papkasında jaylasqan qálegen videofayldı jaylastırıń. «Работа с видео» menyui járdeminde videofayldıń aqırğı 30 sekundın kesip saqlań.
4. «Multimedia.pptx» atlı kórgizbege jáne bir jańa slayd qosıń. Oǵan «Мультимедиа» → «Запись экрана» buyrıqları járdeminde slaydqı forma jaylastırıw tártibin úyretiwshi video jazıń hám saqlań.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. «Вставка» menyuınıń «Мультимедиа» buyrıǵı járdeminde slaydqı qanday obyektlərdi jaylastırıwǵa boladı?
2. Kórgizbege videolar jaylastırıw qalay ámelge asırıladı?
3. Kórgizbeni kórsetiw ushın dawıstı aldınnan jazıp slaydqı jaylastırıwǵa bolama? Bunıń ushın qanday qurılma bolıwı kerek?
4. Sizińshe, bir slaydqı hám dawıslı, hám videomaǵlıwmattı jaylastırıw múmkin be? Juwabińızdı tiykarlań.
5. «Запись экрана» buyrıǵınan paydalaniw qaysı waqıtta nátiyje beredi?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Aldıńǵı úyge tapsırma ushın berilgen tapsırmada islengen «Meniń dóretiwshiligim» atlı kórgizbeni ashıń. Oǵan jańa slayd qosıń. «Мультимедиа» → «Запись экрана» buyrıqları járdeminde slaydqı diagramma jaylastırıw tártibin úyretiwshi video jazıń hám saqlań.
2. Kórgizbeniń birinshi slaydına ótiń hám oǵan kompyuterde aldınnan jaylasqan dawıslı fayldı jaylastırıń.

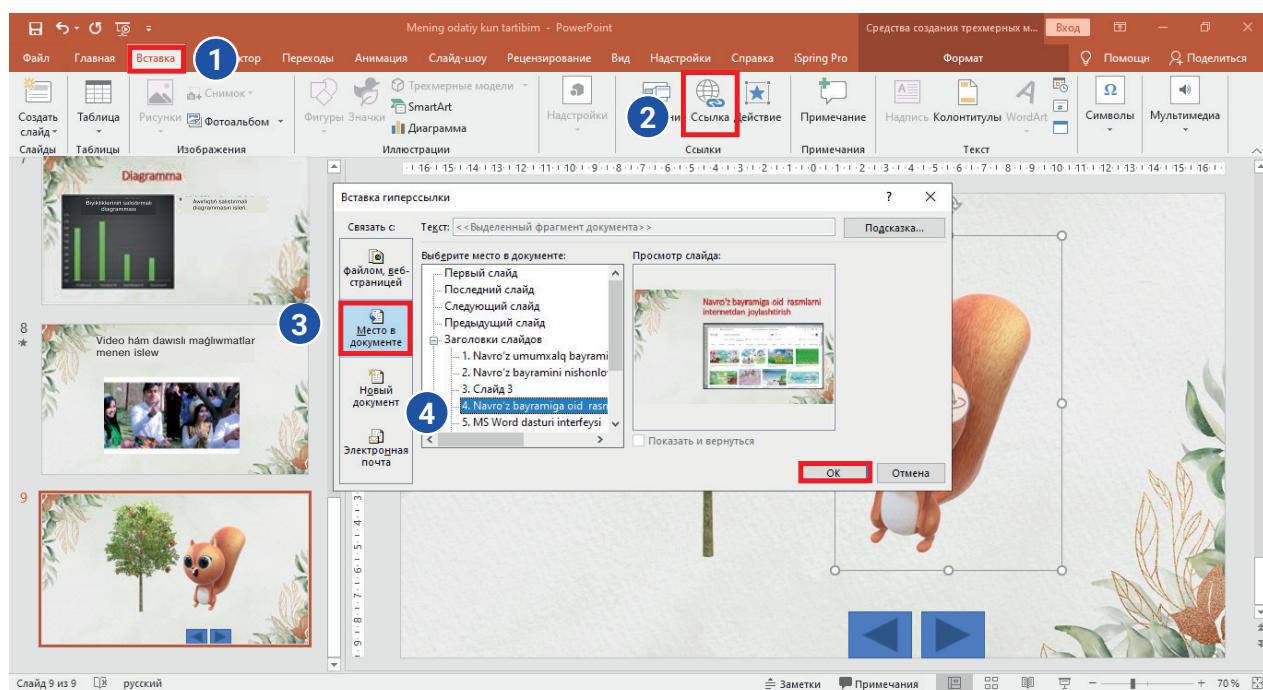
31-sabaq. KÓRGIZBELERDE GIPERTEKST HÁM GIPERMÚRÁJÁÁT PAYDA ETIW

Kórgizbe kórsetiwi waqtında bir slaydtan basqa slaydqas ótiwge yaki slayd kórsetiwi waqtında kompyuterde jaylasqan fayl, veb-betke mûrájáát etiwge tuwri kelip qaladı. Bunday jaǵdayda mashqalanı giperkekstten paydalaniw arqali sheshiwge boladı.

Kórgizbede gipermúrásı islew ushın hár túrlı obyektlерden paydalaniwǵa boladı. Máselen, tekst, forma, súwret hám t.b.

Kórgizbedegi bir slaydtan ekinshi slaydqas ótiw ushın gipermúrásı islew tártibi:

- 1) tekstten gipermúrásı sıpatında paydalaniw ushın usı tekst belgilep alındı;
- 2) «Вставка» (1) → «Ссылка» (2) buyrıqları tańlanadı;
- 3) jańa payda bolǵan aynada «Место в документе» (3) buyrıǵı tańlanǵanda, kórgizbede bar slaydlar dizimi (4) ashıladı. Dizimnen kerekli slayd tańlanadı hám «OK» túymesi basıldı.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Gipermúrásı – (ingl. hyperlink, rus.) hújjettiň bir bólíminen basqa bólímene yaki basqa hújjetke ótiw imkanın beriwsı mûrájáát.

Giperkekst – hújjettiň bir bólímene yaki basqa hújjetke ańsat hám tez kiriw imkaniyatın beriwsı tekst.

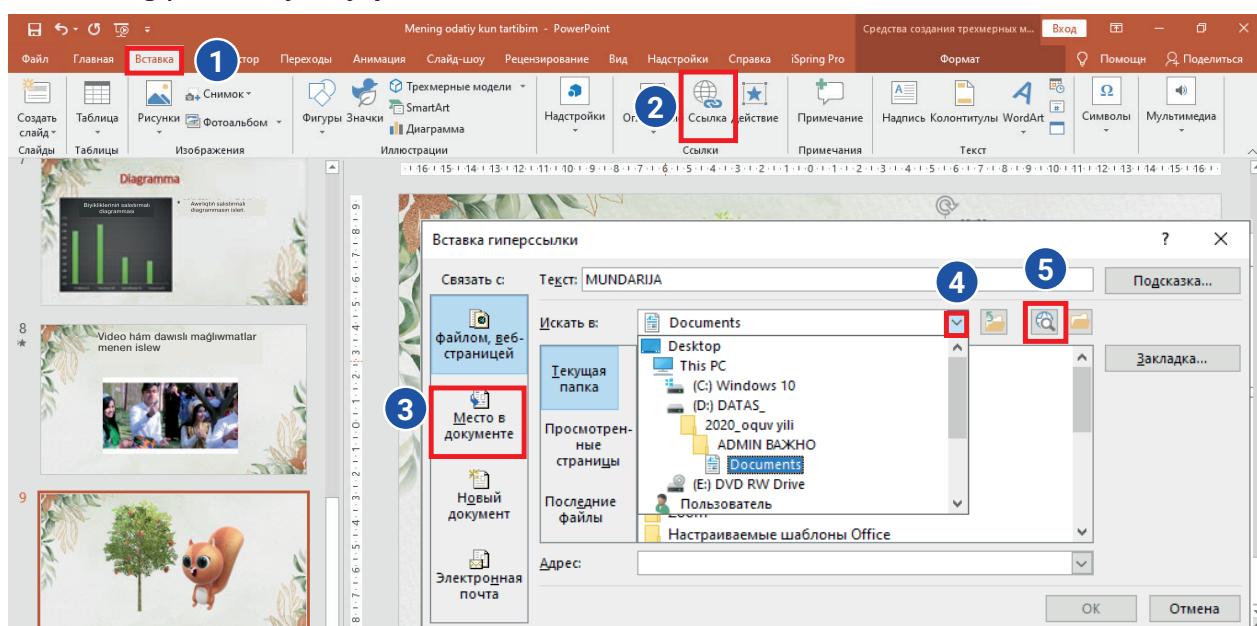

140

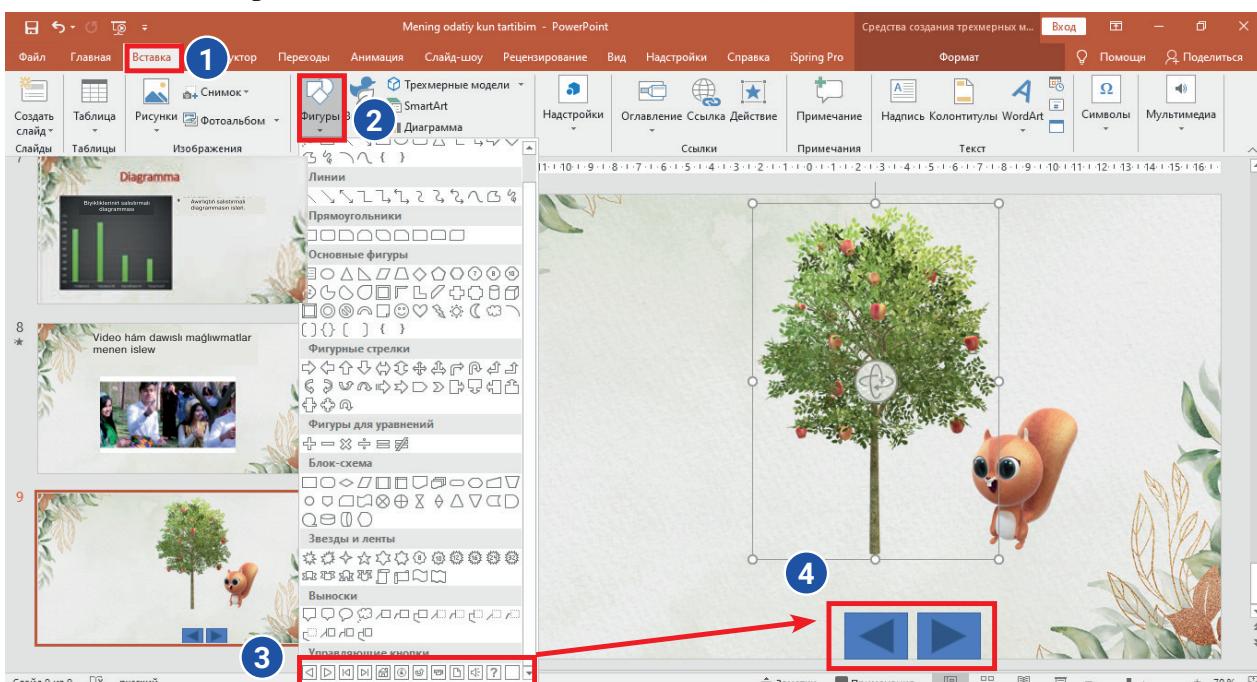
V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEHNOLOGIYASI

Kompyuterdegi qálegen fayl yaki veb-betke ótiw ushın gipersnoska islew tártibi:

- 1) gipermúrájáát jaylastırılatuǵın obyekt belgilenedi;
- 2) «Вставка» (1) → «Ссылка» (2) buyrıǵı tańlanadı;
- 3) jańa payda bolǵan aynada «файлом, веб-страницей» (3) buyrıǵı tańlanganda, «Искать в:» buyrıǵınan keyin jaylasqan belgisi (4) járdeminde kompyuterde jaylasqan qálegen faylǵa yaki Internet túymesi (5) arqalı internettiň qálegen veb-betine gipermúrájáát jaylastırıldı.

Kórgizbege «Управляющие кнопки» formaları arqalı gipermúrájáát jaylastırıw

Kórgizbeniń bir slaydınan onnan aldıńǵı yaki keyingi slaydqqa, birinshi yaki qálegen slaydqqa gipermúrájáát járdeminde ótiwdi tayar formalar járdeminde de ámelge asırıwǵa boladı. Buniń ushın tómendegi ámeller orınlanańdı:

- 1) «Вставка» (1) → «Фигуры» (2) buyrıǵı tańlanadı;
- 2) «Фигуры» aynasınıń eń tómengi bóliminde «Управляющие кнопки» (3) bólimi bolıp, kerekli basqarıw túymesiniń forması mishka járdeminde belgilenip alınadı;
- 3) soń mishkanıń shep túymesin basıp turǵan halda slaydqqa tańlańǵan basqarıw túymesiniń forması jaylastırıladı (4);

Tiykarǵı paydalaniłatuǵın basqarıw túymeleri hám olardıń wazıypaları:

«Назад» yaki «Предыдущий» atlı basqarıw túymesı – aldıńǵı slaydqqa qayıtw ushın;

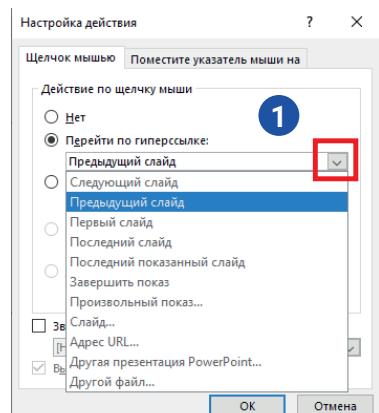

«Вперед» yaki «Следующий» atlı basqarıw túymesı – keyingi slaydqqa ótiw ushın;

«На главную» basqarıw túymesı bolsa tiykarǵı, birinshi slaydqqa ótiw ushın paydalaniładı.

Joqarında keltirilgen qálegen túyme tańlańıp, slaydqqa qoyılǵanda, usı túymeni baylanıstırıw kerek bolǵan slayd gipermúrájáát payda boladı. Aynada keltirilgen gipermúrájáát arqalı ótiw (1) túymesı járdeminde slayd mánzilin ózgertiw mümkin.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Aldıńǵı sabaq shınıǵıwlarda jaratılǵan kórgizbeni ashıń. Kórgizbeniń titul slaydınan keyin jáne bir slayd qosıń hám «Мазмунı» sózin atama bólimine kírgiziń. Slaydtıń tómengi bóliminde:
  - súwretler;
  - formalar;
  - kesteler;

kórinisindegi dizimdi qáli plestiriń. Keyingi slaydtan baslap izbe-iz úsh slayd ornastırıń hám olardı dizim siyaqlı atań. Gipermúrájáát arqalı mazmundaǵı rejelerdi atına sáykes slaydlar menen baylanıstırıń.

150

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

2. Birinshi slaydqa, «Вперед», aqırǵı slaydqa «Назад» hám de «На главную» basqarıw túymelerin, qalǵan slaydlarǵa bolsa úsh basqarıw túymesin ornalastırıń. Bul túymelerdi ne ushin jaylastırǵanızdı tiykarlań.
3. Kórgizbege slayd qosıń. Slaydqa sopaq formasın ornalastırıń hám oǵan «tekse-riw» tekstin kirkiziń. Onı <https://uz.wikipedia.org> mánzili menen baylanistırıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Gipersnoska hám de gipertekst túsinikleriniń ayırmashılıq hám uqsas täreplerin túsindirip beriń.
2. Kórgizbe slaydında jaylasqan qanday obyektlерden gipertekst sıpatında paydalaniwǵa boladı?
3. Slaydta basqarıw túymelerinen paydalaniwdıń artıqmashılıq tärepleri nede?

ÚYE TAPSÍRMA

Kórgizbe isleń hám onı «Taqdimot.pptx» dep atań. Kórgizbege úsh slayd qosıń. Birinshi slaydtıń atama bólimine «Mazmun» sózin kirkiziń. Qanday obyektlерdi slaydqa qosıwdı úyrengen bolsańız, olardı slaydtıń tómengi bólimine dizim forma-sında kirkiziń. Máselen:

1. Formalar 2. Müzik 3. video 4. ...

Ekinshi slaydtan baslap slaydlardı dizim siyaqlı izbe-iz atań. Mazmundaǵı rejeler atına sáykes halda hárbir slaydqa «Мультимедиа» → «Запись экрана» buyrıqları arqalı videolardı ornalastırıń hám olardı gipermúrájáát arqalı mazmun bántleri menen baylanistırıń.

Файл Главная Вставка Конструктор Переходы Анимация Слайд-шоу Рецензирование Вид Надстройки Справка iSpring Pro ? Что вы хотели

Буфер обмена

Создать слайд Восстановить

Слайды

Шрифт Абзац

Рисование

Презентация3 - PowerPoint

1

2

3

4

Slайд 4 из 4

151

32-sabaq. KÓRGIZBEGE ANIMACIYA HÁM ÓTIW EFFEKTLERIN ORNATÍW

Kórgizbe kórsetiwi procesinde tińlawshılardıń diqqatın tartıw talap etiletuǵını belgili. Dıqqattı tartıw procesinde tiykarǵı orındı iyeleytuǵın elementlerden biri hárketli obyektlər bolıp tabılda. Kórgizbeni tayarlaw dawamında, tiykarınan, eki túrdegi hárketli effektlerden paydalanyladi.

Bular:

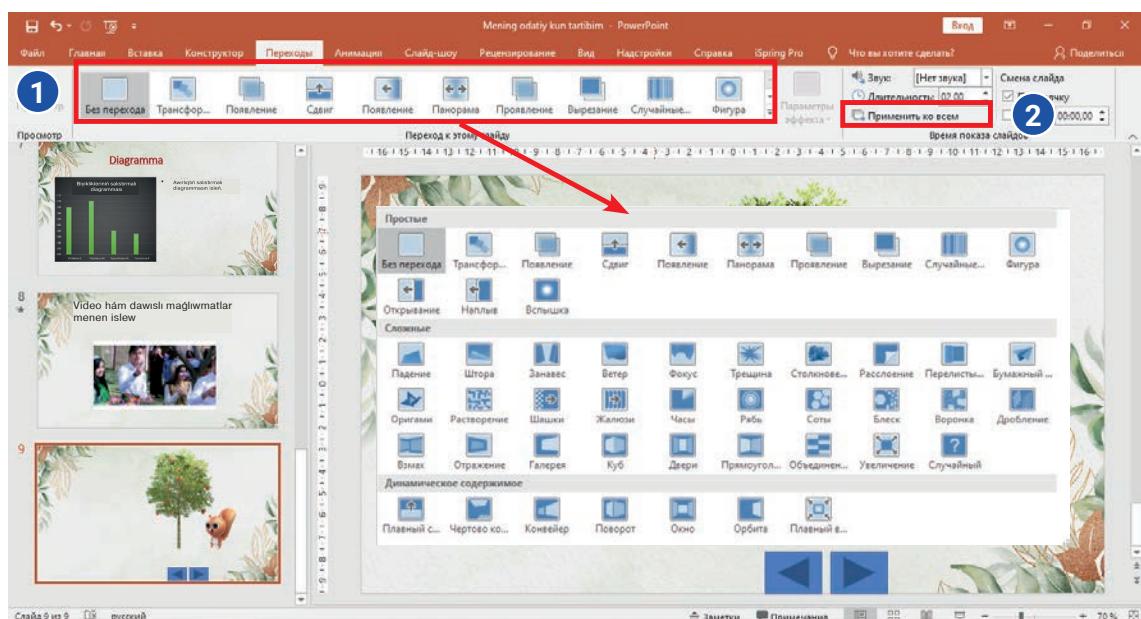
- 1) Slaydlar almasıwına qoyılatuǵın hár túrli kórinistegi ótiw effektleri;
- 2) Slaydalarda jaylasqan obyektlər (tekst, súwret, forma, diagramma hám basqalar)ge ornatalatuǵın animaciyalar.

TAYANÍSH TÚSINKLER

Animaciya – óz aldına súwretlerdiń joqarı tezlikte izbeziz kórsetiliwi.

ÓTIW EFFEKTLERIN SAZLAW

1. Effekt jaylastırılatuǵın slayd tańlanadı hám «Переходы» menyusidan oynanıng o'ng menyuinan aynanıń oń müyeshindegi túyme arqalı «Переход к этому слайду» aynası ashıladı (1).
2. Ashılgan aynada úsh: «Простые», «Сложные» hám de «Динамическое содержимое» bántlerine tiyisli ótiw effektlerinen qálegeni tańlanadı.
3. «Применить ко всем» (2) buyrıǵı tańlanǵanda, ótiw effekti barlıq slaydlarǵa jaylastırıladı, bolmasa, barlıq slaydlar bólek-bólek ajıratıp alınadı, olar ushın ótiw effektlerin tańlaw mümkin.

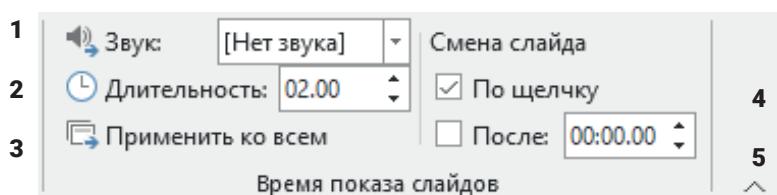

152

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

Ótiw effektlerin tayarlawda «Переходы» менюінің «Время показа слайдов» бántinen paydalanyladi. Bunda tómendegi imkaniyatlar bar:

- 1 – slaydlar almasıwına hár túrli dawisti jaylastırıw;
- 2 – ótiw effektiniń dawamlılıǵın ornatıw;
- 3 – tańlanǵan ótiw effektin barlıq slaydlarǵa qollanıw;
- 4 – slaydlar almasıwı túymeni basıw arqalı ámelge asırıw;
- 5 – slaydlar almasıwına waqt belgilew.

QÍZIQLÍ MAĞLÍWMAT

1937-jılı «Walt Disney» kompaniyası tárepinen islengen birinshi animaciyalıq film «Oppoqoy» dep atalǵan.

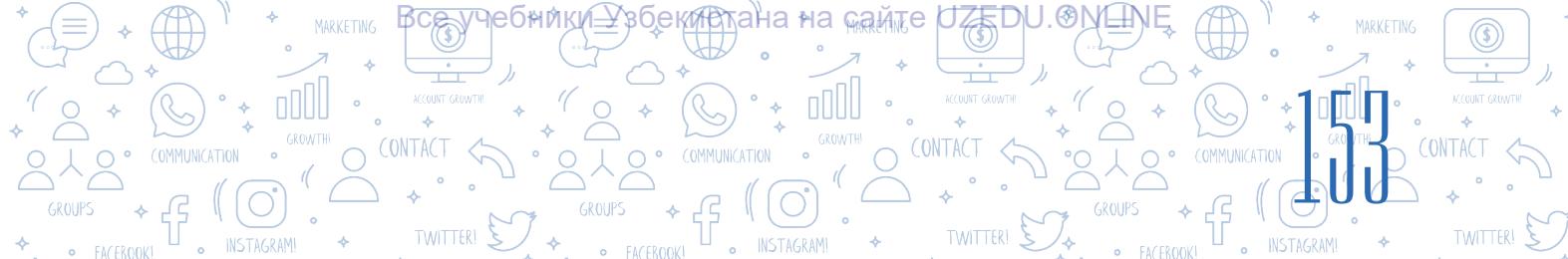
Slaydta jaylasqan qandayda bir obyektti basqalarının ajiratıp kórsetiw ushın animaciyalardan paydalaniwǵa boladı. MS PowerPoint programmasında animaciya effektiniń tórt túri bar:

- 1) kiriw effektleri;
- 2) shıǵıw effektleri;
- 3) ajiratıp kórsetiw effektleri;
- 4) háreket traektoriyasın qosıw effektleri.

Yaǵníy tańlanǵan obyekt slaydta hár túrli kóriniste payda bolıwı, ajiratılıp kórsetiliwi, joq bolıp ketiwi hám de izbe-iz traektoriya boyınsha háreket etiwi múmkin.

Animaciya jaylastırıw tártibi:

- slaydtaǵı obyekt belgilep alınadı;
- «Анимация» (1) менюінан «Добавить анимацию» (2) bánti tańlanadı hám obyektke qosılıwı kerek bolǵan animaciya túri (3) tańlanadı.

1 Анимация

2 Добавить анимацию

3 Качание

4 Дополнительные эффекты входа...

Obyektke jaylastırılǵan animaciyanı sazlaw

1 Область анимации

2 Триплер

3 Время показа слайдов

4 Параметры эффектов

Obyektke animaciya jaylastırılǵannan keyin onıń ayırı́m perimetrlerin sazlaw imkaniyatı bar:

- 1) tańlanǵan animaciya perimetrin ózgertiw ushın «Анимация» → «Параметры эффектов» kórsetpesi tańlanadı yaki qálegen kórinisti tańlawǵa boladı (4);
- 2) 2) animaciyanıń háraketke keliwin basqarıw (waqt, yaki túymeni tańlaw arqalı), birneshe animaciyanı háraketlendirip tártibin ózgertiw sıyaqlı ámellerin «Область анимации» (1, 2) buyrıǵınıń kontekst menyui (3) arqalı ámelge asırıwǵa boladı.

154

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

ÁMELIY JUMÍS

1. 31-sabaqtaǵı 1-ámeliy jumısta islengen kórgizbe faylın ashıń. 2-4-slaydlarǵa temaǵa baylanıslı súwretlerdi jaylastırıń. Súwretlerge tómendegi formattaǵı animaciyalardı qollanıń:
«Вход» – «Масштабирование»;
«Начало» – «После предыдущего».
2. Kórgizbege jańa slayd jaylastırıń. Oǵan «Meniń aymaǵımdaǵı tábiyat – meniń qorǵawımda» dep atalǵan tekst kirkiziń. Tekstke tómendegi animaciya effektlerin qollanıń:
«Выделение» – «Пульсация»;
«Выход» – «Панорама»;
«Начало» – «После предыдущего».
3. Kórgizbedegi slayd almasıwına ótiw effektin jaylastırıń:
effekt: «Галерея»;
effekt ushın parametr: «Слева».
4. Tańlanǵan hám sazlanǵan ótiw effektin barlıq slaydlarǵa qollanıń.

SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. Ótiw effekti hám onı sazlaw degende qaysı ámeller túsiniledi?
2. Animaciya sózin túsindiriń.
3. Kündelikli turmısta dus kelgen elektron animaciyalarǵa úlgi jaziń.
4. Sisińshe, animaciya kórgizbe slaydınıń jáne de sulıw bolıwına járdem beredi me?

ÚYGE TAPSÍRMA

1. Aldıńǵı úy tapsırmasında jaratılǵan kórgizbe faylın ashıń. «Значки» buyrıǵınan paydalanıp, slaydlardırıń onı joqarı mýyeshine qálegen logotip jaylastırıń hám oǵan tómendegi formattaǵı animaciyalardı qollanıń:
2) «Вход» – «Панорама»;
3) «Выделение» – «Пульсация».
2. Ámeliy jumıstaǵı 1-tapsırmá ushın islengen kórgizbege «Двери» atlı ótiw effektin «Длительность» ushın 3 sekund belgilep jaylastırıń.

155

33-sabaq. AMELIY JUMÍS. JOBA JUMÍSÍ

1. Klastaǵı oqıwshılar úsh toparǵa bólinedi:
  - 1-topar «Smartfonlardan paydalaniwdıń jetiskenlik hám kemshilikleri»;
  - 2-topar «Apple hám Samsung ónimleri» temasında kórgizbe isleydi;
  - 3-topar ekspert toparı sıpatında eki topar kórgizbe kórsetiwi boyınsha pikir bildiredi – olar jol qoyǵan jetiskenlik hám kemshiliklerdi kórsetip ótedi.
2. «Meniń shańaraǵım» temasında foto-slayd islew. Kórgizbede tek súwret, tekst hám animaciyanan óana paydalaniwǵa boladı.
3. «Meniń mektebim» temasında kórgizbe islew. Kórgizbe slaydında mektebińız súwreti bolıwı kerek.
Oylap kóriń, buni qalay ámelge asırıwǵa boladı?
4. «Milliy texnikaliq ónimler» temasında kórgizbe islew. Kórgizbe slaydında úyińizde paydalanıp atırǵan qandayda bir milliy texnikaliq (xızmet kórsetetuǵın) ónimniń artıqmashlıqları haqqında siziń dawıslı pikirińiz orın alǵan bolıwı kerek.

34-sabaq. BAQLAW JUMÍSÍ

1. Óz ara sáykeslikti ornatıń.

Menü atın ol orınlaniwı mümkin bolǵan ámeller menen óz ara birlestiriń:

Вставка	slaydtaǵı teksti formatlaw;
Главная	slayd ushın shablon tańlaw;
Конструктор	slaydlarǵa ótiw effektlerin tańlaw;
Переходы	slaydlarǵa diagramma jaylastırıw;
Анимация	obyektlerge háreket beriw.

2. Óz ara sáykeslikti ornatıń:

Слайд-шоу	óz aldına jaylasqan slaydlardı islew hám olardı redaktorlawǵa arnalǵan.
Обычный	jumıs maydanda slaydlar maketi jaylasqan bolıp, usı rejimde kórgizbedegi slaydlar ornın ózgertiw, óshiriw hám nusqalaw sıyaqlı ámellerdi orınlawǵa boladı.
Сортировщик слайдов	kórgizbelerdi kórsetiwe paydalaniładi. Bul rejim tańlanǵanda, slaydlar ekrandı tolıq iyeleydi.

150

V BAP KÓRGIZBEER ISLEW TEKNOLOGIYASI

3. Kórgizbege jańa slayd qosıw ámeliniň orınlanıw izbe-izligi durıs keltirilgen juwabin tańlań (4 ke shekem juwap tańlaw imkaniyatıńız bar).

- «Главная» → «Создать слайд» hám kerekli maket tańlanadı;
- «Вставка» → «Создать слайд» hám kerekli maket tańlanadı;
- «Ctrl + M» túymeler kombinaciysi;
- Kontekst menyudan «Создать слайд»;
- «Конструктор» → «Создать слайд»;
- «Анимация» → «Создать слайд».

4. Kórgizbe islewde ámeliyatta eń kóp hám nátiyjeli paydalanylataúğın shriftlerdi tańlań:

☐ Helvetica	☐ Rockwell
☐ Garamond	☐ Times New Roman
☐ Futura	☐ Arial
☐ GillSans	☐ Calibri

5. Klaviaturanıń «Prt screen» túmesi wazıypasın qalay ámelge asırıwǵa boladı?

- A) «Вставка» → «Снимок»
- B) «Вставка» → «Звук»
- C) «Вставка» → «Фигуры»
- D) «Вставка» → «Ссылка»

6. «Вставка» → «Фигуры» → «Управляющие кнопки» buyrıqlarınıń wazıypası qaysı juwapta durıs kórsetilgen?

- A) kórgizbege basqariw túymelerin jaylastırıw arqalı gipermürájáát jaylastırıw;
- B) kórgizbege figuralardı jaylastırıw;
- C) kórgizbege keste jaylastırıw;
- D) kórgizbege diagramma jaylastırıw.

7. Ótiw effektleri waqtı ... sazlanadı.

- A) «Переходы» menyuiniń «Область анимации» buyrığı járdeminde;
- B) «Область анимации» menyu járdeminde;
- C) «Время показа слайдов» menyu járdeminde;
- D) «Переходы» menyuiniń «Время показа слайдов» buyrığı járdeminde.

8. MS PowerPoint programmasında animaciyanıń tórt túri bolıp, olar:

- A) _____
- B) _____
- C) _____
- D) _____
- E) _____

9. Qaysı juwarta «Вставка» → «Ссылка» → «файлом, веб-страницей» → «Искать в:» buyrıqlarınıń wazıypası keltirilgen?

- A) Kórgizbedegi basqa slaydqı ótiw ushın gipermúrájáát islew;
- B) kompyuterdegi qálegen fayl yaki veb-betke ótiw ushın gipermúrájáát islew;
- C) gipertekstti óshiriw;
- E) basqarıw túymeleri járdeminde gipermúrájáát islew.

10. Kórgizbe slaydındaǵı obyektke animaciya qosıw ushın qaysı menyudan paydalanyladi?

- A) «Переходы»;
- B) «Анимация»;
- D) «Конструктор»;
- E) «Вставка».

11. Ótiw effektlerin sazlaw ámellerin durıs izbe-izlikte jaylastırıń.

- «Применить ко всем» buyrıǵı tańlanǵanda, ótiw effekti barlıq slaydlarǵa jaylastırıladı. Bolmasa, barlıq slaydlar bólek-bólek ajıratıp alındı, olar ushın ótiw effektlerin tańlaw mümkin.
- Effekt jaylastırılatuǵın slayd tańlanadı hám «Переходы» menyuınan «Переход к этому слайду» aynası ashıladı.
- Ashılǵan aynada úsh: «Простые», «Сложные» hám de «Динамическое содержимое» bántlerine tiyisli ótiw effektlerinen qálegeni tańlanadı.

12. Hújjettiń bir bólimi yaki bólegine ótiw ushın islengen mürájáát qalay ataladı?

- A) Gipermúrájáát
- B) Gipertekst
- D) Snoska
- E) Animaciya

PAYDALANÍLGÁN ÁDEBIYATLAR

1. Aripov A. N. Mirzaxidov X. M. Shermatov Sh X. va b. «Axborot kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati». «Raqamli Rivojlanish Tashabbusi» Dasturi, O'zbekiston Respublikasi, Toshkent shahri.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. «Davlat tilida ish yuritish», Amaliy qo'llanma. Toshkent, 2020.
3. Alaminov M., Avezov M., Qodirov D. «MS WORD 2016», Mustaqil o'rGANISH uchun o'quv-metodik qo'llanma. Nukus, 2019.
4. Lengoiboni G. Curriculum guide for ict integration in education. 2019, 56 p.
5. Sarah Lawrey and Donald Scott. Cambridge IGCSE Computer Science. Coursebook. Cambridge University Press, 2015.
6. Victoria Ellis, Sarah Lawrey and Doug Dickinson. ICT Starters On Track Stage 1. Cambridge University Press, 2019.
7. Victoria Ellis, Sarah Lawrey and Doug Dickinson. ICT Starters On Track Stage 2. Cambridge University Press, 2019.
8. Босова Л. Л. Информатика. Учебник для 5 класса. М.: 2015.
9. Брольпито А. Цифровые навыки и компетенция, цифровое и онлайн обучение. ЕФО. Турип – 2019. 84 с.
10. Голиков Д. В. «40 проектов на Scratch для юных программистов». BHV, 2018 г.
11. Голиков Д. В. и Голиков А. Д. Программирование на Scratch 2. Часть 1. Делаем игры и мультики. Подробное пошаговое руководство для самостоятельного изучения ребёнком. 2014. –295 с.
12. Голиков Д. В. и Голиков А. Д. Программирование на Scratch 2. Часть 2. Делаем сложные игры. Подробное пошаговое руководство для самостоятельного изучения ребёнком. 2014. –283 с.
13. Котов В. М., Лапо А. И., Быкадоров Ю. А., Войтехович Е. Н. Информатика. Учебное пособие для 8 класса. Минск. 2018.
14. Мажед Маржи; пер. с англ. М. Гескиной и С. Таскаевой. Scratch для детей. Самоучитель по программированию. – М.: «Манн, Иванов и Фербер», 2017. – 288 с.
15. Макарова Н. П., Лапо А. И., Войтехович Е. Н. Информатика. Учебное пособие для 6 класса. Минск. 2018.
16. Намазов Б., Файзиева М., Шарофиддинов Ш. Медиа ва ахборот саводхонлиги: ўқув қўлланма. –Т.: Бактрия-Пресс, 2018. UNESCO, 2018. 13 б. т.
17. Салгараева Г., Илиясова Г., Маханова А. Информатика. Учебник для 6 класса. Арман-ПВ. 2018.

Fayziyeva Maxbubaxon Raximjonovna, Sayfurov Dadajon
Muxamedovich, Xaytullayeva Nafisa Saxobiddinovna, Tursunova
Feruza Raximdjonovna

O'quv nashri

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI

Umumiy o'rta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik

(Qoraqalpoq tilida)

Bas redaktor:

Anvar Zulpixarov

Awdarmashi:

Suluxan Aitimuratova

Redaktor:

Zulfiya Oserbaeva

Dizayner-xudojnik:

Nafisa Sadikova

Texnik redaktor:

Shoxrux Turaxanov

Operator:

Qobul Raufov

Korrektor:

Nargiza Saukieva

Basiwga ruqsat etildi. Format 60x84 1/8.

Kegli 12, Pragmatika KRKP garniturası.

Ofset baspa usilinda basildi. Shartli baspa tabagi 00.

Esap baspa tabagi 00. Tiraji 000 dana.

Buyurtma nomeri: ____.

«Kolorpak» JSHJ baspaxanasinda basip shigarildi.

Tashkent qalasi, Yunusabad rayoni, Yangishahar koshesi, 1-A uy.

COLORPACK

Ijaraǵa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

No	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńgandaǵı jaǵdayı	Klass basshi-sınıń qoli	Sabaqlıqtıń tapsırıl-ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qoli
1						
2						
3						
4						
5						

Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńganda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltilrıldır.

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalaniwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajiralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaat-landırıralı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayrlıǵan, sabaqlıqtıń tiykargı bóliminen alınıp qalıw jag'dayı bar, paydalaniwshi tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alıńǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaat-landırırsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajiralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslańǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew mýmkin emes.